

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 51

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 51

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 59/12 від 19.12.2023 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 29.12.2023 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 19,39
Тираж 100 прим. Зам. 0224/133

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Олена Астапова-Вязьміна</i> ЧУТТЄВЕ ПІЗНАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СМИСЛІВ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ.....	9
<i>Зоя Атаманюк</i> ТОЛЕРАНТНІСТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	17
<i>Віталія Готинян-Журавльова, Ірина Сумченко</i> ВПЛИВ АРХЕТИПУ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦЯ.....	25
<i>Наталія Денисенко, Тетяна Щириця</i> СУСПІЛЬНА УГОДА ДЛЯ ПОВОСННОЇ УКРАЇНИ ТА ЯК ПІДҐРУНТЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ ВІЙНИ І МИРУ.....	31
<i>Olga Dobrodum</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL OF O. WILDE'S TALE "THE SELFISH GIANT".....	42
<i>Віталій Зуєв, Ірина Кравченко, Вадим Пенюк</i> ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	47
<i>Олексій Кравчук, Іван Остащук</i> ПРИСЯГИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ.....	55
<i>Андрій Кулик</i> ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ОСОБИСТІСНИХ ФЕНОМЕНІВ.....	63
<i>Василь Лозовицький</i> ПРАВОСЛАВНА НЕООРТОДОКСІЯ ТА НЕОПАТРИСТИЧНИЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ ГРЕЦЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР.....	71
<i>Ігор Наглюков</i> ЛОБІЗМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ: МЕТОДИ ТА СТРАТЕГІЇ.....	82
<i>Олег Поцюрко, Марія Поцюрко</i> ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	91
<i>Олег Шенетяк</i> ІРРАЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАУКИ І РЕЛІГІЇ.....	99

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Ірина Андрощук</i> РОЛЬ ДЕРЖАВ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІЙ ТА ВІЙСЬКОВІЙ ПІДТРИМЦІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ	109
<i>Dmytro Garaschuk</i> SLACKTIVISM'S POLITICAL PROSPECTS: DICHOTOMY, DIVERSITY AND IMPLICATIONS	121
<i>Андрій Гарбадин</i> СПЕЦИФІКА ПІДШТОВХУВАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОГРАМ ПЕНСІЙНОГО ЗАОЩАДЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	130
<i>Лілія Григорович, Лідія Даниленко</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ – ШЛЯХ ДО РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....	137
<i>Тетяна Іванець</i> ЕВОЛЮЦІЯ ЯПОНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ВІЛЬНОГО ТА ВІДКРИТОГО ІНДО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ (FІОР) В УМОВАХ НОВИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ.....	144
<i>Yuliia Kaliuzhna</i> APPROXIMATION OF THE ENVIRONMENTAL LAW AND ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE WITH THE EU LEGISLATION AS A COMPONENT OF THE GLOBALIZATION PROCESS.....	151
<i>Кан Ден Сік</i> СІМДЕСЯТ РОКІВ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ В КОРЕЇ: УРОКИ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ.....	166
<i>Юрій Кісель</i> ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ.....	175
<i>Ігор Осадчук</i> ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1998–2021 РР.).....	183
<i>Світлана Присяжнюк</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	192
<i>Віталій Савчук</i> ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ» В МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	199
<i>Ольга Свідерська</i> ІНСТИТУЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ ЯК ЧИННИК ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ КІБЕР-ВІЙНИ.....	208

<i>Анна Сличинська, Карина Нікітюк</i> ВПЛИВ НАЦІОНАЛІЗМУ НА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІЇ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД З 2013 ПО 2023 РОКИ.....	216
<i>Володимир Томахів, Орест Качуровський</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ.....	222
<i>Олег Цебенко, Ольга Івасечко, Дар'я Хівренко</i> ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ НАТО.....	230

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Olena Astapova-Vyazmina</i> SENSORY COGNITION AND THE FORMATION OF MEININGS IN THE DIGITAL ERA.....	9
<i>Zoia Atamaniuk</i> TOLERANCE IN THE RELIGIOUS ENVIRONMENT OF UKRAINE AS A FACTOR OF SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATIONS.....	17
<i>Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova, Iryna Sumchenko</i> THE INFLUENCE OF THE ARCHETYPE OF PERSONAL FREEDOM ON THE FORMATION OF THE MENTALITY OF A UKRAINIAN.....	25
<i>Nataliia Denysenko, Tetyana Shchyrytsia</i> SOCIAL CONTRACT FOR POSTWAR UKRAINE AND ITS GROUNDING FOR THE RESOLUTION OF ISSUES OF WAR AND PEACE.....	31
<i>Olga Dobroдум</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL OF O. WILDE’S TALE “THE SELFISH GIANT”.....	42
<i>Vitalii Zuiev, Iryna Kravchenko, Vadym Penyuk</i> LOGICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF IMPLEMENTATION OF SOCIAL TECHNOLOGIES.....	47
<i>Oleksiy Kravchuk, Ivan Ostashchuk</i> OATHS OF ANCIENT GREECE.....	55
<i>Andrii Kulyk</i> TRANSCENDENTAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF PERSONAL PHENOMENA.....	63
<i>Vasyl Lozovytskyi</i> ORTHODOX NEO-ORTHODOXY AND NEO-PATRISTIC EXISTENTIALISM OF GREEK THEOLOGY IN THE LATE. XX – EARLY XXI CENTURIES: THE UKRAINIAN DIMENSION.....	71
<i>Ihor Nahliukov</i> LOBBYING AS A TOOL OF SECURITY POLICY FORMATION: METHODS AND STRATEGIES.....	82
<i>Oleg Potsyurko, Maria Potsyurko</i> THE FORMAL AND LOGICAL ASPECTS OF CRIME QUALIFICATION IN POLICE ACTIVITIES REGARDING ENSURE OF HUMAN RIGHTS.....	91
<i>Oleh Shepetiak</i> IRRATIONAL PRINCIPLES OF SCIENCE AND RELIGION.....	99

POLITICAL SCIENCE

<i>Iryna Androshchuk</i> THE ROLE OF THE VISEGRAD STATES IN POLITICAL, DIPLOMATIC AND MILITARY SUPPORT OF UKRAINE AFTER THE FULL-SCALE INVASION OF THE RUSSIAN FEDERATION.....	109
<i>Dmytro Garaschuk</i> SLACKTIVISM'S POLITICAL PROSPECTS: DICHOTOMY, DIVERSITY AND IMPLICATIONS	121
<i>Andriy Garbadin</i> NUDGING IN THE ORGANIZATION OF RETIREMENT SAVINGS PROGRAMS: A THEORETICAL AND POLITICAL ANALYSIS.....	130
<i>Liliya Hryhorovych, Lidia Danylenko</i> IMPLEMENTATION OF GENDER POLICY IN THE UKRAINIAN PARLIAMENT – THE WAY TO THE DEVELOPMENT OF POLITICAL LEADERSHIP.....	137
<i>Tetiana Ivanets</i> EVOLUTION OF JAPAN'S STRATEGY FOR AN FREE AND OPEN INDO-PACIFIC REGION (FIOP) IN THE CONTEXT OF NEW SECURITY CHALLENGES.....	144
<i>Yuliia Kaliuzhna</i> APPROXIMATION OF THE ENVIRONMENTAL LAW AND ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE WITH THE EU LEGISLATION AS A COMPONENT OF THE GLOBALIZATION PROCESS.....	151
<i>Kan Den Sik</i> SEVENTY YEARS SINCE THE END OF THE KOREAN WAR: LESSONS AND CURRENT ISSUES.....	166
<i>Yurii Kisiel</i> FEATURES OF PARTY REPRESENTATION IN THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE.....	175
<i>Ihor Osadchuk</i> THE FEATURES OF THE POLITICAL REGIME IN THE CONTEXT OF FUNCTIONING OF ATYPICAL SEMI-PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1998–2021).....	183
<i>Svitlana Prysiazhniuk</i> MODERNIZATION OF MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION OF UKRAINE'S HUMANITARIAN POLICY.....	192
<i>Vitalii Savchuk</i> “APPEASEMENT POLICY” CONCEPT IN THE INTERNATIONAL POLITICAL DISCOURSE.....	199
<i>Olha Sviderska</i> INSTITUTIONAL MANAGEMENT OF INFORMATION FLOWS AS A COUNTERMEASURE TO RUSSIAN CYBER WARFARE.....	208

<i>Anna Stychynska, Karina Nikityuk</i> THE INFLUENCE OF NATIONALISM ON THE FORMATION OF THE NATION IN UKRAINE IN THE PERIOD FROM 2013 TO 2023.....	216
<i>Volodymyr Tomakhiv, Orest Kachurovskyi</i> CONCEPTUAL BASIS OF RESEARCH NATIONAL CONSOLIDATION.....	222
<i>Oleh Tsebenko, Olha Ivasechko, Daria Khivrenko</i> CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTATION OF THE NATO CYBERSECURITY POLICY.....	230

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК [001/165](004.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.1>

ЧУТТЄВЕ ПІЗНАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СМИСЛІВ В ЦИФРОВУ ЕПОХУ

Олена Астапова-Вязьміна

*Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій, кафедра філософських і політичних наук
бульв. Шевченка, 460, 18006, м. Черкаси, Україна*

У статті розглядаються перспективи розширення аналізу чуттєвого пізнання в цифрову епоху. Фіксація гносеологічної проблеми можливостей та меж (?) чуттєвого пізнання в цифровій інформативності артикулюється вічним питанням джерела наших знань та його достовірності. Отримання життєво важливих знань за допомогою органів чуттів не викликає сумнівів, однак штучний інтелект впливає не тільки на кількісну складову сенсорної інформації, але й на якісну. Поєднання штучних та людських органів чуттів змінює стиль мислення та ментальний, життєвий світ людини. Наприклад, тактильні дані полягають не тільки у їх виявленні, вирізненні та ідентифікації, а в тому, що завдяки ним вибудовується складна мовна, вербальна, лінгвістична аргументація. В статті аналізуються різні експериментальні дослідження щодо впливу цифрових технологій на когнітивні здібності людини. Система відчуттів, оперування певними уявленнями по-своєму відповідає на питання: якою мірою наше сприйняття відповідає самим речам. Але завжди є відмінність між поясненням факту, який ми спостерігали, та поясненням події факту. Вибудовування мовленнєвої конструкції характеризуватиме образ мислення та відхід від іноді симулятивного результату користування дівайсами. Звичайно, повного наукового дослідження, опису та розуміння цифрові процеси ще не отримали, ми живемо в епоху їх становлення, однак вже наявні кардинальні зміни, наприклад, в просторово-часовому контексті та в площині формування власного цифрового Я. В статті стверджується, що попри всі сучасні технологічні досягнення ми спостерігаємо певні деградаційні процеси чуттєвого пізнання і доводиться думка про необхідність власного активного, фундаментального переживання чуттєвої пізнавальної діяльності, особливо молоді людиною/дитиною, що сприятиме процесам глибокої інтерпретації світу.

Ключові слова: чуттєве пізнання, цифрова епоха, освіта, гносеологія, аргументативний процес, інформація, штучний інтелект, конструювання смислу, знакові системи.

У книзі «Digitale Demenz. Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen» німецький нейробіолог, професор психіатрії Ульмського університету М. Шпітцер (M. Spitzer) критикує цифрове навчання дітей, наводячи факти негативного впливу на їх розумові здібності тривалого перегляду телевізійних програм, гаджетів тощо, уводячи 2012 року термін «цифрова деменція» (Digitale Demenz) [1]. Наукові розвідки німецького автора не набули загального схвалення, його позиція була доволі різко покритикована, сам же автор артикулював основні аргументи доволі чітко. По-перше, цифрові екранні засоби інформації негативно впливають на розвиток та освіту молодих людей, особливо дітей. По-друге, найважливішим контролюючим фактором, який захищатиме від розвитку деменції, є рівень освіти, отриманий в дитинстві, юності та молодості. І третє, що впливає із попередніх засновків, надмірне використання цифрових екранних медіа в юному віці призведе до розвитку недоумства у старечому віці [2, с. 733–734].

Так, німецький вчений, перш за все, не схвалює надмірне захоплення комп'ютером/ смартфоном, зауважуючи на легкості отримання інформації та її зовнішніх джерелах на відміну від фундаментального розуміння. Інтернет-залежність, на думку Шпітцера, це попередження щодо майбутньої інтелектуальної самостійної роботи, когнітивного розвитку дитини. Автор стверджує, що мозок є м'язом, який постійно слід тренувати, і розумові зусилля, розумову ефективність він пов'язує з кількістю та ґрунтовністю розумових завдань, які виконує дитина. А сьогодні глибина розумової діяльності замінюється цифровою неглибокістю [1, с. 218], що провокує розсіяну увагу, неможливість сконцентруватись на предметі вивчення, проблеми із самоконтролем, ожиріння, стрес, порушення сну.

Безперечно, можливо погоджуватись або сперечатись із наведеною автором аргументацією, апелювати до наукових розвідок, що доводять зворотну позицію – позитивного впливу цифрових засобів інформації на навчання та когнітивні здібності дитини, але, не заглиблюючись в проблеми нейробіології, психіатрії, зауважимо, що в зазначеному контексті на поверхні фіксується складна гносеологічна проблема – можливості та межі (?) чуттєвого пізнання в цифрову епоху.

Підтримуючи тезу М. Шпітцера про необхідність активного навчання та ризику у соціальній поведінці, соціальній компетентності, які обумовлені (іноді) безконтрольним впливом Інтернету, цифрових медіа, підкреслимо актуальність вічного гносеологічного питання: що є джерелом наших знань і наскільки наші знання є достовірними?

Зазначений аспект уваги науковців артикульовано у багатьох цікавих дослідженнях, присвячених проблемі взаємодії соціальних мереж, текстових повідомлень та особистості (Л.Е. Анністете (Logan E. Annisette), К. Лафренєр (K.D. Lafreniere), темі цифрового Я – К.Т. Чан (K.T. Chan), ідеям соціального в контексті штучного інтелекту – Т. Міллер (T. Miller), кореляції між людським та штучним пізнанням – Д. Сіменс (G. Siemens), Р. Марроне (R. Marrone), Ф. Мартолей-Рамос (F. Martolejo-Ramos), впливу штучного інтелекту на сенсорне сприйняття – Л. Лонгін (L. Longin), переосмислення сприйняття та пізнання в цифрову епоху – А. Кіряковскі (A. Kirjakovski), абстракції в системах перцептивних символів – Л.В. Барсалоу (L.W. Barsalou) та інші.

У контексті достовірності знань формується проблематика ідентифікації Я людини в цифрову епоху, як зазначає К.Т. Чан (K.T. Chan) [3]. Наша увага спрямована на повсякденну практику розуміння мовної поведінки, однак поширення та широке використання Інтернету вносить свої корективи в конструювання смислів.

2015 року було опубліковано цікаве дослідження щодо використання мобільного пристрою матер'ю під час структурованого лабораторного завдання. 225 матерів разом із своїми 6-річними дітками взяли участь в експерименті, мета якого – охарактеризувати взаємодію матері та дитини під час вживання знайомої та незнайомої їжі [4], виявити взаємодію матері та дитини в контрольованих умовах (тиха кімната в центрі міста, що знайоме родині) без факторів, які б відволікали увагу, наприклад, вдома телевізор. Молода жінка, середній вік матерів складав 31,3 роки, разом зі своєю 6-річною дитиною сиділи за столом, їм пропонувалось по черзі чотири страви: стручкова квасоля (знайомий овоч), артишоки (незнайомий овоч), кекси (знайомий десерт), халва (незнайомий десерт). Матері знали, що їх записують на відео, але не було жодних підказок щодо користування телефоном.

У результаті дослідження виявилось, що 52 матері (23,1%) хоча б раз скористались мобільним телефоном, 23 (10,2%) швидко перевіряли телефон або тримали телефон на столі, у 150 (66,7%) матерів телефон на столі не візуалізувався. У підсумку було зафіксовано, що у матерів, які користувались мобільним пристроєм, було менше вербальних взаємодій із дитиною, на відміну від тих, хто дівайс не використовував, особливо під час

куштування халви. Остання була найменш відомою їжею (тільки одна дитина і 13 матерів вже до цього експерименту їли халву). Крім того, матері, які використовували мобільні телефони, робили менше загальних заохочень і менше заохочень стосовно незнайомих продуктів і халви зі своїми дітьми. Частота взаємодії під час куштування найменш відомої їжі – халви, знизилась на 33% щодо вербальної, і на 58% щодо невербальної взаємодії у матерів, які використовували мобільний пристрій. Як зазначають автори дослідження, отримані результати можуть мати важливі наслідки щодо балансування між увагою батьків до дітей та взаємодією зі своїми дітьми в повсякденному житті, зокрема, під час їжі, що є важливою захисною процедурою в педіатричному здоров'ї [4]. Окреслені результати, як стверджують автори статті, узгоджувались з попередніми дослідженнями традиційних ЗМІ, які показали, що, коли в кімнаті з батьками і дітьми увімкнений телевізор, взаємодія з дітьми стає менш якісною. Автори експерименту підкреслили зв'язок між зменшенням кількості материнських вербальних/невербальних взаємодій через зниження усвідомлення соціальних сигналів дитини та увагою матері, спрямованою на телефон. Складно заперечувати важливість впливу батьків на розвиток когнітивних, мовних здібностей дитини і дослідники наголошують, що доступність екранів на смартфонах, планшетних комп'ютерах сприяють перериванню сімейної єдності. Невербальна взаємодія є основним способом передавання емоційного змісту між батьками і дітьми, тому її зміщення може означати зниження емоційного зв'язку [4].

Проведений експеримент є показовим в контексті розуміння знакової системи, в яку людина вбудовується і, будучи тільки її складовою, взаємодіє із складними семіотичними системами інших структур. Невербальна система спілкування, як відомо, включає цілий спектр знаків, що формують понятійний апарат. Жести, тактильна комунікація, запахи, смаки, смисли, що ними передаються, просторовий комунікативний простір вибудовують невербальні коди, що знаходяться між мовними та немовними засобами вираження смислу. Отже, наповнення культурними смислами житла, кімнати, їжі, інакше кажучи, того, що має високу соціальну цінність для людини (в нашому випадку, дитини), або залишається невивровним, або втілюється в замкнену, позбавлену широкого погляду просторову систему, оскільки батьки не допомагають сформуванню відповідного поведінкового ставлення до речей. І головне питання цієї взаємодії лежить в площині «людина-реальність», коли формування смислів має пізнавальну функцію, як колись писав Г. Фреге. Але ця функція має пряме відношення до інформативності та проблеми істинних тверджень [5]. Йдеться про спосіб вираження об'єкта в думці.

Так, наприклад, за даними DataReportal, число користувачів Інтернету в світі за останній рік збільшилось на 3,7% і на жовтень 2023 року становило 5,3 мільярди [6]. Популярність голосового пошуку, різних інструментів штучного інтелекту – ChatGPT, Bard, Claude та інших, розпізнавання жестів, використання смайлів, що підкреслюють конотацію смислової конструкції, впливають на механізми навчання, пам'яті, уваги. Зауважимо на небезпеці використання сучасних технологій (Інтренет, соціальні мережі) не тільки на емоційні та соціально-психологічні процеси, етичні та моральні установки, але й на особистісну ідентифікацію.

На переконання К.Чана (K.Chan), сьогодні ми маємо справу з новими формами «цифрового Я» (Digital-Self) [3], що існують паралельно з фізичним Я людини, іноді заважаючи, іноді допомагаючи їй, але в будь-якому випадку, кардинально впливаючи на формування таких концептів як Я, самооцінка, ідентичність. Сучасні технології презентували не тільки цифрові об'єкти – електронні книжки, веб-сайти, але й цифрове середовище – Інтернет, соціальні мережі, відеоігри.

Цифрові сліди, що залишають користувачі Інтернету, мають два виміри: цифрова ідентичність і особистість в мережі. Перший стосується корпусу цифрових даних, що створюється користувачами та цифровими системами. А другий – це «Я» в соціальних мережах та цифровій інформації, що має властивості саморефлексії, самовираження та самоконтролю [7]. Людина формує власне візуальне уявлення, особистісні наративи, розповідає історії, самовиражаючись в Інтернеті через селфі-, фото-, відео-контент, займається егосерфінгом [7], щоби спостерігати за своєю репутацією та впливати на неї.

За прогнозами DataReport на початку 2023 року мобільними телефонами будуть користуватись 5,44 мільярди осіб, що складає 68% від загальної чисельності населення світу [6].

Зараз в світі налічується: 4,76 мільярди користувачів соціальних мереж, а це 60% всього населення Землі; 6 із 10 осіб на Землі вже користуються Інтернетом, а Інтернет-користувачі працездатного віку проводять в мережі 6 годин 37 хвилин щодня (за останньою хвилиною досліджень). У звіті зазначається, що люди користуються Інтернетом для пошуку інформації, підтримки контактів із родичами, для розваг, тим самим переводять своє реальне життя в цифрове середовище. Відповідно і вплив на пізнавальну діяльність надзвичайно високий [6].

Дослідження, проведене Gradus Research, результувало користування українців Інтернетом. На вересень 2023 року 93% опитаних громадян України користуються Інтернетом вдома, 52% – на роботі, 42% – у транспорті. Понад 72% респондентів проводять в Інтернеті більше як 4 години щодня. Найпопулярнішим пристроєм серед українців став смартфон – 95% опитаних обрали саме його. Інтернет став важливим засобом комунікації, 77% респондентів вважають, що вони втратили б контакт із багатьма друзями і знайомими без Інтернету. Для 64% без доступу до Інтернету неможливою стає робота [8].

На відміну від фізичного світу, цифрове середовище динамічне, швидко змінюється в реальному часі, при цьому змінюючи просторово-часовий контекст соціальних зв'язків людини. Відповідно змінюється і просторово-часове сприйняття. Цифрове середовище краще на запам'ятовування де знайти інформацію, ніж сама пам'ять на контент. Отже, залежність від пошуку в Інтернеті змушує людей звертатись до нього навіть у пошуці відповіді на найпростіші питання. Впевненість, що відповідь буде знайдена, призводить до ілюзії знання, людина переоцінює свої реальні знання, тому що є постійний доступ до онлайн-інформаційного джерела.

Однак концепція простору і часу залишаються невловимими в цифровому середовищі [3]. У той час, як фізичний простір обмежений і живі істоти можуть взаємодіяти із своїм безпосереднім оточенням в даний момент, цифровий простір і час безмежні. Людина може впливати на місця, що є більш віддаленими від неї, ніж ті, що знаходяться поруч з нею, з її тілом. Хтось може бути присутнім як «цифрова особистість» в декількох географічних точках одночасно, що робить просторово-часовий фактор часто неактуальним.

Доволі ускладненою для вирішення є проблема фрагментованого характеру Інтернету. Запитана інформація структурована, навіть однорідна, однак, менш різноманітна щодо орієнтації пошуку та форми. Дослідники зауважують на перевагах горизонтального та вертикального зчитування інформації у людини і тварини порівняно з формою екрану, так званім «ефектом нахилу». Поведінкові експерименти вказують, що читання тексту на папері дає переваги в швидкості: читачі зазвичай читають на 10–30% швидше порівняно з текстом на екрані. Уявімо собі людину, яка читає звичайну паперову книжку. Остання являє собою звичайний фізичний об'єкт, який можна потримали в руках, перегорнути сторінки, відчутти запах тощо. Інакше кажучи, буде працювати зір, слух, нюх, дотик. Звичайне

перегортання сторінок може стати сигналом до дії, що сприятиме розвитку пам'яті та навчання. При читанні електронної книжки ми тільки скролимо одним пальцем і можемо не встигати побачити слова, все залежить від швидкості дії пальця. З іншого боку, цифровий текст можна скопіювати, вирізати, вставити, додати гіперпосилання, перенести на гул-диск тощо. Але питання не в тому, що можна зробити з текстом, а в тому як він впливає на мозок. Дослідники доводять, що проблеми з довготривалою пам'яттю, критичним мисленням, глибоким аналізом тексту є доволі проблематичним при використанні саме цифрового контенту.

«Гіпотеза обміління» (The “shallowing hypothesis”) передбачає, що новітні медіа-технології призвели до різкого падіння повсякденного рефлексивного мислення [9]. За гіпотезою, певні типи соціальних мереж (текстові повідомлення, Facebook) сприяють швидкому та поверховому мисленню і при частому застосуванні можуть призвести до когнітивного та морального «обміління». Потенційним ризиком є зниження успішності навчання та проблематичності у формуванні соціальних відносин, що особливо небезпечно для підлітків та людей молодого віку, тих вікових груп, які найчастіше пишуть у соціальних мережах. Безперечно, абсолютизувати подібні висновки недоречно, але, проведений PISA-2022 тест свідчить про зворотне. Як зазначається в Національному звіті «Тести, які виконували учасники PISA-2022, не були безпосередньо пов'язані з вітчизняними навчальними програмами для базової середньої освіти, а швидше були спрямовані на оцінювання здатності учнів застосовувати набуті знання та навички в реальних життєвих ситуаціях» [10, с. 14]. В даному реченні ключовими словами є «навички в реальних життєвих ситуаціях», а це означає, що людина, пізнаючи світ, артикулює пізнання у висловлюванні. Все, що вона бачить, чує, чого торкається, вона втілює саме у висловлюванні, вмінні його формулювати та конструювати його зміст та смисл. Так, наприклад, рівень сформованості читацької грамотності 15-річних учнів в Україні показав низькі результати. Вітчизняні учні отримали рівні грамотності від 1с – 4% (найнижчий рівень – розуміння та підтвердження значення коротких, синтаксично простих конструкцій), 1b – 13%, 1a – буквально значення речень або коротких текстів 24%, 2 рівень – 30%, можуть визначити головну думку тексту помірного обсягу, 3 рівень – 21%, можуть пояснювати буквально значення одиничних або множинних текстів при відсутності підказок різного характеру, 4 рівень – 7%, тут вже йдеться про інтерпретацію мовленнєвих нюансів, 5 рівень – 1%, можуть висвітлювати причинно-наслідкові зв'язки, а 6 рівня, коли можна розуміти довгі абстрактні тексти, українські учні не досягли [10, с. 51].

Можливо стверджувати, що цифрові технології, з одного боку, певною мірою позбавляють людину фундаментальної практики чуттєвого пізнання, а, з іншого, розширюють сенсорні можливості людини, в рази її перевищуючи. Але людина, яка сприймає такий вид інформації, потім використовує її для формування когнітивних суджень, дані, що передаються в чуттєвому форматі, не є сенсорним доповненням, різноманітні пристрої відтворюють інформацію у вербальному, лінгвістичному аспекті. Останню відтворюють, наприклад, розумні годинники, автомобільні навігаційні системи, а не відтворюють, наприклад, окуляри віртуальної реальності, лазерна тростина для сліпих [11]. Водночас, тростина для сліпих формує просторові відношення, відповідно, це означає, використання просторово-часових дієслів для формування суджень. Людина має певний алгоритм дій, які дозволяють їй чути, бачити, відчувати світ навколо себе і, відповідно, скласти певну ментальну картинку життя. Системи сприйняття збирають інформацію з навколишнього світу та передають її окремим системам, які підтримують різні когнітивні функції, мову, пам'ять, мислення.

2018 року було повідомлення, що компанія Ford анонсувала розумну куртку для забезпечення велосипедистів на дорогах. Куртка має затискач для підсвічування, при зниженні швидкості спрацьовуватимуть стоп-сигнали, також є функції звуку та вібрації, що дозволяють велосипедисту приймати дзвінки та повідомлення, не прибираючи руки з руля [12]. Безперечно, куртка надасть нові тактильні відчуття, але вихідні дані мають бути безпосередньо пов'язаними із навколишнім середовищем – особливостями тіла велосипедиста під час руху, візуалізації дороги, по якій їде велосипедист, звуковими частотами тощо. Отримана інформація покращуватиме функцію просторового сприйняття, але розкодування цієї інформації втілюватиметься в звичайну смислову конструкцію – судження.

Уявімо собі людину, яка щось забула або хоче забути. Саме забування є складним процесом, наприклад, чим більше ми хочемо забути, тим яскравіше в нашій пам'яті може спливати подія. Забування у машини – це активне видалення інформації, на які наші психологічні, емоційні очікування не поширюються. Найважливіша особливість, що вирізняє людину від машини, полягає в тому, що людина обробляє зовнішні дані, передаючи їм різний ступінь ставлення до них (речей), в такий спосіб стимулюючи суб'єктивні емоційні орієнтації, наприклад, задоволеність/незадоволеність, любов/нелюбов тощо. Відповідно, змінюється внутрішня структура знання, забарвлюючись емоційною (розуміємо в максимально широкому полі) складовою.

Цікавий ілюстративний матеріал наводиться Т. Міллером (T. Miller) в порівняльній характеристиці пояснювальних характеристик людини та штучного інтелекту в аспекті контекстуальності. Пропонується гіпотетична система, яка поділяє членистоногих (артроподів) на декілька типів залежно від наявної кількості ніг, очей, жала, крил. В таблицю увійшли жук, бджола, павук, у павука 8 ніг, немає жала, 8 очей, вони не літають; у жука 6 ніг, 2 ока, 2 крила; бджола – 6 ніг, має жало, 4 крила. Потім пропонуються типи запитань і аналізуються відповіді, виходячи із пояснювальної схеми міркування. Наприклад, людина запитує: Чому ця картинка помічена як павук, а не як бджола? Відповідь агента ШІ: Тому що артропод має 8 ніг і, відповідно, відноситься до категорії павук, тому що у бджоли 6 ніг. Людина запитує: А звідки ти знаєш, що у павука 8 ніг? ШІ відповідає: Тому що у тренувальному наборі, на якому я навчався, усі тварини із 8 ногами були помічені як павуки. Людина запитує: Але восьминіг також має 8 ніг. Чому ти перше зображення не класифікував як восьминога? Відповідь ШІ: Тому що моя функція класифікувати тільки артроподів [13]. Зазначені відповіді доволі яскраво описують і можливість асоціативного міркування з боку людини, і вибудовування діалогу як процесу для уточнення інформації, або навіть зауваження, це і передача попередніх знань співрозмовнику, що не є і не можуть бути запланованими, а також перспективи та управління враженнями, що значно розширюють аргументативну складову від звичайної моделі запитань та відповідей.

Людина бачить, чує, читає, спостерігає через призму екрану гаджета. Наприклад, короткий ролик із записом співу будь-якої пташки або фрагменти життя тваринного/рослинного світу не передбачає знаходження в лісі, відчуття себе в загальній еко- та знаковій системі, в якій все взаємопов'язано. Звичайно, це не означає, що ролики не потрібно дивитись і в повсякденному житті ми навряд чи зможемо побачити увесь світ, але ми маємо можливість безпосередньої участі в чуттєвому пізнанні, ми можемо це пізнання пережити, створюючи смисли власної ментальної та миленневої картини світу. Або, наприклад, заміна класичного спілкування з паперовою книгою, в першу чергу, позбавляє людину тактильного спілкування зі сторінками, відчуття запаху паперу тощо. Можемо припустити, що відбувається процес певної деградації чуттєвого пізнання. І найважливішим проблемним питанням є входження в аргументативний розвиток та формування понятійного апарату.

Смисл, що створюється, має бути власно пережитим, а не будуватись на чужому фрагментарному досвіді. Якщо немає уявлення про ціле, ми не зможемо сформувати поняття, яке б включало мислимі характеристики предмета. Ці мислимі характеристики і є тим найбільшим ризиком, чого ми можемо позбутись завдяки цифровим технологіям. Звісно, раціональне пізнання має подолати оманливість та ілюзорність чуттєвості. Але для того, щоб це зробити, саме чуттєве пізнання має відбутись в своєму повному, фундаментальному, активному обсязі, а це, імовірно, і є головною проблемою теперішнього цифрового часу.

Список використаної літератури

1. Spitzer M. Digital Demenz. München. Droemer, 2012. 340 p.
2. Zehn Jahre Digitale Demenz Vom Shitstorm zum Mainstream. URL: <file:///R:/DEMENZ/a-1826-8006.pdf>
3. Chan K.T. Emergence of the “Digital Self” in the age of digitalization. *Comput. Hum. Rep.* 6, 100191. doi:10.1016/j.chbr.2022.100191. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2451958822000252#bib134>.
4. Maternal mobile device use during a structured parent-child interaction task. *Acad.Pediatr.* 2015 Mar-Apr, 15(2): 238-244. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25454369/>
5. Frege G. The Thought: A Logical Inquiry. Source: *Mind, New Series*, Vol. 65, No. 259 (Jul., 1956), pp. 289–311 / URL: <http://surl.li/orbec>
6. Digital 2023: global overview report. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>
7. Fecher K. Digital identity and the online self: Footprint strategies – An exploratory and comparative research study. *Journal of Information Science*. Volume 47. Issue 2, 2019. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0165551519879702>
8. Дослідження: Скільки часу проводять українці в Інтернеті. URL: <https://investory.news/doslidzhennya-skilki-chasu-provodyat-ukrainci-v-interneti/>
9. L.E. Annette, K.D. Lafreniere. Social media, texting, and personality: A test of the shallowing hypothesis. *Personality and Individual Differences*. Volume 115, 1 September 2017. P. 154–158. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0191886916300988>
10. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 / кол. авт.: Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін.; за ред. В. Терещенка та І. Клименко; Український центр оцінювання якості освіти. Київ, 2023. 395 с. URL: https://pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/PISA-2022_Nacjonalnyj-zvit_povnyj.pdf
11. Longin L., Deroy O. Augmenting perception: How artificial intelligence transforms sensory substitution. *Consciousness and Cognition*. Volume 99, March 2022. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1053810022000125>
12. Now that’s a bright idea! cycling jacket prompts riders to turn, shows others when they do. Ford Media Center, 2018. URL: https://media.ford.com/content/fordmedia/feu/en/news/2018/06/13/now-that_s-a-bright-idea--cycling-jacket-prompts-riders-to-turn-.html
13. Miller T. Explanation in artificial intelligence: Insights from the social sciences. *Artificial Intelligence*. Volume 267, February 2019. P. 1–38 / URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0004370218305988?via%3Dihub#br0600>

SENSORY COGNITION AND THE FORMATION OF MEININGS IN THE DIGITAL ERA

Olena Astapova-Vyazmina

Cherkasy State Technological University,

Faculty of Humanitarian Technologies,

Department of Philosophical and Political Sciences

Bul. Shevchenko, 460, 18006, Cherkasy, Ukraine

The article discusses the prospects for expanding the analysis of sensory cognition in the digital age. The fixation of the epistemological problem of the possibilities and limits (?) of sensory cognition in digital information is articulated by the eternal question of the source of our knowledge and its reliability. The acquisition of vital knowledge through the senses is undeniable, but artificial intelligence affects not only the quantitative component of sensory information, but also the qualitative one. The combination of artificial and human senses changes the way we think and the mental and life world of a person. For example, tactile data is not only about detecting, distinguishing and identifying them, but also about building a complex linguistic, verbal, and linguistic argumentation. The article analyses various experimental studies on the impact of digital technologies on human cognitive abilities. The system of sensations, the operation of certain ideas, in its own way answers the question: to what extent does our perception correspond to the things themselves. There is always a difference between explaining an observed fact and explaining the events of a fact. The construction of a language structure will characterise the way of thinking and the departure from the sometimes simulative result of using devices. Of course, digital processes have not yet been fully researched, described and understood, we live in the age of their formation, but there are already fundamental changes, for example, in the spatial and temporal context and in the plane of forming one's own digital self. The article argues that despite all modern technological advances, we observe certain degradation processes of sensory cognition and argues for the need for one's own active, fundamental experience of sensory cognitive activity, especially by a young person/child, which will contribute to the processes of deep interpretation of the world.

Key words: sensory cognition, digital age, education, epistemology, argumentative process, information, artificial intelligence, construction of meaning, sign systems.

УДК 101+177. 2.42

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.2>

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Зоя Атаманюк

*Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського», кафедра філософії,
соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, м. Одеса, Україна*

В статті розглядається релігія як соціокультурний феномен і соціальний інститут, який характеризується універсальністю функціонування в суспільстві, взаємозв'язком з всіма соціальними інститутами, не зважаючи на офіційну відділеність її від держави. Мета статті – обґрунтувати явище толерантності в українському релігійному середовищі. Ми звертаємо увагу, що релігія тісно пов'язана з національними устремліннями народу, його традиціями, побутом, культурою. Україна це – поліконфесійна держава і потребує розуміння і взаємоповаги представників різних конфесій, що відбувається не завжди. Для релігії характерним є проникнення в усі сфери буття зі збереженням власної автономності. При всій багатоманітності конфесійного життя, релігія складає соціокультурну взаємодіючу і взаємно відштовхуючу систему елементів різної сили, інтенсивності взаємин. Проведений аналіз дає підстави для уточнення інтегративної функції релігії в українському суспільстві: насамперед реалізується ця функція засобами культури, а тому її слід визначити як соціокультурну інтегративну. Підґрунтям толерантності у релігійному середовищі є висока духовність. В процесі взаємодії релігійного і соціокультурного формується релігійна складова соціокультурної трансформації, в якій переважаючим є не соціокультурна деструкція і консерватизм, а, в умовах перехідного суспільства і загальної його кризи, визначальним є санаційно-оздоровлюючий культурно-аккумулятивний, соціально і національно консолідуючий вплив релігії і церкви, особливо православної, на соціум, на формування національно-культурної ідентичності, етноформуючий процес в цілому. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей.

Ключові слова: релігія, толерантність, релігійне середовище, духовність, соціокультурні трансформації.

Постановка проблеми. Свобода вибору – один з центральних питань філософії релігії. Чи вільна людина у своєму виборі? Чи може вона сам вирішувати, як їй чинити в кожній конкретній ситуації? Або все ж її вчинки зумовлені заздалегідь, і можливість вибору є лише ілюзією? У релігійних ученнях питання про свободу волі, без якої неможлива релігійна етика, вирішується в плані самовизначення людини по відношенню до дії Бога, що описується в поняттях благодаті і божественного промислу. У кожному епоху проблема свободи совісті, свободи релігії ставилася й розв'язувалася залежно від змісту та характеру суспільних відносин, від рівня розвитку соціуму, від потреб та історичних завдань, які поставали перед суспільством, від інтересів та мети того чи іншого класу і навіть від світоглядних уподобань окремих правителів. Світова історія (особливо в її християнському аспекті) зберігає з цього приводу чимало фактів. Людині притаманна психологічна потреба пов'язувати своє життя з чимось недосяжним, вищим, священним, що надавало б життю

певного сенсу, і слугувало б своєрідною опорою у розв'язанні проблем свого життя. Таким чином, релігія є формою онтологічного самовизначення людини.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У складний історичний період активно висувалися й обстоювалися ідеї віротерпимості, релігійної свободи і навіть свободи в релігії (І.С. Еріугена, П. Абеляр, Е. фон Репков, І. Флорський, В. Оккам, М. Падуанський та ін.). Ці ідеї, як і вимоги «свободи в поясненні Святого письма», вільного вибору релігії набули розвитку в епоху Відродження та Реформації.

Свободу совісті (свободу релігії) як категорію права, яка несла в собі вимогу необхідності забезпечення права для людини бути вільною у виборі релігії, здійснення релігійних обрядів, права, що виключало б будь-яке насилля над її совістю, обґрунтовано в працях ідеологів буржуазії, що народжувалася: Т. Мора, Ш. Бодена, М. Монтеня, Б. Спінози, П. Бейля, Ж. Мельє, Т. Гобса, Д. Толанда, А. Коллінза, Д. Локка. Вони справили значний вплив на розвиток уявлень про свободу совісті в її правовому прочитанні [3, с. 258]. Найбільш радикальними провідниками ідей свободи релігії, віросповідань, совісті у XVIII ст. були французькі просвітителі Ф. Вольтер, Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж. Ламетрі, а також німецький філософ Л. Фейєрбах.

Мета статті – обґрунтувати явище толерантності в українському релігійному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Завдяки релігії до людини приходить відчуття реальності першооснови чи першоджерела буття, реальності, що стоїть над будь-яким буттям. Яке б слово чи ім'я ми не вживали, воно не буде відповідним таємничій, незбагненній глибинності та всеохоплюючій повноті того, що мається на увазі. Найчастіше цю першооснову називають Богом. В людській душі це прагнення до Бога притаманне ще з її зачаття, адже недарма К.Г. Юнг наголошував, на важливості певних структур безсвідомої частини психіки – архетипах (першообразах), які є вродженими. Найголовнішими серед архетипів так званого колективного безсвідомого, за Юнгом, є архетип Бога [7, с. 403].

Навіть атеїстів не можна вважати людьми справді невіруючими – в їх поглядах проявляється якесь смутне релігійне почуття, хоча і спрямоване на земні об'єкти, особистості та ідеї. Антитеїстичні доктрини часто бувають пов'язаними з внутрішніми поривами містичного характеру; ідеологічні міфи, сприйняті на віру, є по суті перелицьованою релігією [3, с. 263].

Релігія як соціокультурний феномен і соціальний інститут характеризується універсальністю функціонування в суспільстві, взаємозв'язком з всіма соціальними інститутами, не зважаючи на офіційну відділеність її від держави. При цьому для релігії характерним є проникнення в усі сфери буття зі збереження разом з тим автономності. Таким чином, релігія при всій строкатості і багатобарвності конфесійного життя складає «соціокультурну взаємодіючу і взаємно відштовхуючу систему елементів різної сили, інтенсивності взаємин у певних блоках, різної зовнішньої орієнтованості, соціальної підтриманості і ворожості до соціуму, в якому вони існують» [6]. Так, «релігія представляє собою особливий соціокультурний комплекс, який, при всій властивій його природі консервативності, постійно змінюється, модернізується, бо служить не тільки вищим силам, але й людям. Тому між станом культури і релігії існує взаємозалежність, а релігія має специфічні функції як у суспільстві і цілому, так і в його культурі, які мають стати предметом дослідження такого значного розділу соціальної філософії як духовне життя суспільства» [3, с. 261].

Релігія тісно пов'язана з національними устремліннями народу, його традиціями, побутом, культурою. Усвідомлення своєї національної культури – явище необхідне і є досягненням цивілізації, тоді як руйнування національних цінностей веде до руйнації

культури і цивілізації. Але, Україна це – поліконфесійна держава і потребує розуміння і взаємоповаги представників різних конфесій, що відбувається не завжди. В цій ситуації значно зростає роль релігії як форми суспільної свідомості, яка створює свою систему норм і цінностей, тим самим виконуючи культурно-регулятивну соціальну функцію відлагодження і зняття соціальних напружень і суперечностей. В її контексті можна виділити і соціально-моральну функцію релігії, яка полягає у сприянні зняттю соціально-психологічних стресів, визначенню моральної позиції.

Релігії, як породженню свого соціуму, в історичному аспекті, і в сучасних умовах притаманна також інтеграційна функція, функція збереження і утвердження існуючої соціальної системи, яка створює видимість соціально-етичної взаємної приналежності за ознакою віросповідання як приналежності Батьківщині, що дає підстави певним чином ототожнювати релігію і національну культуру. Умовно ми визначаємо цю функцію як націєстверджуючу, бо цінності церкви значною мірою співпадають з культурно-націєстверджуючими процесами [5, с. 89].

Соціально-політичні трансформації ХХ століття сприяли появі нових умов виникнення релігійних конфліктів, що у свою чергу вимагає нових підходів для їх вирішення. Існуючі в сучасній Україні релігійні конфлікти також мають специфічні умови зростання, які формуються в соціумі та структурних взаємодіях суспільства і релігійних організацій на різних рівнях.

Серед існуючих релігійних конфліктів в Україні, можна виділити наступні: міжрелігійні, особливе місце серед яких займають конфлікти між давнішими та новими релігійними організаціями; міжконфесійні – між православними і католиками, між ними та протестантами; конфлікти між різними суспільними інститутами та релігійними організаціями (наприклад, у середовищі освіти і т.п.). Зараз, найбільшу актуальність з них викликає внутрішньоправославне протистояння між УПЦ (МП) і ПЦУ. Але не втратили своєї актуальності релігійні конфлікти, одним із суб'єктів яких є нові релігії.

Причинами виникнення більшості релігійних конфліктів у сучасному українському суспільстві виявляються майнові суперечки (будівництво храмів, оренда приміщень); затримка при поверненні культових споруджень, передача або використання храмів між різними релігіями; реєстрація релігійних організацій, і інші випадки [5, с. 121]. Своєрідність форм сучасного релігійного конфлікту почасти пов'язана з поширенням нових релігій, їх відносинами з раніше діючими релігіями та іншими суспільними інститутами. У цьому випадку новина виникнення та ступені вирішення релігійного конфлікту обумовлена, на наш погляд, у першу чергу, ствердженням принципу релігійної свободи. Більшість країн сучасного світу є демократичними або прагнуть бути такими та відстоювати відповідні принципи, одним із яких є дотримання прав і свобод людини. Дотримання релігійної свободи в другій половині ХХ століття, як показує практика, сприяло зменшенню кількості конфліктогенних ситуацій у соціумі, і навпаки, порушення цих прав може призвести до виникнення конфліктів, зародженню екстремістських рухів і тероризму [5, с. 89].

В Україні постійно змінюється законодавство з метою вдосконалення дотримання релігійної свободи, але це не виключає випадків її порушення з боку різних суспільних інститутів, у тому числі й релігійних організацій. Конфлікт між новими релігіями та громадськими організаціями, у більшості випадків носить латентний характер. Це не відноситься до діяльності «антикультових рухів», які в нашій країні, у своїй більшості носять «проправославний характер» [5, с. 89]

Умови виникнення релігійних конфліктів можуть перебувати та залежати від віровчення і соціальної діяльності релігійної організації, так і без урахування цих характеристик.

Особливу цікавість викликає конфлікт між релігійними організаціями та суспільством, що виникає через прагнення релігії перетворити, удосконалити існуючий суспільний лад. Боротьба за перетворення зовнішнього світу сприяє інтеграції усередині релігійної організації й, навпроти, дезінтеграції суспільства [5, с. 89].

Тому однією з тенденцій трансформації масової релігійності є формування імітативної релігійності, яка має характер «культурного інсценування», де зміст цієї культурної форми має вторинне значення, а сама участь в ній має репрезентативний, театральньо-ігровий характер.

В цілому процес релігієзації в Україні має свої особливості. Слід підкреслити, що модернізаційні процеси в релігійній сфері в перехідний період в Україні проявляються не в формі секуляризації, як в західних країнах, а в зростанні релігійності, яка сприяючи демократизації й утвердженню національно-культурної ідентичності об'єктивно стимулює модернізаційно-трансформаційні процеси [4, с. 206].

Модернізаційність проявляється в тому, що цей процес відбувається в динаміці демократичних перетворень і, частіше всього, породжує кризу консервативних традиціоналістських систем. Разом з тим слід зауважити, що зростаюча духовна розкряпаність характеризується нерідко принциповою невизначеністю і аморфністю.

Основна ж маса населення пов'язана з релігійною традицією в більшій мірі народними звичаями, що дає підстави говорити про слабку структурну визначеність релігійного життя і неусталеність однієї із базових характеристик релігії як соціального інституту, якою є система соціально-релігійних відносин, що трансформуються. Пошук нової спільної основи в Україні відбувається в умовах кризи і війни, які особливо сильно впливають на саме ідентифікаційне самовизначення населення, значна частина якого прагне знайти задоволення своїх духовних та екзистенційних потреб в релігії [2, с. 15].

«Тому становище релігійної сфери є одночасно фактором відновлення національно-етнічних традицій і формування нових, в тому числі нехристиянських, аспектів релігійно-духовної культури» [4, с. 206], – висловлює позицію український дослідник С.Борінштейн.

Православ'я все більше сприймається особливо молоддю не як релігія, а як компонент духовної культури, данина традиції, чинник визначення національності. В результаті «православ'я стає певною соціокультурною оболонкою, а реальна віра наповнюється політеїстичним змістом» [4, с. 211].

Ці зміни політеїстичного характеру є модернізаційно-трансформаційними за своїм змістом, а визначена при опитуваннях досить висока релігійність є формою інтересу, а не світоглядною установкою.

Разом з тим суперечності і навіть конфлікти, якими позначене православне життя України, охоплюють масу населення, загрожують дестабілізацією і напруженням. Названі конфлікти продовжуються вже не одне десятиліття, залучаючи до певної участі в них громадянське суспільство, державу, закордонні конфесійні центри і набувають широкого громадського резонансу [4, с. 211].

Зазначимо, що релігійні конфлікти, на наш погляд, є дзеркальним відображенням стану всього українського суспільства в цілому, яке просякнуто цілою низкою різноманітних конфліктів. Це суттєво впливає на трансформаційні процеси в Україні [4, с. 212].

Розвиток міжцерковних конфліктів залежить від позаконфесійної системи відносин: «церква – держава», «церква – громадські організації», «церква – політичні партії», «церква – організації освіти і культури».

Європейський соціальний та культурний плюралізм спричинив поширення деномінацій вибору, посилив роль власного релігійного вибору. Характерною формою релігії у новітній час є еkleктизм, який відображає пріоритетність вибору особистості і який є типовою рисою трансформаційних процесів постмодерністського характеру, що знаходить все більший прояв на українських теренах у формі політеїстичності.

«За релігійною боротьбою маскуються конфлікти культур, течій, різних цивілізаційних типів», – вважає С. Борінштейн. Історично обумовлена амбівалентність України визначається тим, що кордони православно-слов'янської цивілізації і євроатлантичної не співпадають з державними, проходять всередині її території, а тому в масовій свідомості маємо різнонаправлені орієнтації і позиції, а політизація релігійного життя приводить до сакралізації політики. В цілому складається у релігійному полі українського суспільства коло проблем, породжених традиційною і нетрадиційною ідентичністю як віддзеркаленням суперечливої полістилістичності процесів трансформації, відбувається «поступове зайняття першого місця культурною моделлю «атлантизму», що нівелює раціонально-духовні основи релігійності населення України, загрожує втратою своєї релігії і віри» [4, с. 213].

Національні релігії такі як іудаїзм, синтоїзм, конфуціанство сприяли національній консолідації шляхом сакралізації культурних відмінностей, проповіддю спільності походження, формуванням особливих моделей поведінки яка ґрунтувалася на своєрідності культу. Трохи інша картина спостерігається у випадку, коли в якості підстави для ідентифікації виступають світові релігії – християнство, буддизм, іслам. Вони звертають свою проповідь уже не до представників окремого етносу або народу, але до всіх людей без розрізнення походження, раси, майнового і соціального стану. Маючи досить значний ареал поширення, охоплюючи різні народи й етноси дані релігії не закріплюють націєдиференціюючих ознак і тяжіють скоріше до створення наднаціональної спільноти віруючих [3, с. 262].

Разом з тим, важливим чинником національних рухів була теза про месіанську роль та обраність народів, та їх зусилля по впровадженню Божої волі у світі. В домодерні часи на теренах західної та східної Європи християнська релігія відіграла роль провідної суспільної і навіть політичної ідеології. Вона виступала в якості вищої інстанції легітимації. До Святого Письма апелювали діячі національних за змістом протестантських реформаційних рухів. На авторитет католицької церкви спирались європейські монархи намагаючись вгамувати або хоч би призупинити центробіжні політичні тенденції у власних державах.

Проведений аналіз дає підстави для уточнення інтегративної функції релігії в українському суспільстві: насамперед реалізується ця функція засобами культури, а тому її слід визначити як соціокультурну інтегративну. Разом з тим, незбігання віри в межах однієї соціальної групи, різних соціальних груп в одному суспільстві і різних суспільств і може бути причиною значних і руйнівних конфліктів, що ми й маємо на прикладі України у конфронтації двох православних організацій. Тому є підстави визначити цю функцію як суперечливу, бо на терені релігійного життя латентно і відкрито відбувається боротьба і протистояння різних культур, яка ще зовсім не досліджена.

Підґрунтям толерантності у релігійному середовищі є висока духовність. Духовністю людини є здатність сприймати світ через особистісні морально-гуманістичні параметри і підпорядковувати свої життєві устремління вищим аксіологічними установкам і орієнтаціям конкретної культури. У разі, коли мова йде про духовність за рамками тієї чи іншої традиційної ціннісно-духовної культури, ми стикаємося з мімікрічною духовністю. З групою штучних синтетичних явищ, іменованих духовними і формально не відмітних від них, але по суті та змістом не є духовними [4, с. 88–91].

Мімікрія, інакше, наслідування духовності, виникає в періоди гострого культурного кризи, коли традиційні ідеали, на яких ґрунтувалася цивілізація, стають незадовільними, а разом з ними під загрозою опиняється все національне надбання. Це є джерелом необхідності «імітувати» відсутні духовні основи з метою продовження існування даної культури. «Духовність – основа будь-якої цивілізації, і трансформація цивілізаційного устрою починається з трансформації духовності. Рівень духовності визначає не тільки якісні параметри культури і цивілізації, а й подальшу її долю» [4, с. 88–91]. Гуманістичні загальнолюдські ідеали – найважливіші складові духовної культури, від наявності яких залежить майбутнє української цивілізації. Якщо процес формування моральних ідеалів припиниться, то неминуче настане духовна криза в суспільстві. Нові покоління через відсутність моральних інтенцій не зможуть підтримувати культурний, економічний і соціальний прогрес. Культура загине, втративши своє духовно-ціннісний вимір. Отже, духовністю людини є здатність сприймати світ через особистісні морально-гуманістичні параметри і підпорядковувати свої життєві устремління вищим аксіологічними установкам і орієнтаціям конкретної культури. У разі, коли мова йде про духовність за рамками тієї чи іншої традиційної ціннісно-духовної культури, ми стикаємося з мімікрічною духовністю. З групою штучних синтетичних явищ, іменованих духовними і формально не відмітних від них, але по суті та змістом не є духовними.

В суперечливому процесі взаємодії релігійного і соціокультурного формується релігійна складова соціокультурної трансформації, в якій переважаючим є не соціокультурна деструкція і консерватизм, а, в умовах перехідного суспільства і загальної його кризи, визначальним є санаційно-оздоровлюючий культурно-аккумулятивний, соціально і національно консолідуючий вплив релігії і церкви, особливо православної, на соціум, на формування національно-культурної ідентичності, етноформуючий процес в цілому, – вважає Є.Борінштейн. Очевидним є формування нової поліфункціональності релігії [4, с. 222].

Саме соціокультурний підхід дозволяє зрозуміти все багатоголосся і багатовимірність релігії як соціально-культурного інституту в суспільстві, що трансформується. Проведений аналіз дає підстави зробити висновок про суттєву розладнаність взаємин основних складових релігії та суперечливість складових релігії як соціального інституту – релігійної ціннісно-нормативної системи (багатоконфесійність), церковної організації та соціально-релігійних відносин (віруючі-віруючі, віруючі-суспільство, віруючі-церква, церква-держава, церква-інші релігійні організації та інші). Тому ефективність соціально-культурного трансформаційного процесу в Україні значною мірою буде залежати від здатності релігій і, особливо, здатності православної церкви розв'язати той комплекс суперечностей, які склались як в самій її організації, у формах відправи, відповідних потребам нової пастви, у відносинах між конфесіями тощо [4, с. 222].

Так, можна зробити висновок, що ідея свободи совісті не є продуктом царства «чистого духу», «чистого розуму». Вона виникла в результаті філософської, соціологічної чи правової рефлексії, є підсумком реального багатоаспектного людського буття, продуктом історичного, соціального досвіду. Саме в процесі історичного розвитку людства свобода совісті закріпилась у гуманістичних ідеях мислителів минулого, конституювалася в законодавчих актах і реальному житті як право, що гарантує недоторканність совісті людини в питаннях її ставлення насамперед до релігії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Толерантність в українському релігійному середовищі як один з найбільш результативних способів збереження соціальної рівноваги, який виступає у ролі парламентаря, запрошує до діалогу, сприяє згладжуванню і поступовому узгодженню протиріч, розв'язанню конфліктних ситуацій

у мультикультурному суспільстві; вона дозволяє релігії у сучасному українському суспільстві виконувати функції «зняття відчуження», «компенсації зняття соціальної залежності», «культурно-регулятивну», «соціально-моральну», «інтеграційну», «функцію збереження і утвердження існуючої соціальної системи», «запобігання конфліктам». Тобто, толерантність – це є активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості в ім'я взаєморозуміння між етносами, соціальними групами, в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного чи соціального середовища.

На наш погляд, недооцінені культурна та соціальна функції релігії в сучасному суспільстві. Так, релігія відіграє важливу соціокультурну роль в державі. В межах релігійних віровчень формуються єдині зразки почуттів, думок, поведінки людей, єдині цінності, завдяки чому релігія виступає як могутній засіб упорядкування та збереження традицій та звичаїв. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути виразником зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Список використаної літератури

1. Атаманюк З. М. Духовні та соціальні складники феномену свободи. *Science and Education New Dimension*, Будапешт 2016. IV (17). № 108. Р. 15–18.
2. Атаманюк З. М. Свобода як духовно-суспільний феномен. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 14. С. 3–5.
3. Атаманюк З. М. Свобода як фактор соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 316 с.
4. Борінштейн С. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства. Одеса : Астропринт, 2006. 400 с.
5. Єленський В. В., Прибенесюк В. Н. Релігія. Церква. Молодь. Київ : А.Л.Д., 1996. 160 с.
6. Компендіум Соціальної доктрини Церкви [Електронний ресурс] / редкол. : Ольга Живиця, Юлія Щербініна [та ін.]. – Київ : ФОП Андрійчин Д. Ю., 2008. 546 с. Режим доступу : https://mihaelkalush.at.ua/_ld/1/134_rc_pc_justpeace.pdf
7. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. Київ : Астролябія, 2023. 608 с.

TOLERANCE IN THE RELIGIOUS ENVIRONMENT OF UKRAINE AS A FACTOR OF SOCIO-CULTURAL TRANSFORMATIONS

Zoia Atamaniuk

*State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky",
Department of Philosophy, Sociology and Management of Socio-Cultural Activity
Staroportofrankivska str., 26, 65020, Odesa, Ukraine*

The article deals with religion as a socio-cultural phenomenon and a social institution, which is characterized by universal food in society, interconnected with all social institutions, despite its official separation from the state. The purpose of the article is to substantiate the phenomenon of tolerance in the Ukrainian religious environment. We note that religion is closely linked to the national aspirations of the people, their traditions, life, culture. Ukraine is a multi-confessional state and needs understanding and mutual respect for representatives of different denominations, which is not always happening. Religion is characterized by penetration into all areas of being with the preservation of one's own autonomy. With all the diversity of confessional life, religion constitutes a socio-cultural interacting and mutually repulsive system of elements of different strength, intensity of relationships. The analysis gives grounds

for clarifying the integrative function of religion in Ukrainian society: first of all, this function is implemented by means of culture, and therefore it should be defined as socio-cultural integrative. The basis of tolerance in the religious environment is high spirituality. In the process of interaction of religious and socio-cultural, a religious component of socio-cultural transformation is formed, in which socio-cultural destruction and conservatism are predominant, but in the conditions of a transitional society and its general crisis, the remedial and health-resistant, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, socially and accumulative, especially the Orthodox, on society, on the formation of national and cultural identity, the ethno-forming process as a whole. One of the historical missions of religion, which is becoming increasingly relevant in the modern world, is the formation of a sense of unity of the human race, the importance of non -transitional universal moral norms and values.

Key words: religion, tolerance, religious environment, spirituality, socio -cultural transformations.

УДК 124.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.3>

ВПЛИВ АРХЕТИПУ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНЦЯ

Віталія Готинян-Журавльова, Ірина Сумченко

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра культурології
вул. Дворянська 2, 65082, м. Одеса, Україна*

Менталітет несе в собі відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність визначається архетипами та стереотипами певної культури та відображається в її соціокультурних феноменах. Самосвідомість особистості найчастіше розуміють в контексті поєднання соціокультурної середовища і умов її повсякденного життя. Саме завдяки поєднанню, комбінації соціокультурної середовища і реального буденного образу життя людини визначається процес формування особистості. Під впливом менталітету і закріплених в ньому генетичній пам'яті народу формується система цінностей певної культури, яка потім стає основою для формування системи цінностей особистості, яка є носієм цієї культури. Менталітет є внутрішнім компонентом або ж генотипом народу, завдяки якому зберігаються його унікальні особливості і який впливає на формування системи цінностей особистості.

До основних архетипів, що впливають на формування ментальності українця, можна віднести: архетип Землі, архетип Матері, архетип особистої свободи, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі, архетип рівності синів та дочок Матері-Батьківщини та інші. У більшості дослідників можна простежити тенденцію, коли одним з перших чи в загальнішому першому, йде архетип Землі. Природа, зокрема, родючі землі та український степ, який часто ставав джерелом загрози з боку кочових племен, викликала в наших пращурах, з одного боку, певний неспокій, з іншого боку, врешті решт сприяла формуванню архетипу особистої свободи, неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, сподівання на власні сили, власні здібності та власний розум. Поєднання архетипу Матері, архетипу рівності синів і дочок, архетипу особистої свободи, архетипу долі сприяє формуванню образу українського воїна, ледь пасивного в повсякденному житті, але воїна з безмежною любов'ю до Батьківщини, воїна готового боронити її ціною власного життя. Образ героя в українській культурі тісно пов'язаний із особистою свободою і відстоюванням, виборювання особистої свободи адже значна частина історії нашої країни складається з відстоювання права на особисту свободу, права жити вільно на власній землі.

Ключові слова: менталітет, архетип, система цінностей, формування особистості, культура.

Виклики, які поставило перед нами ХХІ століття, все частіше спонукають нас до міркувань: «Хто ми?», «Чим ми відрізняємося від інших?» «Чому маємо іншу систему цінностей?», «Чому в нашій душі переплетені дивні, інколи зовсім протилежні, якості?», «Чи такими були наші пращури?». За 23 роки нового ХХІ століття ми пережили декілька революцій, пандемію і зараз переживаємо повномасштабне вторгнення з боку країни-агресорки. Всі ці трагічні події і потрясіння відбулися зокрема і у зацікавленості власною історією, вивченні проявів власної ідентичності, дослідженнях процесів формування менталітету українця, у нових дослідженнях української національної культури, долученні до національної культури.

Культура є особливим способом вираження діяльності людини, її сутності, тим, що допомогло людині створити систему цінностей. За допомогою культури ми не лише активно пізнаємо оточуючий світ, але й формуємо свої власні переконання, настанови, виробляємо критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, інколи оновлюємо критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначаємо власні ціннісні орієнтації. Г. Ріккерт розумів культуру як систему цінностей, зокрема таких, як істина, краса, надособистісна святість, моральність, щастя. Цінності проявляють себе в дійсності як блага в об'єкті і як оцінка в суб'єкті. Вони надають сенс акту оцінки, який створює блага. Сукупність усіх благ саме утворює сферу культури. Культура, таким чином, є частиною дійсності, яка пов'язана з цінностями. По суті, система цінностей, яка притаманна певному народу, є своєрідним культурним кодом, що розкриває особливості менталітету даного народу. Кожна культура, кожен народ, кожен етнос породжує власну ціннісну систему. Найчастіше саме за її змістом можна визначити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, визначити розвивається чи руйнується національна свідомість, зрозуміти чи зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Поступово формується система уявлень і переконань індивіду або соціальної групи, в якій відтворюється досвід попередніх поколінь – менталітет.

Особливості менталітету українського народу досліджувалися в працях провідних українських дослідників В. Антонович, І. Бичко, В. Горбатенко, І. Грабовська, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Костомаров, С. Кримський, В. Липинський, І. Огієнко, М. Попович та інші науковці.

Метою даної статті є дослідження впливу архетипів, зокрема архетипу особистої свободи на формування менталітету українця.

Менталітет несе в собі відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність визначається архетипами та стереотипами певної культури та відображається в її соціокультурних феноменах. Архетипи, на думку К.Г. Юнга, походять з колективного несвідомого. Вони є вродженими універсальними, спадковими, архаїчними формами людських знань, переданих нам від наших далеких пращурів. Ці первісні, початкові образи, ідеї є основою світосприйняття людиною світу. Вони символізують глибинні людські мотиви, ціннісні орієнтації, систему цінностей особистості. Архетип – це, зокрема, «першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому ставлення і розвитку культурних та соціальних моделей, що оформлюють людське буття» [1, с. 27]. Система цінностей, ціннісні орієнтації особистості починають формуватися в дитинстві, в першу чергу, під впливом родини, традицій, системи цінностей, норм поведінки, яких дотримуються в родині. Соціалізація людини є своєрідним залученням, включенням її у суспільство і суспільні процеси, чітким усвідомленням людиною межі дозволеного, через яку неможна безкарно перейти, та міри, ступеню відповідальності за свої вчинки, формуванням системи ціннісних орієнтацій, чіткого усвідомлення «на що» я можу піти заради досягнення бажаного. Певною мірою існують дві крайності соціалізації. Перша крайність полягає в тому, що є можливість отримати не повноцінну особистість, а конформіста, який буде намагатися якнайкраще пристосуватися до будь-яких умов існування в суспільстві задля отримання певних вигід. Друга крайність – це можливість отримати повністю деперсоналізовану особистість, яка мов би повністю розчиняється в натовпі, починає думати як усі, діяти як усі, переймає загальну систему цінностей, втрачаючи при цьому свою власну систему цінностей, перестає відстоювати свої власні переконання, спираючись, в основному на думку, «натовпу». У випадку деперсоналізації особистості,

яке відбувається переважно в тоталітарних суспільствах, особистість втрачає свою індивідуальність, яка є своєрідним поєднанням природного, закладеного на генетичному рівні, з соціальним, отриманим під впливом суспільства, втрачає зв'язок зі своїм корінням, забуває традиції власного народу, повністю приймає нав'язану ідеологію.

Самосвідомість особистості найчастіше розуміють в контексті поєднання соціокультурної середовища і умов її повсякденного життя, причому умов, не лише духовних, а й матеріальних. Досліджуючи самобутність особистості, формування системи її цінностей, ціннісних орієнтацій необхідно враховувати постійні зміни, які відбуваються у сучасному суспільстві, і вплив цих змін на особистість, зокрема, і ті зміни, які безпосередньо відбуваються в її звичному способі життя. Саме завдяки поєднанню, комбінації соціокультурної середовища і реального буденного образу життя людини формується і визначається процес формування особистості, самоідентифікації особистості.

Як зазначає В. В. Богаченко «ментальне поле та його складові визначають світогляд суб'єкту і є умовами процесу його самоідентифікації, соціокультурними комплексами протікання динаміки даного процесу, формують образ його життя і діяльності» [Цит. за: 2, с. 311]. Саме ментальність будь-якого народу вбирає в себе всі історичні перипетії його існування, культурні, релігійні, політичні, економічні аспекти розвитку даного соціуму. Генетична пам'ять народу, закріплена в його менталітеті «оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких перетворень, що вимагатимуть від них змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності. Тому динаміка цінностей і всіх культурних форм, в яких вони закріплюються, характеризуються здебільшого спадковістю, ніж мінливістю» [3, с. 234]. Генетична пам'ять, відповідно до ідей К.Г. Юнга, тісно пов'язана з колективним несвідомим, по суті, вона і є тим колективним несвідомим. Це досвід попередніх поколінь щодо певних повторюваних ситуацій, котрі, можливо, зафіксовані нервовими структурами головного мозку. Під впливом менталітету і закріпленій в ньому генетичній пам'яті народу формується певна система цінностей певної культури, яка потім стає основою для формування системи цінностей особистості, яка є носієм цієї культури, виросла в рамках цієї культури, привчає до неї своїх дітей. Менталітет, по суті, є внутрішнім компонентом або ж генотипом народу, завдяки якому зберігаються його унікальні особливості і який впливає на формування системи цінностей особистості. Деякі дослідники, зокрема І. Грабовська, визначають архетипи як «інстинктивні готовності до дії та протидії, типові для людини в типових життєвих ситуаціях, обґрунтовує вплив архетипів на формування ментальних структур. Зокрема, дослідниця підкреслює, що для пояснення трагічних поворотів історії недостатньо лише проаналізувати суспільно-політичні та економічні обставини, що призвели до такого повороту. Значною мірою на зазначені вище процеси впливають і духовно-психологічні чинники, ментальність спільноти» [4, с. 23]. Саме розуміння менталітету народу в цілому, історії народу, впливу традицій на формування особистості значно доповнює аналіз і пояснення певних історичних, соціальних, політичних, культурних подій, різких змін, які відбуваються у суспільстві.

А тому важливою проблемою сучасного українського суспільства є особистісне вимірювання самої людини, визначення її ціннісних орієнтацій від яких певною мірою залежить результати діяльності людини, її поступки, цілі життя. Чому описуючи, визначаючи певні якості людини ми використовуємо термін «вимірювання»? Свідомість, відповідальність, милосердя і любов до природи та до інших – це неповний перелік тих якостей людини, за допомогою яких визначається взаємодія людини з природою, її культура і, зокрема, екологічна культура [2]. А. Ручка за результатами своїх досліджень пропонує таку систему цінностей сучасних українців: вітальні цінності, соціальні, традиційні,

самореалізаційні і політико-цивільні. До вітальних цінностей дослідник відносить такі: міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут. До соціальних цінностей – створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, відсутність значного соціального розшарування. До традиційних цінностей – національно-культурне відродження, участь у культурному житті. До самореалізаційних цінностей А. Ручка відносить наступні: цікаву роботу, суспільне визначення, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей, незалежність у справах, судженнях і вчинках. До політико-цивільних цінностей відносить державну незалежність України, можливість висловлювати свою думку з політичних та інших питань, не побоюючись за свою свободу, можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур, демократичний розвиток країни [5].

На нашу думку, завдяки існуючій і домінуючій в суспільстві системи цінностей, завдяки комбінації певних цінностей, ознак, якостей притаманних людині, під впливом менталітету формується і утворюється унікальна особистість, яка вбирає в себе не лише новітні тенденції розвитку людства, а й досвід попередніх поколінь. Ми змінюємося, змінюється значимість тих чи інших предметів для нас. Так для літніх людей, що живуть на теренах України, найбільш значимими є вітальні цінності, зокрема здоров'я і благополуччя дітей. Далі значимими виявляються також соціальні цінності, а саме сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, відсутність значного розшарування в суспільстві на «багатих» і «бідних», адже літні люди, які пропрацювали значну частину свого життя і, зазвичай, в нашій країні не мають великих пенсій або значних статків стають чутливими до соціальної несправедливості. На третьому місці йдуть традиційні сімейні цінності, яких вони дотримуються і з особливим відчуттям зберігають, що «передати», поділитися ними з онуками [5]. Так з покоління до покоління передавалися і затверджувалися в нашій свідомості певні настанови, певні уявлення, цінності, які з часом стали визначати специфіку, особливості характеру українців, особливості поведінки і світосприйняття. Отже, до основних архетипів, що впливають на формування ментальності українця, можна віднести: архетип Землі, архетип Матері, архетип особистої свободи, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі, архетип рівності синів та дочок Матері-Батьківщини, архетип едукативності та інші. Перелік можна продовжити, але, у більшості дослідників можна простежити тенденцію, коли одним з перших чи в загальному першим, йде архетип Землі. Чому?

Як зазначалося вище, природне і культурне переплітаються разом і постійно взаємодіють на рівні менталітету. В українській культурі, поезії, філософії завжди чільне місце посідала природа, зокрема, земля. Родючі землі центральної частини України, м'який клімат, сприяли розвитку хліборобства, сільськогосподарської діяльності породили тісний зв'язок з землею, певну довіру до неї, як до рідної неньки, що годує і забезпечую необхідним. Відчуття спорідненості з рідною землею-матерю, землею-годувальницею додавало нашим пращурам оптимізму, гармонійного сприйняття світу, глибокого емоційного зв'язку з природою. Родюча земля, можливість її обробки невеликою кількістю людей сприяла формуванню українського індивідуалізму. Це відбулося завдяки можливості жити в, так званому, малому гурті, у родині. Пов'язаний цей індивідуалізм з певною замкненістю, локальністю кола спілкування, а тому зосередженістю на власних почуттях, само спостережанню, самозаглибленості, і, як наслідок, відсутність агресивності по відношенню до інших, до сусідів. Можливість жити в малому гурті сформувало зосередженість на власній родині, зацікавленість найближчим оточенням, певний політичний інфанталізм, а згодом і всім відоме ставлення до суспільних проблем: «моя хата з краю». Така інтровертність

породжує певну свободу, меншу залежність від зовнішнього середовища, зосередженість на само спостереганні, орієнтує на зміни власного внутрішнього світу.

Отже природа, зокрема, родючі землі та український степ, який часто ставав джерелом загрози з боку кочових племен, викликала в наших пращурах, з одного боку, певний неспокій, з іншого боку, врешті решт сприяла формуванню архетипу особистої свободи, неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, сподівання на власні сили, власні здібності та власний розум. Перед усім всі ці цінності реалізувалися у родинному житті. Архетип особистої свободи в менталітеті українця тісно пов'язаний з архетипом Матері, який є прямим уособленням Землі, Власної Країни, Жінки. Саме завдяки цьому архетипу в нашій культурі вже багато століть існує шанобливе ставлення до жінки, усвідомлення її ролі родині, її впливу на виховання наступного покоління. Саме жінка забезпечувала збереження родинних зв'язків, взаємопорозуміння у родині, дбала про збереження родинних цінностей і передачу їх наступним поколінням. Поєднання в цьому архетипові любові до Землі, Матері, України та Жінки виплеснулося в дбайливіше відношення до власної землі, прагненні оберігати і захищати власну країну, власну Батьківщину, як власну родину, виявляти любов і пошану до неї. Не менш вагомим є значення архетипу рівності синів і дочок для своєї Матері-Батьківщини. Наявність цього архетипу пояснює відсутність в Україні права майорату або пріоритету старшинства, який існував в багатьох країнах Європи і створював жорстку соціальну диференціацію і нерівність між дітьми, не сприяв зміцненню родинних відносин. Для Матері, з якою уособлювалася Україна, всі її діти рівні, всі її сини і дочки.

Слід підкреслити архетип долі, який існує в менталітеті українця. За ним доля вважається сильнішою за розум. Саме цей архетип відповідає за цікаве поєднання героїчних вчинків «на межі можливого» за екстремальних умов (зокрема за умов війни) і певну пасивність в повсякденному житті, впевненість в тому, що все відбувається саме так як має відбуватися.

Поєднання цих архетипів (архетипу Матері, архетипу рівності синів і дочок, архетипу особистої свободи, архетипу долі) сприяє формуванню образу українського героя, українського воїна, ледь пасивного в звичайному повсякденному житті, але воїна з безмежною любов'ю до власної Батьківщини, воїна готового боронити її ціною власного життя і «на межі можливого». Образ героя в українській культурі тісно пов'язаний із особистою свободою і відстоюванням, виборюванням особистої свободи адже значна частина історії нашої країни складається з відстоювання права на особисту свободу, права жити вільно на власній землі. Наша історія є історією не загарбницьких, а визвольних війн, не експансії і отримання нових колоній, а боротьби за власну країну, яка, на жаль, продовжується у XXI столітті. Мужність, незламність, справедливість, безмежна любов до Батьківщини, цінності, які формуються у сучасній молоді, ґрунтуються на архетипі особистої свободи, притаманному українському народу. Архетип особистої свободи вплинув не лише на формування таких якостей українця як індивідуалізм, зацікавленість на добробуті власної родини, певний політичний і соціальний інфантилізм, прагнення жити, в першу чергу, за покликом серця, а й багато інших якостей, які утворюють образ сучасного українця. В цьому образі дивним чином поєдналися боротьба за власну Батьківщину, інколи «на межі надможливого», прагнення до особистої волі, неприйняття зовнішнього панування з толерантністю до інших, бажанням порозумітися, деякою мірою, поступливістю, всетерплячістю, безтурботністю. А тому, на нашу думку, подальше дослідження впливу архетипів на формування системи цінностей особистості є надзвичайно актуальною темою для подальших досліджень, для усвідомлення власної самотності.

Список використаної літератури

1. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психолітичного повсякдення): монографія. К.: Либідь, 2001. 334 с.
2. Готинян-Журавльова В. В. Безеталонне вимірювання ціннісних орієнтацій особистості: соціально-філософський аналіз: дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2021. 367 с.
3. Аутопоезис соціальних систем: монографія / за науковою ред. В. П. Бега К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. 748 с.
4. Гордійчук О. Архетипи Землі та Свободи як основні детермінанти української ментальності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2018. Випуск 21. С. 21–28.
5. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: зб. Наук. праць. К.: Ін-т культурології НАМУ, 2010. С. 117–127.

**THE INFLUENCE OF THE ARCHETYPE OF PERSONAL FREEDOM
ON THE FORMATION OF THE MENTALITY OF A UKRAINIAN****Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova, Iryna Sumchenko***Odessa I. I. Mechnikov National University,**Faculty of History and Philosophy,**Department of Cultural Studies**Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine*

The mentality contains the imprint of historical traditions, behavior styles, peculiarities of thinking, worldview, perception and interpretation of the world, features of the national character inherited from previous generations. Mentality is determined by archetypes and stereotypes of a certain culture and is reflected in its socio-cultural phenomena. The self-awareness of an individual is most often understood in the context of the combination of the socio-cultural environment and the conditions of his everyday life. It is thanks to the combination, the combination of the socio-cultural environment and the real everyday life of a person that the process of personality formation is determined. Influenced of the mentality and the genetic memory of the people fixed in it, the value system of a certain culture is formed, which then becomes the basis for the formation of the value system of the individual who is the carrier of this culture. Mentality is an internal component or the genotype of a people, thanks to which its unique features are preserved and which affects the formation of the individual's value system.

The main archetypes that influence the formation of the Ukrainian mentality include: the archetype of the Earth, the archetype of the Mother, the archetype of personal freedom, the archetype of the dominance of the past over the future, the archetype of fate, the archetype of the equality of sons and daughters of the Motherland, and others. In most researchers, you can trace the tendency when the archetype of the Earth is one of the first or in general the first. Nature, in particular, fertile lands and the Ukrainian steppe, which often became a source of threat from nomadic tribes, caused our ancestors, on the one hand, a certain anxiety, on the other hand, ultimately contributed to the formation of the archetype of personal freedom, rejection of externally imposed authority, hope for one's own strength, one's own abilities and one's own mind. The combination of the archetype of the Mother, the archetype of the equality of sons and daughters, the archetype of personal freedom, the archetype of fate contributes to the formation of the image of a Ukrainian warrior, barely passive in everyday life, but a warrior with boundless love for the Motherland, a warrior ready to defend it at the cost of his own life. The image of a hero in Ukrainian culture is closely related to personal freedom and advocacy, the struggle for personal freedom, because a significant part of our country's history consists of defending the right to personal freedom, the right to live freely on one's own land.

Key words: mentality, archetype, value system, personality formation, culture.

УДК [130.2+304]:327.5:[341.3+342.7]
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.4>

СУСПІЛЬНА УГОДА ДЛЯ ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ ТА ЯК ПІДГРУНТЯ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ ВІЙНИ І МИРУ

Наталія Денисенко, Тетяна Щириця

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

факультет соціології і права, кафедра філософії

просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна

У статті в контексті реабілітації практичної філософії як провідної тенденції сучасної філософії здійснено аналіз концепцій суспільної угоди. Виявлено їхній евристичний потенціал у ракурсі експлікації загальних засад соціального буття і впорядкування суспільних відносин. Суспільну угоду розглянуто як методологічне підґрунтя розв'язання проблем війни і миру та перспективи можливостей угоди як інструменту суспільних перетворень. На засадах компаративістики модерних теорій суспільної угоди (політичного абсолютизму Т. Гобса, лібералізму Дж. Лока і демократизму Ж.-Ж. Русо) авторами артикульовано висхідні засади, принципи, цінності та норми, які є засадничими для соціального цілого та актуальними для подальшого існування і повоєнного відновлення України як незалежної держави в межах норм міжнародного права та загальнолюдських цінностей. У найближчому майбутньому в Україні нагальними стануть проблеми оновлення суспільної угоди в горизонті розбудови соціальних відношень на базі таких провідних концептуальних принципів і цінностей, як безпека, справедливість, свобода, рівність, солідарність, відповідальність, а також віднаходження правил і норм взаємодії з сусідніми державами, націями, релігіями, традиціями та культурами задля досягнення сталого справедливого миру. Обґрунтовано специфіку людської природи, в якій свобода волі та розум є визначальними для розвитку громадянського суспільства і суспільного миру як мети соціального поступу. Підкреслено конструктивістський характер суспільної угоди в контексті штучного раціонального встановлення форм спільного, безпечного простору соціального співбуття як доцільних людських винаходів, що конститууються узгодженими правилами співіснування влади і суспільства через розумне вольове покладання в процесах комунікативної взаємодії щодо вироблення та дотримання угод і домовленостей. Важливим є те, що угоду, домовленість розглянуто як універсальну форму соціальної практики і основу законної влади. Подальші сучасні філософські рефлексії суспільної угоди доцільно розглядати в парадигмі комунікативного повороту як актуальні дискурсивні практики комунікативної взаємодії та соціального конструювання, які імплементуються в формах і процедурах деліберативної демократії.

Ключові слова: суспільна угода, права людини, верховенство права, легітимація, свобода, безпека, справедливість, солідарність, відповідальність.

Актуальність дослідження. Війна, яка постала екзистенційним викликом і випробуванням для всього українського народу, актуалізує питання громадянської відповідальності та віднаходження візії майбутнього подальшої долі України як незалежної держави. За драматичних часів повномасштабної російської навали українське суспільство переживає суттєві системні трансформації, які зумовлюють необхідність переосмислення висхідних засад, принципів, цінностей і норм, які лежать у підґрунті соціального політичного цілого та мають його конституювати. Сучасні соціологічні дослідження констатують, що за перші місяці війни українці змінилися більше, ніж за 30 років незалежності. Останнє

засвідчує про якісні зміни на рівні суспільної свідомості та консолідованої колективної національної ідентичності українців, які супроводжуються «парадоксальним моральним піднесенням» і наявністю політичної нації в Україні, що сприймає і підтримує власну державність [1, с. 272; 1, с. 27]. Попри те, що український народ перебуває у повномасштабній, жорстокій, цинічній війні, яка робить майбутнє непередбачуваним, негарантованим за наявності процесів невизначеності й турбулентності не тільки в Україні, а й у всьому світі, – кожен із нас знає, особливо наші воїни, що перспектива майбутнього може зникнути в будь-який момент, ми все ж таки маємо потребу запитів щодо майбутнього, оскільки останнє вкорінене в самій людській природі. Ми можемо говорити про майбутнє у трьох вимірах: бажане, яке як правило не справджується; прогнозоване – яке наразі вкрай проблематичне, оскільки ми спостерігаємо кризу прогнозів, кризу передбачуваності; проєктоване (конструйоване) – те, яке ми створюємо зараз як раціональний проєкт. Людина – така істота, яка зорієнтована на майбутнє через самопроєктивність власного буття як сутнісної характеристики людської природи. Це віднаходить свій прояв і в контексті соціальних спільнот. Ще на початку 2000-х років на Давоському форумі було проголошено: «Тільки ті нації мають майбутнє, які спроможні створити образ цього майбутнього і шляхи його досягнення». Подальші перспективи українського суспільства, ті принципи і цінності, які мають лягти у підґрунтя повоєнного відновлення незалежної України, потребують всебічного обговорення та обґрунтування, консолідації зусиль, спільноті інтелектуалів і широкого кола громадськості щодо цілісного бачення майбутніх реалій соціального співбуття. Ми також можемо констатувати ситуацію невизначеності, підваженості самого суспільного ладу відносно геополітичної архітекtonіки світу – руйнації двополярності по відношенню до головних політичних гравців на міжнародній арені, протистояння демократії та авторитаризму, зсуву останнього до тоталітаризму. Всі ці феномени потребують філософського осмислення і рефлексії. У цьому контексті досвід європейських філософів, особливо філософів XVII–XVIII ст., епохи Просвітництва, має універсальне значення і може бути актуалізованим для практичного вирішення означених проблем.

Метою статті є виявлення евристичного потенціалу концепції суспільної угоди (далі – СУ) у ракурсі експлікації загальних засад соціального буття і впорядкування суспільних відносин, а також розгляд СУ як методологічного підґрунтя щодо сутнісного розуміння і розв’язання проблем війни і миру, віднаходження механізмів убезпечення від насильства і воєн у контексті розгляду можливостей угоди як соціальної практики для вирішення проблем сучасних соціумів.

У статті «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз)» Л. Ситніченко вказує на методологічний потенціал концепції суспільної угоди для новітньої політичної філософії в контексті розгляду таких основних проблем соціальної і політичної філософії як проблеми свободи, справедливості, легітимності соціальних інституцій [2], верховенства права як засадничого морально-правового виміру існування сучасного суспільства і засобу вирішення суспільних проблем. Провідні сучасні філософи та українські інтелектуали в рамках проєкту «Про суспільний договір для України» також ведуть дискусії щодо необхідності (пере)осмислення суспільного договору України й перспективи його розгляду як інструменту суспільних перетворень [3].

Виклад основного матеріалу. Ми продовжуємо модерний філософсько-теоретичний дискурс про вічний мир, представлений у Віснику Львівського університету [4], пропонуючи розглядати ідею СУ, як і багато інших соціально-політичних явищ сучасності, що глибоко вкорінені в інтелектуальній традиції філософії Модерну. СУ можна аналізувати і в контексті філософського поняття, і метафори: «все найфундаментальніше в західній

політичній традиції останніх 400 років асоціюється саме з суспільним договором (чи, краще сказати, з суспільною угодою) – величним поняттям, що давно втратило свій первинний сенс, проте набуло рис майже сакральної метафори» [5, с. 23]. Такі дослідники як Дж. Ролз, Д. Готье, Дж. Б'юкенен розглядають СУ в контексті теоретичного конструкту як певну теоретичну абстракцію, що досліджує проблеми виправдання, або легітимації принципів справедливості для пояснення суспільного громадянського стану.

Зробимо деякі теоретико-методологічні зауваги, які є важливими для адекватного розуміння концепції СУ.

Соціально-філософські, політичні, правові ідеї новоєвропейської доби розвиваються як складова і відносно самостійна частина філософських вчень. До Нового часу суспільна проблематика була представлена переважно в етичному контексті, якщо послуговатися структурованим філософією, яке бере свій початок ще від античності і зберігається у Середньовіччі – «фізика» (онтологія), «логіка» (теорія пізнання) і «етика». Християнська середньовічна філософія з притаманним для неї теоцентризмом опікувалася виключно з'ясуванням відношення «людина-Бог», всі інші зв'язки розглядалися як несуттєві, оскільки головна мета життя – спасіння душі. Тому теоретичні передумови для виникнення соціальних теорій філософського рівня, які б узагальнювали специфіку суспільного буття людини, ще не були сформовані: соціальні та правові «вчення» були представлені виключно в контексті філософсько-теологічних побудов.

У філософії Нового часу соціально-філософська проблематика починає формуватися з орієнтацією на науково-теоретичне, «об'єктивне» дослідження відношення «людина-суспільство», «людина – інші люди», виходячи з того, які вони є, а не такими, якими вони повинні бути (соціальна онтологія). Починає формуватися «модель» людини в її суспільному способі існування. Образ автономного, незалежного і рівного з іншими індивіда постає висхідною абстракцією соціально-філософських ідей Нового часу, яка виявляє себе у формі соціального атомізму, або «соціологічних робінзонад». Історія соціально-філософських ідей XVII–XVIII століть у значній мірі є історією конкретизації принципу соціального атомізму і подолання його внутрішніх суперечностей.

Ідея СУ спирається на уявлення про людську природу, складниками якої у філософів Нового часу були: тіло, пізнання, афективна сфера, мораль. Поняття «природа людини» постає як специфічно людська сутність, яка трактується в душі субстанціалізму. Дескрипція останнього щодо «природи людини» набуває формули: «існування змінюється, але сутності є незмінними». Така надана людині «від природи» сутність фіксує те, що їй необхідно притаманне, перебуває «в людині» завжди і незмінно, незалежно від обставин, місця і часу. Т. Гобс у своїй відомій праці «Людська природа» (1640 р.) писав: «Природа людини є сума її природних здібностей і сил, таких, як здібність харчуватися, рухатися, розмножуватися, почуття, розум тощо. Ці здібності ми одноставно називаємо природними... Відповідно до двох основних частин, з яких складається людина, я розрізняю в ній два види здібностей – фізичні й духовні» [6, с. 258]. Важливим виявляється не тільки зміст природи, а й спосіб її буття як «внутрішньої динамічності та самостійності». Із поняття «природа людини» як універсальної природи людини висновуються всі суттєві характеристики суспільного буття людини. З часом зрушення в розумінні природи людини відбуваються у напрямку переосмислення її позаісторичного трактування від абстрактності моделі «деісторизованих» індивідів, які ніби вилучені з різноманіття суспільних зв'язків, до виявлення значення соціально-історичних факторів та їхнього впливу в формуванні уявлень щодо історизації людської природи. Яскравим прикладом розгортання цієї тенденції є принцип, запропонований К. Марксом:

розглядати розвиток суспільно-економічної формації як природно-історичний процес та людину як його складову.

Основні соціально-політичні ідеї, які створюються в модерну добу, спираються на природно-правові концепції у поєднанні з теорією СУ. Треба мати на увазі, що тільки в період XVII–XVIII століть СУ розглядали як «елемент суспільно-політичної реальності». Угода також формується історично. Засадничим для концептуальних положень СУ є поняття «природного права», одним із способів філософсько-теоретичного обґрунтування якого є його дедуктивне висновування з універсальної природи людини. Вкрай важливим для концептуалізації СУ, а також для нашого дослідження є поняття «права людини» як права людської буттєвості, що постають як «незаперечні вимоги людської природи», «є природними законами, які відображають те, яким є людське буття у відповідності до сутності людини. Тобто, у правах людини реалізується... сама людська суть» [7, с. 76].

Поняття суспільної угоди охоплює певні раціональні правила, які визначають співіснування влади і суспільства, а сама метафора угоди, яку укладають, відображає процес делегування окремими індивідами певної частки своїх прав і свобод на користь суверену, який має повноваження їхнього використання на законодавчому рівні. Теоретичні засади суспільної угоди були окреслені ще Аристотелем у його відомому трактаті «Політика», де розглядалися питання співіснування держави та її громадян. Але класичні теорії суспільної угоди щодо специфіки її укладання та необхідності розробляються філософами XVII–XVIII ст. – Т. Гобсом, Дж. Локом, Ж.-Ж. Русо та ін. Отже, ми можемо говорити про три основні моделі суспільної угоди, які розглядаються в контексті політичного абсолютизму Т.Гобса, лібералізму Дж.Лока і демократизму Ж.-Ж. Русо.

Філософи XVII ст. виходили з пресупозиції, що сутність речі полягає у прагненні зберегти своє існування і діяти у відповідності до власної природи. По відношенню до людини це виявляється у використанні наявних засобів для самозбереження і покращення умов власного життя. Т. Гобс у своєму найвідомішому трактаті «Левіафан» (1651 р.), описуючи природний стан, вказує на обмеженість природних благ, внаслідок чого виникає конкуренція і суперництво за бажані блага і владу. Т. Гобс виходить із принципу рівності людей від природи, внаслідок чого виникає взаємна недовіра. Він стверджує: «кожна людина від природи має право на все» як реалізацію власної свободи. Звідси неминучими є конфлікти, ворожнеча, які несуть загрозу життю і безпеці людини і обертаються повним безправ'ям, знищенням один одного, що засвідчує наявність саморуйнації та суперечності в самій людській природі. Способом розв'язання даної суперечності й є СУ як забезпечення самозбереження, щоб уникнути перспективи знищення. У такий спосіб, виходячи з егоїстичності людської природи, її агресивності і схильності до зла, Т. Гобс в якості висхідного положення постулює «війну всіх проти всіх» [8, с. 93–94] (*bellum omnium contra omnes*), притаманної природному станові, де «людина людині вовк» (*homo homini lupus*). Щоб зупинити «війну всіх проти всіх» і потрібна СУ, яка має бути запобіжником ворожнечі та забезпечує перехід із природного стану в громадянський. «При відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх» [там само, с. 95]. Принципового значення набуває природний закон як послідовний вираз специфіки людської природи: «Природний закон, *lex naturalis* є припис, або знайдене розумом (*reason*) загальне правило, відповідно до якого людині забороняється робити те, що згубно для її життя, або що позбавляє її засобів до його збереження, і зневажати тим, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя» [там само, с. 98]. Саме тому «природа потребує шукати миру», а СУ і громадянський стан постають засобами вирішення суперечності людської природи [7, с. 103]. «Індивіди, які діють егоїстично, усвідомлюють, що єдиним способом уникнення природного

стану, забезпечення своїх вітальних інтересів за умов мирного існування можна досягти ціною заснування ефективної політичної сили Левіафана через укладання суспільної угоди» [9, с. 50]. Перехід до правового громадянського стану полягає в тому, що пріоритетним постає саме мир, а не безпосередній інтерес.

Методологічним принципом концепту СУ у Т. Гобса постає положення про відмову або повне відчуження учасників угоди від усіх своїх прав, суверенітету і свободи на користь держави-Левіафана як штучної людини, яка «на противагу створеній Богом природі, є конструктом людського розуму» [там само, с. 51]. Левіафан постає як «смертний бог», втілення державної влади, покликанням якої є захист життя всіх і забезпечення миру, тобто безпекові характеристики держави стають пріоритетними.

На відміну від античного і середньовічного розуміння сутності держави, обґрунтування якої коливається від концепції «природного права» як даного природою утворення до порядку спільного життя, даного Богом як джерела природного закону, новаторство Т. Гобса полягало саме в розумінні *штучного встановлення* держави як простору спільного, безпечного життя, яке відбувається не як здійснення природного чи божественного ладу буття, а як доцільний людський винахід через *розумне і вольове* покладання: «суспільство штучно встановлюється, свідомо визначається волею людей, яка повсякчас на нього впливає й коригує... воно започатковується як штучний, конституційований... витвір людської волі» [10, с. 13]. З огляду на таке штучне встановлення суспільства, ми можемо стверджувати, що теорії СУ властивий конструктивізм. Т. Гобс спирається на філософську традицію, яка обґрунтовує державу, виходячи з позиції автономного, самоврядного індивіда. При цьому, як слушно зауважує Ханна Арендт, підґрунтям держави є саме індивідуальні інтереси, коли відбувається отождолення приватного і громадського інтересу [11, с. 183]. «Совістю держави» проголошується саме закон, який має регулювати життя спільноти. На підставі закону формуються спільні уявлення про справедливе – несправедливе, дозволене – заборонене. Державна влада має функцію контролю щодо дотримання ухвалених правил і законів, а також упровадження справедливих правил, що скеровує дії громадян на спільний добробут через задоволення бажань, потреб та інтересів. Т. Гобс запроваджує таке нове розуміння, що сувереном влади є саме *народ*, який передає свої повноваження одноосібному правителю, котрий постає «втіленням загальної волі». Шлях встановлення громадянського суспільства саме через спільну угоду конститується самою природою людини, якій притаманні *свобода волі та розум*. «Відтак невіддільні від людської природи права та якості людей втілюються у структурі громадянського суспільства» [7, с. 81]. Т. Гобс у такий спосіб започатковує консервативну політичну традицію. У подальшому, щоб запобігти зловживанню нічим необмеженою абсолютною владою правителя, так як це пропонує Т. Гобс, виникають альтернативні моделі соціальної інтеграції індивідів та обґрунтування втілення владних повноважень.

Однією з таких альтернативних моделей є Локівський варіант СУ, яка є засадничою для всіх можливих форм лібералізму. Визначальним для ліберальної концепції правової держави є те, що права і свободи ґрунтуються виключно на законах. Дж. Лок у своєму відомому творі «Два трактати про врядування» (1690 р.) також розглядає проблему виникнення держави на підставі угоди і намагається віднайти оптимальну форму організації держави. Але на відміну від Т. Гобса Дж. Лок виходить з іншої позиції щодо розуміння людської природи і природного стану: він робить акцент на індиферентності людської природи, яка може схилитися як до зла, так і до добра, – останнє уможливується за умови скерованості моральними принципами, що відкидає необхідність сваволі абсолютної монархії, яка є для Дж. Лока більшим злом у порівнянні з непевністю природного стану. Тому і потрібна

СУ як засіб, що буде скеровувати людину до добра і певного розуміння сталої безпеки як конститутивного принципу громадянського суспільства. Якщо для Т. Гобса, який вбачав зло і агресивність у людській природі, – саме через такі вказані причини вона потребує обмежень і пригнічення з боку Левіафана держави як вищої та абсолютної цінності, то у Дж. Лока акцент робиться на окремому, незалежному індивідуі з його правами і потребами, «люди є за природою вільними, рівними і незалежними», а держава мислиться як сукупність «атомів» – громадян в Епікуровому сенсі.

Конкретизація поняття природного права людини здійснюється Дж. Локом за допомогою поняття власності, яка трактується в контексті таких складових прав людини, як право на життя, свободу, майно, а також принципу рівності як засобу спростування «природної переваги і панування однієї людини над іншою». Природна влада людини виявляє себе, за Дж. Локом, у праві «не тільки охороняти свою власність, тобто життя, свободу та майно, від ушкоджень і зазіхань з боку інших людей, але й судити та карати за порушення цього закону інших... Політичне суспільство існує там і лише там, де кожен з його членів відмовився від цієї природної влади, передавши її до рук суспільства в усіх випадках, котрі не заважають йому звертатися до захисту закону, встановленого цим суспільством» [12, с. 87]. Мова у Дж. Лока йде про відчужуваність тільки частини природних прав, яка має забезпечити налагодження мирного співжиття задля досягнення спільних інтересів (гарантування головних прав учасників суспільства – життя, власності, свободи; безпеки, здійснення державою судочинства). «І це робиться шляхом простої домовленості [barely agreeing]: об'єднатися в одне політичне суспільство – що й складає весь той договір, який існує чи мусить існувати між індивідами, які входять до спільнотворення [Common-wealth] чи створюють його. І, таким чином, те, що започатковує чи дійсно складає будь-яке політичне суспільство, є ніщо інше, як згода [consent] певної кількості вільних людей, здатних на основі своєї більшості об'єднатися і створити таке суспільство. Це... є тим, що дало чи могло дати початок будь-якому законному врядуванню у світі» [там само, с. 181–182]. Отже, перехід до «громадянського стану» здійснюється на підставах *розуму*, який покликаний впорядковувати суспільство, а політична система постає такою, яка може піддаватися критиці з позицій розуму. Сувереном влади є народ, який шляхом суспільної угоди передає державі, уряду частину своїх природних прав через наділення політичною владою. Держава як необхідне зло, яке постійно потрібно обмежувати, щоб вона не знищила свободу своїх підлеглих, щоб не допустити виникнення беззаконня і тенденцій абсолютного деспотизму, за Локом, має перебувати під постійним контролем з боку суспільства, бути «службою народу» і гарантом невіддільних прав членів суспільства. Якщо владою буде порушуватися СУ і будуть зловживання повноваженнями, то громадяни мають право на розірвання СУ і встановлення нової угоди. Контроль над державою має здійснюватися через розподіл владних повноважень – законодавчу і виконавчу влади, які мають бути розділені. У подальшому даний підхід набуде своєї класичної формули щодо розподілу гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову, – формули, яка чинна до сьогодні та була обґрунтована у Шарля де Монтеск'є в творі «Про дух законів». Саме Монтеск'є ми завдячуємо ідеєю необхідності підпорядкування держави суспільству і звітності перед останнім. Для сучасного інформаційного суспільства тема розподілу влад є також надважливою.

Третій варіант концепції СУ належить Ж.-Ж. Русо, у якого вона набула своїх класичних рис у творі «Про суспільний договір» (1762 р.). Вихідним концептом постає «спільна воля» («*volonté générale*»), яка аналізується в контексті диспозиції між егоїзмом і морально-суспільними цінностями. Осягнути єдність «моральної спільності» («*corps moral et collective*») спільноти можливо тоді, коли люди відмовляться від своїх індивідуальних

інтересів і потреб, тобто егоїзму, і будуть скеровуватися мораллю і спільним благом. За вказаних передумов *суспільний пакт* набуває наступної форми: «...кожен із нас перетворює свою особу й усю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного зі членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого. Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене зі стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднана асамблея; це тіло, унаслідок зазначеного акту, отримує свою єдність, своє колективне я [moi commun], своє життя і свою волю [13, с. 281]. Сутністю СУ у Ж.-Ж. Русо є рівність індивідів як рівність перед лицем закону. Ж.-Ж. Русо обґрунтовує те, що лише закону люди зобов'язані справедливістю і свободою. Висхідним положенням для Ж.-Ж. Русо є той факт, що жодна людина не має природної влади по відношенню до іншої людини, а сама сила не може перебувати у правовому вимірі, тому «...основою будь-якої законної влади серед людей може бути лиш домовленість» [там само, с. 13]. Останнє положення засвідчує наступне: «всі відносини у суспільстві... будуються виключно як угоди. Договір, контракт, дотримання чітко визначених зобов'язань сторін стає універсальною формою суспільного життя. Відтак суспільство загалом постає як грандіозна, складна, різноманітна, багатошарова угода між людьми та створеними ними інституціями» [7, с. 85].

Новаторство Ж.-Ж. Русо полягало в тому, що він постулює необхідність для громадянського суспільства нової форми організації державної влади – республіку. На його думку, лише така форма правління здатна забезпечити від порушення невіддільних прав і забезпечувати свободу. Отже, у наслідок суспільного пакту утворюється політичне тіло у формі республіки. Згадаємо І.Канта, для якого русоїстське положення про республіку набуває особливого значення у трактаті «До вічного миру». Республіка передбачає врахування всіх істотних інтересів суспільства, а також залученість громадян в ухвалення рішень, за які вони несуть відповідальність. Тільки між республіками можливий «вічний мир» – такий висновок І.Канта. Саме республіканський устрій, за Кантом, «єдиний, що впливає з ідеї первісного договору, на якій повинно ґрунтуватися усіляке правове законодавство народу» [14, с. 123]. За Кантом, саме республіка як форма політичного устрою сприяє реалізації як окремої людини, так і людства в цілому в контексті дотримання права і закону.

Таким чином, незалежно від концепції, суспільна угода завжди передбачає, з одного боку, державу, а з іншого – народ як суверен влади, який укладає цю угоду. Визначаючи ознаки суспільної угоди в контексті делегування народом певної частки своїх прав і свобод правителю, ми можемо акцентувати відмінність між Гобсівською і Локівською теоріями суспільної угоди в наступних аспектах: у Т. Гобса СУ є необхідною для створення певних обмежень і пригнічення злої та агресивної природи людини, тобто безпекові характеристики є визначальними, а у Дж. Лока СУ – для забезпечення спільного блага і рівних можливостей, що актуалізує значимість ідеї справедливості. У свою чергу, в своєму трактаті «Про суспільну угоду» Ж.-Ж. Руссо обґрунтовує такий тип суспільства, який «забезпечував би добробут і безпеку всіх громадян, а не партикулярні інтереси певних політичних сил» [15, с. 224]. Сучасні філософські дослідження теорії суспільного договору акцентують значущість «ідеї суспільної угоди для конституювання справедливої правової держави та подальшого її функціонування як спільноти громадян, які мають можливість вільно домовлятися, узгоджувати свої часто протилежні інтереси щодо нагальних для них суспільних проблем» [16, с. 178]. А. Єрмоленко в роботі «Комунікативна практична філософія» звертає увагу на наступний визначальний і засадничий аспект теорії суспільної угоди: «Суспільний договір, який характеризується розривом з природним станом, означає

новий суспільний принцип регуляції діяльності: він показує, яким чином у поведінці людей місце інстинктів може заступати *справедливість*. Ситуація, в якій кожний індивід з усіма своїми природними правами тотально погоджується зі спільнотою, потребує умов, за якими лише ті правила можна вважати легітимними, які виражають всезагальний інтерес, чи всезагальну волю» [17, с. 151]. М. Вебер у роботі «Політика як покликання і професія» робить акцент на розумінні держави як єдиного джерела «права на насильство». А. Єрмоленко у статті «Морально-етична легітимація сфери політичного» зауважує, що «держава як влада не може спиратися тільки на силу тих, хто керує. Цьому має передувати ще й згода підпорядкуватись цій силі, тобто бажання тих, кими керують жити разом. Отже, держава повинна мати авторитет і право підпорядковувати. Звісно, цей авторитет має визнаватися тими, кого підпорядковують. Водночас держава має виправдати свій авторитет, аби мати право підпорядковувати, зробити його легітимним, тобто виправданим, узаконеним, обґрунтованим» [18, с. 51–52]. Зазначене дозволяє розглядати легітимаційні процеси в контексті угоди між державою, суспільством і громадянином, яка ґрунтується правовими і моральними нормами. Розвиваючи заданий контекст в аспекті пошуку легітимаційних чинників в суспільстві, М. Тур у своїй монографії «Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів» слушно зауважує, що ідея суспільної угоди постає як модель раціональної легітимації політичного управління: «Суспільна угода слугує універсальним чинником формально-процедурної легітимації соціальної практики не лише в політичній, а й в економічній та інших царинах суспільного життя, утворюючи в такий спосіб одну з констант лібералізму» [9, с. 61].

У який спосіб ми можемо співвіднести концептуальні положення СУ зі специфікою сучасних реалій України, характером тих проблем, які постали перед українським суспільством та спробувати накреслити шляхи до розв'язання проблем війни та миру, спираючись на принципи СУ? Для цього ми маємо переміститися у площину проблематики філософії війни: «питання про суспільну угоду всередині політичної нації України постає на тлі питання про норми міжнародної політики, про умови можливості співіснування різних країн і, зрештою, на тлі питання про можливість конвенційної війни та неприпустимості злочинів проти людяності навіть під час бойових дій» [19, с. 42].

Актуалізуючи евристичний потенціал концепції СУ і співвідносячи його з феноменами війни і миру, згадаємо відоме класичне визначення сутності війни, яке належить Карлу фон Кляузевіцу «Про війну» (1832 р.): «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими, насильницькими засобами» [20]. Цим визначенням війни користуються представники різних теоретичних підходів і свого завершального вигляду воно набуло в формулі: «війна є продовженням політики іншими (саме насильницькими) засобами». У такому відношенні війна постає формою (засобом) переконання, коли прагнуть нав'язати і встановити новий порядок щодо інших політичних утворень. При цьому Кляузевіц особливо підкреслював, що провідною метою війни є саме політична мета: «Метою війни є повалення ворога, тобто його політичне знищення, або «позбавити противника змоги чинити спротив»» [20, с. 22]. Він особливо акцентує увагу на такій складовій політичної мети війни, яка також передбачає захоплення іншої держави, анексію частини території, захист держави, її суверенітету, позбавлення супротивника могутності, зміну суспільно-політичного ладу та ін. Отже, сутність війни полягає у використанні насильницьких засобів вирішення протиріччя. К. Кляузевіц зауважує, що «війна є актом насилля, з метою змушення супротивника до виконання нашої волі. Фізичне насилля є засобом, а метою буде – нав'язування супротивнику нашої волі... завдання військових дій полягає в тому, щоб обеззброїти противника, себто позбавити його можливості чинити опір»

[20, с. 19; 20, с. 22]. Отже, насилля постає головною ознакою війни і це завжди крайня форма з'ясування стосунків між політичними утвореннями. Для досягнення політичних цілей у війні застосовуються збройні сили як вирішальний засіб, але є важливим і необхідним одночасно залучати й мирні засоби врегулювання розбіжностей – такі, як економічні, дипломатичні, ідеологічні, а також переговорні практики та ін. Війни не можуть тривати вічно, будь-яка війна завжди закінчується певним пактом, підписанням мирної угоди. Як слушно зауважує Володимир Єрмоленко: «Здорове суспільство мусить мати навички діалогу й пошуку компромісу – але має розуміти, що не можна домовлятися з убивцями і гвалтівниками» [21, с. 35]. Мир – це завжди бажаний стан суспільства, а війна – часове, небажане явище з важкими і трагічними наслідками. Елімінація насилля із соціальної взаємодії як між окремими людьми, так і між державами буде сприяти поставанню миру. «Тому саме у встановленні суспільного миру... полягає визначальна мета суспільного договору, його телеологія. Це договір... – про гарантії суспільного миру й убезпечення від насильства» [10, с. 10]. Отже, соціально-гуманітарним виміром будь-якої війни є її припинення і встановлення миру. Ба більше, сама специфіка людської природи «потребує шукати миру», який постає як імператив у будь-яких ідейних і світоглядних конструкціях, що ґрунтуються на правах людини.

Згадаємо знову І.Канта: «Стан миру між людьми, які живуть поряд, не є природним станом (*status naturalis*), останнім, навпаки, є стан війни, тобто якщо і не безперервн ворожі дії, то постійна їх загроза. Отже, стан миру має бути встановлено...» [14, с. 123]. Таким чином, мир – це не природна даність, на відміну від війни, і стан миру є результатом певних організаційних зусиль, мир потрібно створювати, тобто він конститується певними раціональними правилами, які ґрунтуються на розумі. Мир як мета соціального розвитку передбачає певну організацію комунікативної взаємодії і спілкування людей на основі аргументативного обґрунтування моральних, соціальних і політичних норм, дотримання угод та домовленостей, враховуючи контроверсійність публічних висловлювань, викликану напруженням цілерациональної та комунікативної парадигм [22, с. 23], «комунікативну раціональність» (Ю.Габермас) як досягнутого консенсусу. Мова йде про те, що простір суспільного співбуття конститується певними раціональними правилами, які є похідними процесу обговорення. Суспільство в цілому і форми спільного життя постають як доцільні людські винаходи, які встановлюються в процесах комунікативної взаємодії.

Висновки. Компаративістика модерних теорій суспільної угоди результується тим, що, незалежно від автора, суспільна угода завжди передбачає, з одного боку, державу, а з іншого – народ як суверен влади, який укладає цю угоду. Розбіжності Т. Гобса, Дж. Лока і Ж.-Ж. Русо – в інтерпретації природних і соціальних характеристиках людини, її прагнень до свободи і блага, рівня та ступеня підпорядкування владі. Сучасні філософські рефлексії суспільної угоди доцільно розглядати в парадигмі комунікативного повороту як актуальні дискурсивні практики комунікативної взаємодії та соціального конструювання, які імплементуються в формах і процедурах деліберативної демократії. За умов російсько-української війни та воєнного стану як способу соціального буття українців реалізація ліберальних цінностей свободи, справедливості та солідарності обмежені, а суспільна синергія має бути спрямованою на Перемогу над ворогом і встановлення справедливого миру. Звісно, що в повоєнній Україні нагальними постають проблеми оновлення суспільної угоди, в якій ми всі разом шукатимемо правила і норми взаємодії з сусідніми (за географією) державами, націями, релігіями, традиціями та культурами, а також розбудову суспільних відношень в Україні на базі провідних концептуальних принципів СУ таких як безпека, справедливість, свобода, рівність, солідарність, відповідальність, тим більше, що

українське суспільство і перебіг історичних подій демонструють активний запит на їхню імплементацію як організаційну форму суспільного співбуття.

Список використаної літератури:

1. Українське суспільство в умовах війни : колективна монографія / С. Дембіцький та ін. ; за ред. С. Головахи, С.Макеєва. Київ, 2022. 410 с.
2. Ситніченко Л. «Суспільна угода»: метафора чи методологічний принцип сучасної політичної філософії (Дж. Ролз). *Мультиверсум. Філософський альманах: [Зб. наук. праць]*. Вип. 46. С. 3–12.
3. (Пере)осмислення суспільного договору України / Національний фонд демократії / National Endowment for Democracy (NED) та ГС «Аспен Інститут Київ» / упоряд. О. Хома. Київ, 2023. 80 с.
4. Денисенко Н., Щириця Т. Актуалізація концепції вічного миру в контексті цивілізаційного розвитку людства за умов війни. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 44. С. 30–40.
5. Хома О. Українці, війна й метафора суспільної угоди / *(Пере)осмислення суспільного договору України...* С. 23–31.
6. Булатов М. Філософський словник. Київ, 2009. 575 с.
7. Шамрай В. Модерне суспільство : від ліберальної і тоталітарної утопій до мережної соціальності : монографія. Київ, 2015. 306 с.
8. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / пер. з англ. Р. Димирця, В.Єрмоленка та ін. Київ, 2000. 606 с.
9. Тур М. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів : монографія. Київ, 2006. 396 с.
10. Пролєєв С., Шамрай В. Ідея суспільного договору : джерела й призначення / *(Пере)осмислення суспільного договору України...* С. 9–15.
11. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. В. Верлоки, Д. Горчакова. Київ, 2002. 584 с.
12. Лок Дж. Два трактати про врядування. / пер. з англ. О. Тереха, Р. Димирця. Київ, 2001. 265 с.
13. Русо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. / пер. з франц. О. Йосипенко, С. Йосипенка, О. Хоми. Харків, 2018. 608 с.
14. Кант І. До вічного миру / *Європейський Союз: від ідеї до імплементації. Практикум* / упоряд. М.К. Кеда та ін. Чернігів, 2017. С. 121–133.
15. Хома О. Трактат Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду» / *Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права*. Київ, 2001. С. 219–274.
16. Усов Д. Деякі особливості осмислення ідеї суспільної угоди в сучасній українській філософії. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків, 2017. Вип. 49. С. 177–187.
17. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Підручник. Київ, 1999. 488 с.
18. Єрмоленко А. Морально-етична легітимація сфери політичного. *Філософська думка*. 2013. № 2. С. 51–59.
19. Кебуладзе В. Яка в нас суспільна угода? / *(Пере)осмислення суспільного договору України...* С. 39–43.
20. Кляузевіч К. Про війну. Частина перша. / пер. з нім. І. Андрущенко; за ред. О. Фешовця. Львів, 2015. 274 с.
21. Єрмоленко В. Яка суспільна угода нам потрібна? / *(Пере)осмислення суспільного договору України...* С. 33–37.
22. Єрмоленко А. Принцип об'єктивності та прагматично-діалогічна когерентність політичних тверджень / Єрмоленко А. *Дискурс. Комунікація. Моральність* : монографія. Київ, 2021. С. 22–26.

SOCIAL CONTRACT FOR POSTWAR UKRAINE AND ITS GROUNDING FOR THE RESOLUTION OF ISSUES OF WAR AND PEACE

Nataliia Denysenko, Tetyana Shchyrtsia

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy, 37, Prosp. Beresteysky, Kyiv, Ukraine, 03056

In this article, within the framework of the rehabilitation of practical philosophy as a leading trend in contemporary philosophy, an analysis of concepts of the social contract is conducted. Their heuristic potential is identified in terms of explicating the general principles of social existence and organizing societal relations. The social contract is considered as a methodological foundation for solving problems of war and peace and the prospects of agreement as an instrument for societal transformation. Based on a comparative study of modern social contract theories (Thomas Hobbes' political absolutism, John Locke's liberalism, and Jean-Jacques Rousseau's democracy), the authors articulate foundational principles, values and norms that are fundamental to the social whole and relevant for the further existence and post-war recovery of Ukraine as an independent state within the norms of international law and universal human values. In the near future, Ukraine will face the urgent issue of renewing the social contract in the context of building social relations based on leading conceptual principles and values such as security, justice, freedom, equality, solidarity, responsibility, as well as finding rules and norms for interaction with neighboring states, nations, religions, traditions, and cultures to achieve sustainable just peace. The specificity of human nature is justified, in which freedom of will and reason are decisive for the development of civil society and social peace as the goal of social progress. The constructivist nature of the social contract is emphasized in the context of the artificial rational establishment of forms of shared, secure space of social coexistence as rational human inventions constituted by agreed rules of power and societal coexistence through rational volitional commitment in processes of communicative interaction regarding the development and observance of agreements and arrangements. It is essential to consider the agreement, the arrangement as an universal form of social practice and the basis of legitimate authority. Further contemporary philosophical reflections on the social contract should be considered in the paradigm of the communicative turn as relevant discursive practices of communicative interaction and social construction implemented in forms and procedures of deliberative democracy.

Key words: social contract, human rights, rule of law, legitimation, freedom, security, justice, solidarity, responsibility.

UDC 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.5>

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL OF O. WILDE'S TALE "THE SELFISH GIANT"

Olga Dobrodum

*State University of Trade and Economics,
Department of Journalism and Advertising
Kyoto str., 19, 02156, Kyiv, Ukraine*

The article examines the problem of death and immortality in O. Wilde's philosophical tale "The Selfish Giant" for the first time.

The story "The Selfish Giant" was included in Oscar Wilde's collection of fairy tales "The Happy Prince and Other Tales" and was published in 1888. "The Happy Prince and Other Tales (or Stories)" is a collection of stories for children by Oscar Wilde first published in May 1888. It contains five stories: "The Happy Prince", "The Nightingale and the Rose", "The Selfish Giant", "The Devoted Friend", and "The Remarkable Rocket". In 2003, the second through fourth stories were adapted by Lupus Films and Terraglyph Interactive Studios into the three-part series Wilde Stories for Channel 4.

In his philosophical writings, Oscar Wilde ingeniously reveals the problem of death and immortality of the individual primarily in the meta-anthropological dimensions of human existence (terminology of Professor Nazip Khamitov).

The Selfish Giant is a symbol of the development and transformation of the human personality, which, thanks to kindness and interaction with children, achieves symbolic immortality.

The research methodology is the meta-anthropology of the Ukrainian researcher, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, leading researcher of the Institute of Philosophy named after Grigory Savych Skovoroda, Doctor of Philosophical Sciences, Professor Nazip Vilenovich Khamitov.

The purpose of article is to analyze the problem of death and immortality in O. Wilde's philosophical work "The Selfish Giant".

The author comes to the conclusion that the problem of death and immortality lies in the personal transformation of the Selfish Giant. Based on the methodology of N. Khamitov's meta-anthropology, we observe the meta-anthropological development of the protagonist's personality.

At the beginning of the philosophical tale, the Selfish Giant is at the level of everyday life. Then, under the influence of interaction with children, the Selfish Giant reaches the boundary dimension. That is, he has a personal worldview.

Before his death, the main character moves to the highest meta-anthropological dimension – meta-boundary existence. The Selfish Giant achieves mystical immortality. His soul goes to heaven.

Key words: death, immortality, O. Wilde, the Selfish Giant, Soul.

Formulation of the problem. According to the Ukrainian scientist P. Nesterenko, "death and immortality are an eternal problem of human existence, which philosophers and scientists have tried to solve throughout the history of mankind, but there is still no clear answer to the question of whether the immortality of personality is possible" [3, c. 4–5].

According to the Ukrainian researcher T. Kusherets, "the problem of death and immortality of the individual is correlated with the desire for death "Thanatos" and the desire for immortality "Osiris", which are manifested in the human being and affect the actions and psychology of other people.

If in the human being, the urge to death “Thanatos” manifests itself in the lack of faith and hopelessness, then the urge to immortality “Osiris”, on the contrary, manifests itself in the desire to believe, hope, and unconscious attraction to eternal life” [1, c. 41].

We can agree with the authors. From this we can come to the conclusion that studying the problem of death and immortality is relevant for Ukrainian society.

We aim to analyze the problem of death and immortality in O. Wilde’s philosophical tale “The Selfish Giant” for the first time.

The story “The Selfish Giant” was included in Oscar Wilde’s collection of fairy tales “The Happy Prince and Other Tales” and was published in 1888. “The Happy Prince and Other Tales (or Stories) is a collection of stories for children by Oscar Wilde first published in May 1888. It contains five stories: “The Happy Prince”, “The Nightingale and the Rose”, “The Selfish Giant”, “The Devoted Friend”, and “The Remarkable Rocket”. In 2003, the second through fourth stories were adapted by Lupus Films and Terraglyph Interactive Studios into the three-part series Wilde Stories for Channel 4” [4].

The research methodology is the meta-anthropology [2] of the Ukrainian researcher, corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, leading researcher of the Institute of Philosophy named after Grigory Savych Skovoroda, Doctor of Philosophical Sciences, Professor Nazip Vilenovich Khamitov.

So, **the aim of our article** is to analyze the problem of death and immortality in O. Wilde’s philosophical work “The Selfish Giant”.

Main material. The tale begins with the motif of life. Children play in the garden of the Selfish Giant. Children are a symbol of youth and purity.

“Every afternoon, as they were coming from school, the children used to go and play in the Giant’s garden.

It was a large lovely garden, with soft green grass. Here and there over the grass stood beautiful flowers like stars, and there were twelve peach-trees that in the spring-time broke out into delicate blossoms of pink and pearl, and in the autumn bore rich fruit. The birds sat on the trees and sang so sweetly that the children used to stop their games in order to listen to them. ‘How happy we are here!’ they cried to each other” [5].

The Selfish Giant himself has been visiting the Cornish ogre for years (seven years). When he returns home to his castle, he notices children playing in his garden. He chases them away and forbids them to come to his garden.

“One day the Giant came back. He had been to visit his friend the Cornish ogre, and had stayed with him for seven years. After the seven years were over he had said all that he had to say, for his conversation was limited, and he determined to return to his own castle. When he arrived he saw the children playing in the garden.

‘What are you doing here?’ he cried in a very gruff voice, and the children ran away.

‘My own garden is my own garden,’ said the Giant; ‘any one can understand that, and I will allow nobody to play in it but myself.’ So he built a high wall all round it, and put up a notice-board.

TRESPASSERS

WILL BE

PROSECUTED

He was a very selfish Giant” [5].

When the Selfish Giant drove the children away, there was no place for them to play. But the Giant did not care.

Nature itself began to protest against the selfishness of the Giant. When spring came, winter remained in his garden.

“Then the Spring came, and all over the country there were little blossoms and little birds. Only in the garden of the Selfish Giant it was still Winter. The birds did not care to sing in it as there were no children, and the trees forgot to blossom. Once a beautiful flower put its head out from the grass, but when it saw the notice-board it was so sorry for the children that it slipped back into the ground again, and went off to sleep. The only people who were pleased were the Snow and the Frost. ‘Spring has forgotten this garden,’ they cried, ‘so we will live here all the year round.’ The Snow covered up the grass with her great white cloak, and the Frost painted all the trees silver” [5].

The Selfish Giant was waiting for spring to come. But spring still did not come. And one morning a bird sang outside the Giant’s window. The children came to his garden, sat on the branches of the trees, and everything began to come alive.

The selfish Giant came out to them and said that from now on this is also their garden. And with the Giant, personal changes began to take place. The selfish Giant invited the children and they began to come to him to play every day after school.

“Every afternoon, when school was over, the children came and played with the Giant. But the little boy whom the Giant loved was never seen again. The Giant was very kind to all the children, yet he longed for his first little friend, and often spoke of him. ‘How I would like to see him!’ he used to say.

Years went over, and the Giant grew very old and feeble. He could not play about any more, so he sat in a huge armchair, and watched the children at their games, and admired his garden. ‘I have many beautiful flowers,’ he said; ‘but the children are the most beautiful flowers of all.’

One winter morning he looked out of his window as he was dressing. He did not hate the Winter now, for he knew that it was merely the Spring asleep, and that the flowers were resting” [5].

One morning the Selfish Giant died. He saw God in the form of a child. The Lord took the soul of the Giant to his eternal kingdom.

“Suddenly he rubbed his eyes in wonder, and looked and looked. It certainly was a marvellous sight. In the farthest corner of the garden was a tree quite covered with lovely white blossoms. Its branches were all golden, and silver fruit hung down from them, and underneath it stood the little boy he had loved.

Downstairs ran the Giant in great joy, and out into the garden. He hastened across the grass, and came near to the child. And when he came quite close his face grew red with anger, and he said, ‘Who hath dared to wound thee?’ For on the palms of the child’s hands were the prints of two nails, and the prints of two nails were on the little feet.

‘Who hath dared to wound thee?’ cried the Giant; ‘tell me, that I may take my big sword and slay him.’

‘Nay!’ answered the child; ‘but these are the wounds of Love.’

‘Who art thou?’ said the Giant, and a strange awe fell on him, and he knelt before the little child.

And the child smiled on the Giant, and said to him, ‘You let me play once in your garden, to-day you shall come with me to my garden, which is Paradise.’

And when the children ran in that afternoon, they found the Giant lying dead under the tree, all covered with white blossoms” [5].

Conclusions. To sum it up, the problem of death and immortality lies in the personal transformation of the Selfish Giant. Based on the methodology of N. Khamitov's meta-anthropology, we observe the meta-anthropological development of the protagonist's personality.

At the beginning of the philosophical tale, the Selfish Giant is at the level of everyday life. Then, under the influence of interaction with children, the Selfish Giant reaches the boundary dimension. That is, he has a personal worldview.

Before his death, the main character moves to the highest meta-anthropological dimension – meta-boundary existence. The Selfish Giant achieves mystical immortality. His soul goes to heaven.

So, in his philosophical writings, Oscar Wilde ingeniously reveals the problem of death and immortality of the individual primarily in the meta-anthropological dimensions of human existence (terminology of Professor Nazip Khamitov).

The Selfish Giant is a symbol of the development and transformation of the human personality, which, thanks to kindness and interaction with children, achieves symbolic immortality.

References

1. Кушерець Т. В. Кушерець Т. Проблема смерті та безсмертя: Танатос та Осіріс у людському бутті. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. № 40. С. 39–42. [Електронне джерело]. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/40_2023/7.pdf (дата звернення: 12.06.2023).
2. Хамітов Н. В. Філософська антропология: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
3. Nesterenko P. O. The problem of death and immortality in the teachings of H. Skovoroda in the context of modern Ukrainian philosophical anthropology. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 3 [Електронне джерело]. URL: http://perspektyvy.pdpu.od.ua/3_2022/1.pdf (дата звернення: 25.06.2023).
4. Wikipedia The Happy Prince and Other Tales [Електронне джерело]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Happy_Prince_and_Other_Tales (дата звернення: 26.06.2023).
5. Wilde O. The Selfish Giant [Електронне джерело]. URL: <https://www.eastoftheweb.com/short-stories/UBooks/SelGia.shtml> (дата звернення: 25.05.2023).

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ НА МАТЕРІАЛІ КАЗКИ О. ВАЙЛДА «ЕГОЇСТИЧНИЙ ВЕЛЕТЕНЬ»

Ольга Добродум

*Державний торговельно-економічний університет,
кафедра журналістики та реклами
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна*

У статті вперше досліджена проблема смерті та безсмертя у філософській казці О. Вайлда «Егоїстичний велетень».

Історія «Егоїстичний Велетень» увійшла до збірки казок Оскара Вайлда «Щасливий Принц та інші казки» та була видана у 1888 році. «Щасливий принц та інші казки (або оповідання)» – це збірка оповідань для дітей Оскара Вайлда, яка вперше опублікована в травні 1888 року. Вона містить п'ять оповідань: «Щасливий принц», «Соловей і троянда», «Егоїстичний велетень», «Відданий друг» і «Чудова ракета». У 2003 році друге-четверте оповідання були адаптовані Lupus Films і Terraglyph Interactive Studios у трисерійну серію Wilde Stories для Channel 4».

У своїх філософських працях Оскар Вайлд геніально розкриває проблему смерті та безсмертя особистості в першу чергу в метаантропологічних вимірах людського буття (термінологія професора Назіпа Хамітова).

Егоїстичний Велетень – це символ розвитку та трансформації людської особистості, яка завдяки доброті та взаємодії з дітьми, досягає символічного безсмертя.

Методологією дослідження виступає метаантропологія українського дослідника, член-кореспондента Національної академії наук України, провідного наукового співробітника Інституту філософії ім. Григорія Савича Сковороди, доктора філософських наук, професора Назіпа Віленовича Хамітова.

Мета статі – проаналізувати проблему смерті та безсмертя у філософському творі О. Вайлда «Егоїстичний Велетень».

Автор приходиться до висновку, що проблема смерті та безсмертя полягає в особистісній трансформації Егоїстичного Велетня. Виходячи з методології метаантропології Н. Хамітова, ми спостерігаємо метаантропологічний розвиток особистості головного героя.

На початку філософської казки Егоїстичний Велетень перебуває на рівні буденного буття. Потім, під впливом взаємодії з дітьми, Егоїстичний Велетень досягає граничного буття. Тобто у нього виникає особистісний світогляд.

Перед своєю смертю, головний герой переходить на найвищий метаантропологічний вимір – метаантропологічне буття. Егоїстичний Велетень досягає містичного безсмертя. Його душа відходить у рай.

Ключові слова: смерть, безсмертя, О. Вайлд, Егоїстичний Велетень, Душа.

УДК 1:16.167/168+304:316.44

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.6>

ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Віталій Зуєв, Ірина Кравченко, Вадим Пенюк

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

факультет соціології і права, кафедра філософії

просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна

Сучасний розвиток методології, методики й техніки спеціальних соціальних і гуманітарних досліджень зумовлює необхідність удосконалення наявних методів та способів соціального пізнання. Досягнути позитивних результатів можна на шляху концептуального синтезу методології соціального пізнання і сучасної неklasичної та модальної логіки. У статті в контексті необхідності вдосконалення методів і способів соціального пізнання логічні й методологічні основи впровадження соціальних технологій розглядаються на прикладі їхньої реалізації в соціології етнічних конфліктів.

Звертається увага на методологічні й технологічні проблеми одержання результатів дослідження етнічних конфліктів. Оскільки ефективність подібних досліджень безпосередньо залежить від природи збирання й обробки конкретних даних, науковці часто змушені вдаватися до формулювання закритих питань, які передбачають порівняно вичерпний набір варіантів відповідей. Застосування таких питань значно прискорює підготовку одержаних даних для обробки за допомогою сучасної комп'ютерної техніки, і штучного інтелекту. Але з погляду дослідників, використання закритих запитань є недостатньо неупередженим і може бути пов'язане з певними психологічними труднощами одержання даних. Коректнішим є застосування відкритих запитань, які не містять підказок і не нав'язують опитуваним можливих варіантів відповіді. Водночас використання відкритих запитань зумовлює наявність у відповідях респондентів модальних атестацій соціальних фактів.

Допомогти вдосконалити розгляд пов'язаних з етнічними конфліктами проблем може своєрідне поєднання засобів, модусів і консеквентних фігур корелятивних розділів багатозначної, модальної, релевантної, паранесуперечної, індуктивної, діонтичної, часової та інших логік. І хоча взаємодія сучасних теорій неklasичної і модальної логіки залишається ще мало вивченою, кожна з них здатна значно розширити розгляд проблем, пов'язаних з етнічними конфліктами. Наприклад, комбіноване застосування в дослідженні етнічних конфліктів досягнень модальної логіки і логіки часу дозволяє істотно деталізувати використання категорій необхідності, випадковості, можливості й дійсності. Також подібний підхід забезпечує чіткішу формалізацію наявної між судженнями різниці.

Отже, для ефективного впровадження соціальних технологій мають відбутися конструктивні зміни в дослідженні його логіко-методологічних основ. Реалізація подібних змін імовірна на шляху застосування новітніх теорій неklasичної логіки й сучасної модальної логіки. Зокрема, в суспільних і гуманітарних науках можуть продуктивно використовуватися предикатні оператори, які дозволять виразити не тільки терми, але й формули. Запровадження обов'язкової форми з довільною підсумковою кількістю операторів дозволяє будувати вирази з розгалуженими кванторами. Наступним кроком у розвитку подібної загальної теорії операторів логічної репрезентації впровадження соціальних технологій може виявитися побудова певної мови програмування.

Ключові слова: неklasична логіка, модальна логіка, методологія, соціальне пізнання, соціальні технології, соціальні науки, гуманітарні науки, етнічний конфлікт, комунікація, діалог.

Постановка проблеми. Найважливішими умовами підвищення ефективності суспільних і гуманітарних наук є розробка і впровадження ґрунтовних пошукових досліджень. Водночас продуктивність подібних досліджень значною мірою залежить від рівня розвитку логіки і методології соціального пізнання та наявного технологічного підґрунтя розгляду актуальних соціогуманітарних проблем. Тобто, спеціально-наукова сфера логіки й методології суспільних і гуманітарних наук визначається, з одного боку, існуючими філософсько-гносеологічними концепціями, а з другого – формуванням та вдосконаленням методів і способів, методики й техніки спеціальних соціогуманітарних досліджень. Але якщо першому із зазначених аспектів у сучасних логіко-методологічних дослідженнях ще приділяється особня увага, то щодо другого відразу виникають певні застереження. Насамперед, вони стосуються того, що головна складність генерування й застосування методологічних і технологічних основ сьогочасних суспільних та гуманітарних наук полягає в необхідності продукування й використання таких ефективних методів і технологій вивчення соціальної дійсності, які би відповідали специфіці дослідження розмаїтих соціальних явищ. Тому не варто шукати якихось винятків, бо це стосується не тільки філософії загалом, але й будь-якої окремої суспільної або гуманітарної науки, кожна з яких має власний особливий предмет розгляду, зокрема. З нашого погляду, досягнути певних позитивних результатів у ситуації, що склалася, можна на шляху концептуального синтезу методології наукового пізнання і новітньої логіки, яка, з погляду фінського логіка і філософа Г.Х. фон Врігта, нині переживає власний золотий вік [4, р. 89].

Для цього торкнемося такого конкретного матеріалу, який дозволить належним чином передбачити можливості застосування сучасної неklasичної й модальної логіки щодо вдосконалення наявних та розробки нових методів і технологій, методик і технік соціогуманітарного дослідження як системи логічних та послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про об'єкт. Для реалізації подібного завдання оптимально підходить одна з найактуальніших сьогодні теорій – соціологія етнічних конфліктів, у якій не тільки логіка, методологія і технологія дослідження соціальних явищ, але й власне теоретичне увиразнення та оформлення етнічних конфліктів залишаються досить примарними і хисткими [1–3; 5; 6].

Одночасно зауважимо, що залежно від контексту поняття методології використовуватимемо в усталеному сенсі для означення системи прийомів, які використовуються в науковому пізнанні, або як вчення про методи пізнання і перетворення соціальної дійсності. Тоді як методикою дослідження кваліфікуватимемо систему правил використання подібних методів, прийомів та операцій. Під соціальною технологією матимемо на увазі не обмежену рамками техніки специфічну діяльність, в якій застосовуються різні методи, способи, прийоми й операції пізнання і перетворення соціальної реальності. А технікою дослідження соціальних явищ уважатимемо низку дій, сукупність процедур і порядок упровадження знання про соціальну дійсність. Таке впровадження соціальних технологій розглядатимемо як суспільно організовану діяльність людей.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Впровадження технологій етнічних конфліктів передбачає застосування різних методів, способів, операцій і прийомів, спрямованих на запобігання, врегулювання або вирішення конфліктів між етнічними групами. Тому залежно від природи, причин, стадії або масштабу конфлікту, а також від цілей та інтересів його учасників і посередників серед технологій етнічних конфліктів розрізняють насамперед декілька основних. Серед них – технології запобігання, врегулювання і вирішення етнічних конфліктів.

Зокрема, запобігання виникненню і розвитку етнічного конфлікту передбачає впровадження таких соціальних технологій, які спрямовані на профілактику виникнення або загострення етнічних конфліктів. Подібна профілактика зумовлює застосування технологій збирання й аналізу інформації про потенційні джерела конфлікту, моніторингу й оцінки ситуації, розробки й реалізації програм щодо зміцнення міжетнічного діалогу, співробітництва і довіри, захисту прав та інтересів етнічних меншин, сприяння інтеграції і толерантності в суспільстві тощо.

Врегулювання етнічного конфлікту призводить до припинення насильницьких дій та досягнення перемир'я між конфліктуючими сторонами. Тому врегулювання має ґрунтуватися на впровадженні продуктивних технологій щодо санкцій, тиску або заохочення з боку зовнішніх акторів (наприклад, міжнародних організацій і держав), а також збройного втручання чи миротворчості для роз'єднання й демілітаризації сторін. Адже саме створення умов переходу до переговорів і вирішення конфлікту є метою його врегулювання.

Вирішення етнічного конфлікту зумовлює досягнення угоди між конфліктуючими сторонами з основних проблем, які викликали конкретний конфлікт. Тому вирішення подібного конфлікту може здійснюватися на підставі впровадження технологій діалогу і полілогу в формі безпосередніх або опосередкованих переговорів, медіації, арбітражу, судового розгляду тощо. Ефективність використання зазначених технологій зумовлена тим, що метою розв'язання етнічного конфлікту є усунення його причин і задоволення потреб й інтересів конфліктуючих сторін і відновлення відносин та співробітництва між ними.

Кожна з виокремлених технологій має власні переваги і недоліки, а також умови застосування й ризики. Але подібні технології важливо вибирати насамперед відповідно до реальної ситуації і намагатися забезпечити за їхньою допомогою комплексний підхід до вирішення етнічних конфліктів.

Під цим оглядом серед технологій етнічних конфліктів на особливу увагу заслуговує діалог як форма спілкування між представниками різних етнічних груп. Таке спілкування спрямоване на встановлення взаєморозуміння, довіри і співробітництва між етнічними групами. Тому діалог може відбуватися на різних рівнях – від особистісного до міждержавного – і класифікуватися за різними критеріями. Наприклад, за змістом діалоги можуть бути інформаційними, інтерпретаційними або змішаними, а за способом фіксації – усними чи письмовими. За цілями діалоги можна розподілити на розмову (так само й ділову розмову), диспут, суперечку, інтерв'ю тощо. Крім того, в діалогічній практиці виокремлюються рівноправні й структуровані діалоги, а також діалоги з однакових питань, що важливо для порозуміння сторін етнічного конфлікту. Водночас треба мати на увазі, що кожний різновид діалогу має власні особливості побудови, оформлення і функціонування.

Впровадження діалогу як технології етнічних конфліктів має не тільки переваги, але й деякі обмеження. До переваг використання цієї технології можна зарахувати формування спільних інтересів, потреб, цінностей і поглядів сторін, а також застережень щодо стереотипів, забобонів та неприязні; виявлення дотичних позицій і можливості співпраці між сторонами, а також продукування спільних рішень та їхнього впровадження; генерування сформованих на взаємній повазі й визнанні тривалих і стійких стосунків між сторонами; сприяння розвитку культури міжетнічного діалогу, зростанню толерантності й громадянської активності членів суспільства.

Серед обмежень і ризиків запровадження діалогу варто виокремити значні витрати часу й ресурсів та недостатню підготовку та слабку мотивацію учасників, а також необхідність підтримки з боку держави і громадянського суспільства; наявність проблем

представництва, легітимності й відповідальності сторін і можливості впливу радикальних або екстремістських угруповань; перспективу розчарування або фрустрації учасників з огляду на неочікувані результати чи відсутність реальних змін; можливість використання як маніпуляційної технології або інструменту обману чи відтермінування вирішення проблем.

Впровадження діалогу як важливої технології врегулювання або вирішення етнічних конфліктів потребує ретельного планування, проведення і прогнозування можливих наслідків. Тому діалог має спиратися на дбайливо продуману техніку власного розгортання і бути адаптованим до конкретної ситуації й потреб конфлікуючих сторін та супроводжуватися різними заходами щодо профілактики, врегулювання або вирішення конфліктів. Крім того, вступаючи в діалог одна з одною, сторони повинні враховувати, що етнічний конфлікт легше зупинити на самому початку, коли він ще не набув великого обшару. Бо одного разу спалахнувши, такий конфлікт має тенденцію до розростання. Тривалий етнічний конфлікт значно важче вирішувати, а його наслідки можуть виявитися незворотними.

Отже, будь-яке суспільство завжди намагається запобігти виникненню етнічного конфлікту. Для цього часто проводяться спеціальні соціальні дослідження, за допомогою яких збирається і аналізується розмаїта інформація про потенційні джерела конфлікту, проводиться моніторинг та оцінюються наявні суперечності й відносини між сторонами тощо. Оскільки ефективність одержання результатів подібних досліджень етнічних конфліктів безпосередньо залежить від природи (насамперед, конструктивності, простоти і економності) збирання й обробки конкретних показників, необхідно звернути увагу на низку методологічних і технологічних проблем, притаманних таким соціальним дослідженням.

Зокрема, щоб забезпечити оперативне й результативне генерування підсумків конкретного польового дослідження науковці під час його проведення часто-густо змушені вдаватися до формулювання закритих запитань, які передбачають порівняно вичерпний набір варіантів відповідей. Подібна форма запитань не тільки скорочує відведений час для відповіді на них, але й значно прискорює підготовку інформації для її обробки за допомогою сучасних інформаційних технологій (ІТ). Але практика одержання інформації за допомогою закритих запитань вважається недостатньо коректною, оскільки суперечить низці вироблених теоретико-методологічних доміант отримання знання про предмет дослідження, на яких ґрунтується соціальне пізнання. Крім того, використання закритих запитань може бути пов'язане з певними психологічними труднощами. Тому що заздалегідь запропонований набір відповідей на такі запитання належить досліднику, а не респондентам. Часто-густо це не тільки звільняє тих, хто відповідає від самостійної роботи над можливими варіантами відповідей на поставлені запитання, але й в остаточному підсумку може призвести до спотворення одержаної соціальної інформації.

З огляду на наявний позитивний досвід збирання соціальної інформації в суспільних і гуманітарних науках коректнішим вбачається використання відкритих запитань, які не містять підказок і порад та не нав'язують тому, хто на них відповідає неминучих варіантів відповіді. Відкриті запитання дають людині можливість висловити власну думку в усій повноті й найдрібніших подробицях, що дозволяє одержати в підсумку найповнішу і найбагатшу за змістом інформацію про об'єкт дослідження. На жаль, під час обробки подібна найзмістовніша інформація іноді зводиться до певної обмеженої кількості найчастіше повторюваних відповідей. Знаючи про це наперед, дослідники вже на етапі збирання інформації намагаються убезпечити себе від труднощів кодування закритих запитань під час їхньої обробки за допомогою сучасних інформаційних технологій (ІТ), віддаючи перевагу закритій формі запитань.

Описані вище технологічні аспекти переважного застосування дослідниками перевіреної й випробуваної форми запитань свідчать про те, що основні прийоми і методи збирання й обробки показників у суспільних і гуманітарних науках сьогодні здебільше спрямовані на можливості обробки соціальної інформації за допомогою сучасних інформаційних технологій (ІТ), а в перспективі – й штучного інтелекту. Водночас подібна акцентуація демонструє не стільки відсутність належного об'єктивного відтворення соціальної дійсності, скільки певну неспроможність увиразнити притаманну індивіду модальну інтерпретацію реальності. Отож, помилковість тих сучасних методик збирання і обробки соціальної інформації, в яких не враховуються модальні атестації соціальних фактів, не викликає особливих сумнівів. Щоб уникнути недоліків щодо збирання й обробки показників у суспільних і гуманітарних науках, необхідно трансформувати наявні в них методики на підставі зміни методологічних засад одержання соціальної інформації. Інакше кажучи, в суспільних і гуманітарних науках мають відбутися конструктивні зміни в методології побудови і використання методів збирання соціальної інформації. Запровадження подібних змін евентуальне на шляху застосування новітніх теорій неklasичної логіки та сучасної модальної логіки.

Адже, досліджуючи логічні зв'язки багатозначних і модальних висловлювань, сучасні неklasичні й модальні логіки враховують різні модуси існування відтворених у судженнях об'єктів – необхідних і можливих, обов'язкових і заборонених, колишніх і майбутніх, кращих і гірших тощо. Крім того, серед розмаїтих типів модальних оцінок дійсності неklasичні логічні теорії і модальні логіки увиразнюють насамперед такі, яким притаманні атрибути всезагальності й універсальності, що дозволяє застосовувати багатозначні та модальні атестації до будь-яких конфігурацій і проявів соціальної реальності.

Отже, в упровадженні соціальних технологій загалом і технологій запобігання, врегулювання й розв'язання етнічних конфліктів зокрема так само мають бути передбачені багатозначні та модальні атестації соціальної дійсності. Мало того, під час дослідження етнічних конфліктів інтегроване із сучасною комп'ютерною технікою і штучним інтелектом застосування засобів та модусів неklasичної й модальної логіки є надзвичайно перспективним напрямом розробки нових методів збирання та аналізу показників. Адже для останніх притаманні такі специфічні риси, як відтворення підвищеної мобільності й піднесеного ступеня емоційності учасників, вища ніж зазвичай вибірковість ratio (зокрема, опора на антиномічність розуму) тощо. Тому належним чином дослідити етнічні конфлікти за допомогою усталених методів, технологій і технік соціального пізнання іноді буває досить проблематично. Ось чому для поглибленого наукового розгляду виникнення, розвитку, врегулювання й вирішення етнічних конфліктів необхідно доповнити наявні в конкретних соціальних і гуманітарних науках методики, техніки й інструментарій одержання соціальних показників досконалішими технологіями збирання та обробки соціальної інформації, які розроблені за допомогою спеціальних формалізованих логічних засобів.

Під цим оглядом чималі перспективи щодо розробки нових методів збирання й аналізу показників у соціальних дослідженнях етнічних конфліктів відкриває комбіноване поєднання способів, прийомів і логічних форм неklasичної й модальної логіки. Зокрема, помітного вдосконалення розгляду пов'язаних з етнічними конфліктами проблем можна досягти шляхом своєрідного поєднання засобів, модусів і консеквентних фігур корелятивних розділів релевантної, багатозначної, паранесуперечної, індуктивної, діонтичної, часової, модальної та інших логік. І хоча взаємний зв'язок і взаємодія сучасних розмаїтих теорій неklasичної й модальної логіки залишаються ще мало вивченими, проте кожна з них розширює перспективу значного покращення розгляду проблем, пов'язаних з етнічними

конфліктами. Приміром, комбіноване застосування в дослідженні етнічних конфліктів досягнень модальної логіки і логіки часу дозволяє істотно деталізувати використання категорій необхідності, випадковості, можливості й дійсності. Справа в тому, що подібний підхід, на відміну від вже наявних у науковому пізнанні (навіть тих, які ґрунтуються на вживанні математичних методів у соціогуманітарних дослідженнях), дає можливість формалізувати наявну між судженнями різницю. Для прикладу, наведемо два міркування p_1 і p_2 : «Можливо, тепер етнічний конфлікт бурхливо розвивається» (p_1) та «Тепер бурхливий розвиток етнічного конфлікту є можливим» (p_2). За допомогою впровадження в часову логіку оператора теперішнього часу S і модального оператора можливості M з'являється перспектива належної формалізації обох міркувань. А саме – відтвореного судженням p_1 у формі $SMSp$, та думки, у виразненій висловлюванням (p_2) у конфігурації SMp . Цей приклад допомагає унаочнити можливість подолання обмеженості застосування математичних методів пізнання в соціальних і гуманітарних науках. Тому що за допомогою операторів часової і модальної логіки виникає можливість формалізувати різницю не тільки між позачасовими дійсними, можливими, необхідними і випадковими подіями етнічного конфлікту, але й між його минулими, теперішніми і майбутніми дійсними подіями; його минулими, теперішніми і майбутніми можливими подіями; його минулими, теперішніми і майбутніми необхідними подіями; його минулими, теперішніми і майбутніми випадковими подіями тощо. Як наслідок, з одного боку, з'являються засоби для докладнішого й ґрунтовнішого розгляду багатозначних і модальних атестацій розмаїтих соціальних фактів, які відтворюють рясногранні аспекти етнічних конфліктів. А з другого – виникає можливість мінімізувати подібний обшир багатоманітних атестацій для одержання порівняно невеликого обсягу кількісних показників, які припускають застосування статистичних критеріїв перевірки гіпотез.

Розробка і впровадження нових методів збирання й аналізу показників з урахуванням модальних аспектів відтворення дійсності в соціогуманітарному знанні дає можливість науковцям дослідити етнічні конфлікти не тільки як наявний факт існування людини і суспільства, який ще нічого не свідчить про те, якими є його конкретні атестації. Вдосконалені методи і технології дозволяють розглядати розгортання й функціонування розмаїтих аспектів і явищ етнічних конфліктів не лише у веригах тієї безпосередньої соціально-політичної одноцілості, в межах якої вони сформувалися, але й під оглядом тих рясногранних чинників, які опосередковано детермінують їхнє виникнення й розвиток. Упровадження новітніх методів і технологій уможливило глибокий та всебічний опис таких площин і проявів етнічних конфліктів, найповніше дослідження яких сьогодні ще викликає певні труднощі. Водночас з'являється можливість ґрунтовніше розглянути елементи механізму розвитку етнічних конфліктів, шляхи їхнього розгортання і вирішення, а також перспективу врегулювання й прогнозування.

Крім того, застосування інформаційних технологій в сучасних суспільних і гуманітарних науках дозволяє належним чином формалізувати і схематизувати суспільно-наукове й соціогуманітарне знання. Для цього продуктивно використовуються предикатні оператори, які дозволяють чітко увиразнити не тільки терми, але й формули. Зокрема, довільну синтаксичну конструкцію «впровадження соціальних технологій ефективно» (A) або «впровадження соціальних технологій неефективно» ($\sim A$) зі слухним дієсловом $*$ у стверджувальній ($x * - \epsilon$, що A) або заперечній ($x * - \epsilon$, що $\sim A$) формі можна розглядати як опис інтенційного стану x . Наприклад, як інтенційний стан можна зафіксувати наявний або відсутній стан (« x є такий, що A »), (« x не є такий, що $\sim A$ ») тощо). А далі в контексті різних логічних модальностей можна застосувати інтенційні оператори

модальної логіки, які під час побудови нової системи логічного знання з певними предикатами можуть використовуватися не тільки у поєднанні з ними, але й незалежно від них. Запровадження обов'язкової форми з довільною підсумковою кількістю (конкретною чисельністю) термінів-операторів дозволяє будувати вирази з розгалуженими кванторами. Наступним кроком у розвитку подібної загальної теорії операторів логічного дослідження впровадження соціальних технологій може виявитися розроблення необхідної мови програмування, стиль репрезентації якої може відповідати способу викладення однієї з вже наявних формально-логічних мов.

Висновки. Отже, необхідність розробки і впровадження досконаліших порівняно з наявними методів збирання й аналізу показників у соціології етнічних конфліктів сьогодні є достатньо виразною. Подібна необхідність зумовлена, з одного боку, прогресуючими науковими розробками проблем конфліктології, демократизації, модернізації, еміграції, міжнародної безпеки загалом і соціології етнічних конфліктів зокрема, а з другого – досягнутим рівнем вивчення логічного слідування, умовного зв'язку, модальностей тощо як можливих для об'єкта дослідження способів атестації його існування.

Вагомий внесок у розробку і впровадження новітніх методів і технологій спеціальних соціогуманітарних досліджень могла б зробити логіка соціального пізнання. Однак дотепер ця царина соціального знання для соціальних і гуманітарних наук залишається Terra incognita.

Список використаної літератури

1. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. К.: Стилос, 2004. 242 с.
2. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: КЛІО, 2018. 381 с.
3. Mucha J. Konflikt Etniczny Jako typ Konflikту Społecznego // Konflikty Etniczne, Instytut Etnologii, PAN, 1995. S. 32–38.
4. Philosophical Logic: Philosophical Works (The Philosophical Works of Georg Heinrich von Wright). Volume 2. First Edition. 1983. Ithaca, New York: Cornell University Press. 192 p.
5. Silvermann Irwin and Case Danielle. Ethnocentrism vs. pragmatism in the context of human affairs // Ethnic Conflict and Indoctrination. Altruism and Identity in Evolutionary Perspective. Edited by Irenaeus Eibl – Eibestfeldt and Frank K. Salter. New York. Oxford, Berghahn Books, 1998. 512 p.
6. Urs Altermatt: Das Fanal von Sarajevo. Ethnonationalismus in Europa. Zürich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1996, 288 S.

LOGICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF IMPLEMENTATION OF SOCIAL TECHNOLOGIES

Vitalii Zuiev, Iryna Kravchenko, Vadym Penyuk

Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute,

Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy

Prospect Beresteyskiy, 37, 03056, Kyiv, Ukraine

The modern development of the methodology, methods and techniques of special social and humanitarian research necessitates the improvement of existing methods and methods of social cognition. It is possible to achieve positive results on the way of conceptual synthesis of the methodology of social cognition and modern non-classical and modal logic. In the article, in the context of the need to improve the methods and methods of social cognition, the logical and methodological foundations of the introduction

of social technologies are considered on the example of their implementation in the sociology of ethnic conflicts.

Attention is drawn to the methodological and technological problems of obtaining the results of the study of ethnic conflicts. Since the effectiveness of such research directly depends on the nature of collecting and processing specific data, scientists are often forced to resort to formulating closed questions that provide a relatively exhaustive set of answer options. The application of such questions significantly accelerates the preparation of the received data for processing with the help of modern computer technology and artificial intelligence. But from the researchers' point of view, the use of closed questions is not sufficiently unbiased and may be associated with certain psychological difficulties in obtaining data. It is more correct to use open-ended questions that do not contain prompts and do not impose possible answer options on the respondents. At the same time, the use of open-ended questions determines the presence of modal attestations of social facts in the respondents' answers.

A kind of combination of means, modes and consistent figures of correlative sections of multi-valued, modal, relevant, paracontradictory, inductive, deontic, temporal and other logics can help to improve consideration of problems related to ethnic conflicts. And although the interaction of modern theories of non-classical and modal logic remains little studied, each of them is able to significantly expand the consideration of problems related to ethnic conflicts. For example, the combined application of the achievements of modal logic and time logic in the study of ethnic conflicts makes it possible to significantly detail the use of the categories of necessity, chance, possibility and reality. Also, a similar approach provides a clearer formalization of the difference between judgments.

Therefore, for the effective introduction of social technologies, constructive changes must take place in the study of its logical and methodological foundations. The implementation of such changes is likely on the way of applying the latest theories of non-classical logic and modern modal logic. In particular, in the social sciences and humanities, predicate operators can be productively used, which will make it possible to express not only terms, but also formulas. The introduction of a mandatory form with an arbitrary total number of operators makes it possible to construct expressions with branched quantifiers. The next step in the development of such a general theory of operators of the logical representation of the implementation of social technologies may be the construction of a certain programming language.

Key words: non-classical logic, modal logic, methodology, social cognition, social technologies, social sciences, humanitarian sciences, ethnic conflict, communication, dialogue.

УДК 340.12:94(38)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.7>

ПРИСЯГИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Олексій Кравчук

*Вищий антикорупційний суд, Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
просп. Берестейський, 41, 03057, м. Київ, Україна*

Іван Остащук

*Український гуманітарний інститут
вул. Інститутська, 14, 08292, м. Буча, Київська обл., Україна*

У статті розглянуто становлення інституту присяг у Стародавній Греції, зокрема на основі текстів грецької міфології як архаїчної форми свідомості й однієї з основ західної культури. У Стародавній Греції складання присяги було закликком до богів стати свідками, покровителями і гарантами обітниць, а також виконавцями покарань у випадках порушення зобов'язань. Присяги богам, зокрема покровителю справедливості й клятв Зевсу, передбачали самопрокляття, яке могло стримувати людину від клятвopорушення або було регулюючим чинником чесності свідка. Повсюдність присяг формувала в античній людині чесноти справедливості, чесності, а не просто збагачувала лексичний склад мови чи художність епосу. Будь-яка божественна сила могла бути використана для присяги, що зводилася до самопрокляття на випадок її порушення. Уособленням кари за злочини, зокрема клятвopорушення, були ерінії – хтонічні божества, образи яких показують перехід від архаїчної традиції помсти до правосуддя. Присяга була прокляттям, яке накликало на себе сама людина, котра обманювала чи порушувала клятву. Персоніфікацією прокляття поставав Горкіос, якого у цій ролі супроводжували ерінії як втілення кари: таким чином цією парою образів «присяги» і «покарання» показували неунікність відплати за порушення клятв. Згідно з уявленнями, за дотриманням присяги стежили верховні боги – Зевс, Феміда, Аполлон, Деметра. Гомерівська «Еліада» описує обряд возлиття Зевсу й іншим богам як свідкам і гарантам присяги. Також греки присягали сакралізованими природними об'єктами (сонце, річка, земля), нерозведеним водою вином. Окремо згадується присяга водою міфологічної підземної річки Стікс (клятва богів, які також зобов'язані були суворо дотримуватися даних ними обіцянок, адже вода є особливим життєдайним елементом). Греки складали присяги у правовій, військовій, торгівельній, політичній, громадянській, релігійній сферах. Стародавня Греція як колыска західної цивілізації та вітчизна світової демократії заклала основи розуміння присяги – в її концептуальному осмисленні та формальних виявах на основі божественного покровительства і міфологізованих санкцій у випадку порушення. Категоричність дотримання клятв у світі богів, про що довідуємося з епічної літератури, була прикладом для людей.

Ключові слова: присяга, клятва, грецька міфологія, Стародавня Греція, Зевс, Феміда.

Присяги до сьогодні відіграють доволі помітну роль у суспільному житті. Цей соціально-правовий феномен розвинувся в стародавньому світі, де усне слово було не менш важливе, ніж закріплене письмово. Давньогрецька культура як одна з основ сучасного західного світу, джерело походження низки соціальних інститутів і форма глибокого філософського осмислення життя у збережених пам'ятках представляє нам також різноманітні приклади присяг, органічно вписані в картину світу античності. Архаїчні міфи представляють нам божеств, що захищали непорушність вселенського порядку, підтримка якого була

закріплена, зокрема, і урочистими клятвами богів та людей, що повинні були наслідувати безсмертних. Присяги Стародавньої Греції є важливими для розуміння генези аналізованого соціально-правового інституту.

Різних аспектів присяг у Стародавній Греції та відповідних рис грецької міфології торкалися в своїх роботах Юзеф Бжезінський, П'єр Грімаль, Андрій Зелінський, Киріакі Константіноу, Джон О'Брайєн, Ян Парандовський, Алан Соммерстейн, Ізабел Торранс, Річард Янко.

У представленій статті маємо на меті розглянути становлення інституту присяг у Стародавній Греції, зокрема на основі текстів грецької міфології як архаїчної форми свідомості й однієї з основ західної культури. Ця розвідка є частиною комплексного дослідження соціально-правового інституту присяг.

Річард Янко, філолог-класик, дослідник давньогрецької літератури й культури, в яких присяга була вельми значущою як у правовій, так і в релігійній та культурній сферах, на основі аналізу численних класичних текстів відзначив, що «складання присяги – в силі покликання на більші сили, ніж ти сам, підкріплюючи істинність декларації і накладаючи на себе прокляття, якщо вона неправдива» [Цит. за: 1, с. 1].

На основі праць зарубіжних дослідників можемо узагальнено подати характеристики присяги і того, хто складає її, на прикладі грецької писемної культури:

1) декларація – твердження про сучасне чи минуле – стверджуюча (асерторична) присяга (*juramentum assertorium*) [2, с. 174], тобто про події та факти, які вже відбулися, або ж зобов'язання на майбутнє – промісорійна присяга (*juramentum promissorium*) [1, с. 1] – присяга з обіцянкою щось виконати, здійснити;

2) той, хто присягає, вказує, приховано чи відкрито, на надлюдську силу чи сили як на свідків декларації та водночас гарантів її правдивості; в англійській мові у текстах присяг переважно використовується прийменник *«by»*, що українською мовою в таких реченнях слід перекладати орудним відмінком (ким? чим?) – утворюється словосполучення «присягаю чимось або кимось» (і тут вказується ця надлюдська сила або сили), рідше, у розмовній англійській мові, застосовується прийменник *«to»*. А от у грецьких текстах сила-гарант зазвичай була прямим об'єктом дієслова «присягаю», а саме: греки не говорили «присягнув Зевсом», а швидше, – «присягнув Зевсу». На нашу думку, у такій формі більше відчується рівноправність та реалістичність присяги, міжособистісний зв'язок людини і грізного бога, що був також і покровителем присяги;

3) той, хто присягає, накладає на себе «умовне прокляття», якщо він обманує або ж не дотримається того, що урочисто обіцяє. Іншими словами, він молиться, щоб гарант присяги покарав його у випадку клятвopушення: зазвичай самих слів прокляття і кари може не бути, але воно розуміється підтекстово. Отже, «присяга – це декларація, достовірність якої підкріплюється умовним самопрокляттям» [1, с. 1–2], «умовною божественною карою, що висить над тими, хто присягає» [3, с. 8]. Для сучасної людини складно зрозуміти, як самопрокляття могло стримувати людину від клятвopушення чи було вагомим регулюючим чинником чесності свідка, проте цьому не слід дивуватися, адже йдеться про домодерну добу, в якій світогляд містив такий складник як віру в караючу силу вищих сакральних сил. Не випадково, скажімо, запечатування прокляттями гробниць, відлучення від Церкви, накладання проклять на того, хто викраде книгу, так лякало більшість людей, хоча й не бракувало й скептиків, які присутні в кожному епоху.

Отож зрозумілим був страх і трепет людини перед присягою, навіть якщо вона була цілковито впевнена у власній чесності й правоті. І звісно, страх перед карою богів теж був дієвим чинником у дотриманні присяг, тобто фактично релігійний світогляд, в якому

простежується чимало юридичних елементів (суд, злочин (гріх), зменшення чи зняття покарання (індульгенція – повне або часткове відпущення гріхів) тощо), був чимось на зразок сучасного права з його регулятивною функцією. Це ми простежуємо більш або менш виразно у численних присягах різного призначення та часу створення й функціонування.

З аксіологічної точки зору, можна також узагальнити, що визначені процедури інституту присяги виховували в людині ті чесноти, про які йшлося в текстах клятв, особа здобувала знання про шкалу цінностей чи уявлення про дозволене і заборонене не тільки з теоретичного навчання, писемних джерел або усного переказування, але і з досвіду особистого життя. Повсюдність присяг формувала в людині чесноти справедливості, чесності тощо.

У світлі поданого вище зрозумілим є покровительство присяг у Стародавній Греції: «Будь-яка божественна сила(и) може бути використана під час складання присяги для виконання божественного покарання, що мається на увазі або чітко заявляється через самопрокляття та запускається у разі порушення клятви. Але, безумовно, не випадково, що ці дві сили, Зевс і Ерінії, які так тісно пов'язані з ідеєю наведення страху на людство, з'являються в літературних джерелах із більш широкою юрисдикцією щодо інституту присяги» [3, с. 7]. Щодо грізності Зевса, то з міфів знаємо численні історії про його караючу роль як у відношенні до богів, так і людей, у живописі або скульптурі його представляють у грізних позах суворого правителя й судді, що, як відомо, пізніше було запозичене в християнську іконографію для зображення Ісуса Христа Пантократора.

Ерінії – це хтонічні божества, осмислення образів яких показує перехід від архаїчної традиції помсти до правосуддя. У римлян вони ідентифікувалися як фурії. У культурній традиції найбільш відомі з них три – Алектро, Тісіфона і Мегера. Ім'я останньої з них увійшло в фразеологію як найменування злої і сварливої жінки. Їхній місцем проживання був Ереб – Підземна Темрява. Їхній вигляд також був жахливим: крилаті духи з факелами або бичами в руках, на голові розвивалися змії замість волосся, з вуст капала кров. Вважалося, що вони, як і мойри, мали свої закони, яким повинен був підкорятися навіть Зевс. Як відзначає П'єр Грімаль, ці «захисниці суспільного ладу карають за кожен злочин, який його порушує, а також за високомірне самовивищення – *hybris*, що підносить людину понад її смертність <...> Ерінії виражають основоположну концепцію грецького духу, віри в установленний порядок світу, який належить захищати від безладу. Однією з їх основних функцій був обов'язок карати за вбивство» [4]. Характеристики еріній містили не тільки первісний страх від помсти та найгірших етичних категорій, але й перехід у Стародавній Греції до інституту справедливого суду.

Антична грецька культура архаїчного періоду засвідчує, що присяга за походженням була прокляттям, яке накликало на себе сама людина, яка обманувала чи порушувала клятву. Персоніфікацією прокляття поставав Горкос, ім'я якого – *Ἵρκος (Hórkos)* – у прямому перекладі й означає «присяга». Горкоса у цій ролі супроводжували страхітливі ерінії: їхнє поєднання означало «присяга» і «прокляття» – застереження для всіх, що за порушення прийнятих обітниць неодмінною буде покарання. ТанDEM Горкоса та еріній у грецькій трагедії найчастіше стосувався заклик прокляття помсти у сім'ї [3, с. 9]. Сюжети та образи грецьких трагедій до сьогодення володіють потенціалом інтерпретації та нового осмислення, зрозумілого для людини XXI ст., адже вони наділені понадчасовим змістом та споконвічною проблематикою, зокрема щодо дотримання присяг у прагненні до справедливості. Звісно, акторів не обов'язково одягати в хітони, сучасні костюми цілком відповідатимуть тій проблематиці, яку персоніфікували та осмислювали античні греки.

Форма покарання персоніфікацій кари за клятвopорушення стосувалася (за Гесіодом) і родини того, хто клянеться: як у грецькій, так і в інших давніх культурах існувало уявлення про спадкову провину, коли невинні нащадки несуть покарання за злочини батьків, і прикладом цього є грецькі тексти про клятвopорушення, божественна кара за яке лягає не тільки на самого винуватця, але і на його дітей та онуків [3, с. 10]. Прочитуємо кілька віршів зі сцени клятви троянців та ахейців в «Іліаді» (пісня 3) Гомера (у перекладі Бориса Тена):

«Зевсе, наш батьку, володарю Іди, преславний, великий!
Сонце, що бачиш усе з високості, все чуєш на світі,
Ріки, й земля, і ви, що в підземних оселях нещадно
Мертвих караєте всіх, хто зламав за життя свою клятву,
Свідками будьте ви нам, охоронцями клятві священній!» <...>
Мовив і, горла ягнят полоснувши нещадною міддю,
Враз їх на землю поклав, ті ж, останній спускаючи подих,
В судорогах трепетали: бо ж сил позбавила мідь їх.
Потім, у чаші з кратери черпнувши вина, з молитвами
Вічноживущим богам творить почали узливання.
Так не один виголошував з-поміж троян і ахеїв:
“Зевсе, преславний, великий, та інші богове безсмертні!
В першого з тих, хто клятву священну порушить посміє,
Мозок нехай по землі, немов це вино, розіллється
В них і в дітей їх, жінками ж інші нехай володіють”» [5, пісня 3, 276–280, 292–301].

Класична епічна поема VIII століття до н. е. подає дуже жорстоку кару на порушників присяги та їхніх нащадків, а також описує обряд возлиття Зевсу й іншим богам як свідкам і гарантам присяги.

В «Іліаді» згадується про возлиття чистим, тобто не розведеним водою, вином – це було підкресленням особливо урочистих присяг [5, коментарі до пісні 2, 341]:

«Як же із клятвами, як з договорами нашими буде?
Чи не в огонь полетять і задуми наші, і ради,
Й чистим вином узливання, і рукостискання на вірність?» [5, пісня 2, 339–341].

В «Одіссеї» головний герой виголошує таку клятву перед пастухом, який не знає, що перед ним його господар цар Ітаки, який невдовзі дотримає даного у присязі слова та повбиває усіх женихів своєї доброчесної дружини Пенелопи:

«Ось що тобі розповім, велику приймаючи клятву, –
Свідком хай Зевс мені буде найперше, і стіл цей гостинний,
І Одіссеєве вогнище це, що до нього прийшов я.
Ще ти не підеш відціль, як уже Одісей буде дома.
Сам-бо, якщо того схочеш, на власні ти очі побачиш,
Як убиватиме він женихів, що тут господарять» [6, пісня 20, 229–234].

Прикметно, що останні вірші величного епосу закінчуються замиренням Одіссея з ворогами та складанням присяги про припинення воєн, у яких стільки часу брав участь головний герой. І це було волею олімпійських богів, зокрема Зевса:

«До Одіссея звернулась тоді ясноока Афіна:
“О Лаертід богорідний, удатний на все Одіссею!
Годі, кінчай вже війни усім осоружної розбрат,

Щоб громозвучного Зевса Кроніона¹ більш не вгнівити”.

Так сказала Афіна, і радо її він послухав.

Потім у клятвах надійних уклала між ними угоду

Зевса егідодержавного донька, Паллада Афіна,

Ментора вигляд прибравши, з ним постаттю й голосом схожа» [6, пісня 24, 541–548].

Організатором присяги між Одисеем та його ворогами була дочка Зевса Афіна – богиня мудрості й справедливої війни, яка стежила за порядком у земній та божественній сферах.

Цитати окремих віршів із героїчних поем Гомера ми навели передусім у контексті загальної високої популярності цих епосів у Стародавній Греції, їхній зміст акумулював сторони архаїчного життя, в якому побутувало переконання про необхідність присяги. В античності присяги були повсюдними. Греки склали присяги у правовій, військовій, торговельній, політичній, громадянській, релігійній сферах, наприклад: присяги правителів Спарти перед посіданням влади; урядові присяги; присяги громадян під час записування дітей до братрії (родової групи батька) щодо їх законного походження тощо [2, с. 66].

Стародавні греки присягали на всіх богів загалом або ж на окремих із них, зокрема на Аполлона, Деметру. Окремо присягали на Зевса – найвищого карателя кривоприсяжників та на богиню справедливості Феміду, що цілком зрозуміло в світлі приписуваних їй функцій [7]. Також елліни присягали на різноманітні предмети, що наділялися важливим значенням для того, хто складав клятву [2, с. 8]. Традиція присягати на окремих предметах досі функціонує.

Греки кількома способами підвищували урочистість та сакральність присяги: закликання богів у свідки, складання присяги у священних місцях (у храмах, біля вівтарів, перед статуями божеств), жертвопринесення, возлиття [8].

У міфічних уявленнях давніх греків за дотриманням присяги стежили верховні боги: Зевс був захисником права, на сходинах його величного трону сиділа богиня Справедливості, яка пильнувала за тим, як люди виконують присяги, котрі було прийнято скласти з піднятими вгору руками, зверненими до неба очима та вимовлянням імені головного всемогутнього бога – охоронця загального правового порядку і взятих на себе обітниць [9, с. 57]. У цій своїй функції Зевса називали Горкіос (*Horkios*) – «Хранитель присяги». Зевс був наділений численними епітетами, які перетворювалися на його титули, котрі характеризували певну сторону його божественності, що ставало фактичним взірцем для наслідування земних людей. Епітет Зевса «Горкіос» походив від іменника *ῥρκος* (*horkos*), який і означав поняття присяги [10]. Саме це слово та похідні від нього використовувалися в оригінальному тексті Нового Завіту на означення присяги чи дії складення присяги, наприклад, у Матв. 5, 33; 14, 7; 14, 9; 26, 72 [11], що цілком зрозуміло, адже християнські тексти створювалися грецькою, яку повсюдно розуміли.

Клятва сакралізованими природними об'єктами (сонце, річка, земля) була особливо сильною формою, адже взивалися основоположні сили, злість і кара яких лякали давню людину, адже вони стосувалися як земного життя, так і посмертного. Універсальними жестами під час таких слів було торкання рукою води чи землі, наче підсилюючи свою декларацію та фізично вступаючи в контакт із богами. Не випадково найдавніші грецькі філософи у пошуках першооснови світу вважали ним природні елементи – воду, землю, вогонь, повітря.

¹ Зевс Кроніон – син титана Кроноса, який у народній етимології ототожнювався з часом (Хроносом), а у культурній традиції його образ є алегорією швидкоплинного часу (у західноєвропейському живописі й скульптурі, починаючи з Ренесансу, його представляли як крилатого старця з косою в руці).

Давні греки часто присягали підземними богами, зокрема водами підземної річки Стікс, таку клятву боялися порушити навіть безсмертні боги [5, коментарі до пісні 2, 755 та пісні 14, 271–274]. Йдеться про підземне царство померлих, і якщо його сили будуть неприхильні душі, то її перебування там приречене на покарання:

«Будьте ви свідками, земле і небо широке над нами,

І під землею Стіксові води, – це клятва страшенна,

Більшої клятви уже й між богів не буває блаженних» [5, пісня 15, 36–38].

В іншій Гомеровій героїчній епопеї «Одіссея» також знаходимо вірші про клятву водами підземної річки, які збігаються з вище наведеними з «Іліади» [6, пісня п'ята, 184–187].

Як читаємо у цитованих текстах, складання урочистих присяг стосувалося не тільки смертних людей, але і безсмертних богів, які клялися силами, старшими і вищими за себе, передусім Зевсом. Згідно епічної поеми про походження богів та початку світу «Теогонія» Гесіода (VIII–VII ст. до н. е.), річка Стікс була гарантією присяг богів, зокрема через обряд возлиття вод цієї підземної ріки: «Філософське пояснення полягає в тому, що вода є матір'ю всього, а поети називають річку Стікс матір'ю богів» [12]. Побутувала легенда про те, що Олександра Македонського отруїли водою Стікса, яку принесли в порожньому копиті. Про його смерть існувала низка загадкових гіпотез, адже не хотіли вірити, що один із найпрославленіших стратегів і найбільших завойовників, вплив воєн якого визначив рух подальшої історії, міг померти від звичайних фізичних захворювань. Ця версія про отруєння водами Стікса не виникла випадково: Олександр Македонський, для якого релігійні культури відігравали велику роль (заради поклоніння святим місцям віддалявся від свого війська, приносив щедрі жертви богам, вірив у свою особливу, визначену богами, місію), вірив, що є нащадком (за лінією матері Олімпіади) легендарного героя Ахілла, якого мати Фетіда обмила (окрім п'яти, що стала його вразливим місцем) у водах підземної грізної річки [13]. Поширення грецької культури завдяки завоюванням Олександра Великого мало вплив і на формування уявлень про важливість присяги та форми її складання.

В архаїчних міфологічних текстах воді відводиться особлива роль у процесі створення життя, тому грецький обряд присягати водами підземної річки є зрозумілим у контексті свідомості того часу.

Давньогрецькі боги всі повинні були суворо дотримуватися складеної присяги – такий чіткий повчальний елемент для людей. У правовій системі богів Еллади «найсуворіше каралося клятвовідступництво. Коли хтось із богів мав присягати, Іріс, райдужнокрила посланниця, летіла за водою Стікса. Адже на кінці світу жила страхітлива Стікс, найстарша дочка Океана. Далеко від богів має свою обитель у високій скелястій печері, яку довкола оточують срібні стовпи, що сягають під небо. Іріс у золотий кубок набирає Стіксову воду, що випливає з цієї скелі. Той, хто присягає, виливає воду на землю. Якщо зламає присягу, то мусить цілий рік лежати бездиханно в заціпенінні, схожому на смерть, а коли прокинеться після року, то чекає його ще дев'ятилітнє вигнання. Лише після цього часу може сісти за стіл із богами» [9, с. 54–55].

В александрійський період історії Єгипту, «починаючи з III століття, не тільки єгиптяни, а й люди, що мали грецькі імена, складаючи яку-небудь присягу, навіть на побутовому рівні, клялися не лише іменами еллінських і місцевих богів, а й культовими іменами обожнених Птолемеїв» [14], тобто представників правлячої династії.

Висновки. У Стародавній Греції складання присяги було закликком до богів стати свідками, покровителями і гарантами обітниць, а також виконавцями покарань у випадках порушення зобов'язань. Присяги можна поділити на дві групи: стверджуючі

(асерторичні) – про події та факти, які вже відбулися, та промісорійні – зобов'язання на майбутнє з обіцянкою щось виконати, здійснити. Присяги богам, зокрема покровителю справедливості й клятв Зевсу, передбачали самопрокляття, яке могло стримувати людину від клятвoporушення або було регулюючим чинником чесності свідка. Повсюдність присяг формувала в античній людині чесноти справедливості, чесності, а не просто збагачувала лексичний склад мови чи художність епосу.

У Стародавній Греції будь-яка божественна сила могла бути використана для присяги, що зводилася до самопрокляття на випадок її порушення. Уособленням кари за злочини, зокрема клятвoporушення, були ерінії – хтонічні божества, образи яких показують перехід від архаїчної традиції помсти до правосуддя. В архаїчній Греції присяга була прокляттям, яке накликала на себе сама людина, котра обманювала чи порушувала клятву. Персоніфікацією прокляття поставав Горкіос, якого у цій ролі супроводжували ерінії як втілення кари: таким чином цією парою образів «присяги» і «покарання» показували неунікність відплати за порушення клятв.

Згідно з уявленнями, за дотриманням присяги стежили верховні боги – Зевс, Феміда, Аполлон, Деметра. Гомерівська «Еліада» описує обряд возлиття Зевсу й іншим богам як свідкам і гарантам присяги. Також греки присягали сакралізованими природними об'єктами (сонце, річка, земля), нерозведеним водою вином. Окремо згадується присяга водою міфологічної підземної річки Стікс (клятва богів, які також зобов'язані були суворо дотримуватися даних ними обіцянок, адже вода є особливим життєдайним елементом). Греки складали присяги у правовій, військовій, торгівельній, політичній, громадянській, релігійній сферах.

Стародавня Греція як колыска західної цивілізації та вітчизна світової демократії заклала основи розуміння присяги – в її концептуальному осмисленні та формальних виявах на основі божественного покровительства і міфологізованих санкцій у випадку порушення. Категоричність дотримання клятв у світі богів, про що довідемося з епічної літератури, була прикладом для людей.

Список використаної літератури

1. Sommerstein, A. H. What is an oath? Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Oaths and Swearing in Ancient Greece. De Gruyter, 2014. P. 1–5.
2. Brzeziński, J. O przysiędze, mianowicie o zasadach prawnych Kościoła jej dotyczących z uwzględnieniem wpływu takowych na prawodawstwo świeckie zwłaszcza na prawo rzymskie i na dawne prawa germańskie. Kraków. 1886. 204 s.
3. Konstantinidou, K. Oath and curse. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Oaths and Swearing in Ancient Greece. De Gruyter, 2014, p. 6–48.
4. Grimal, P. Słownik Mitologii Greckiej i Rzymskiej. Tłum. z franc. Wrocław: Ossolineum, 2008. S. 90.
5. Гомер. Іліада. Переклад Бориса Тена. Бібліотека української літератури, 2022. <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=529&page=10>
6. Гомер. Одиссея. Переклад Бориса Тена. Бібліотека української літератури, 2022. <https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=530>
7. Кравчук О., Остащук І. 2021. Медична маска в судовому засіданні – пов'язка Феміди чи обмеження права на суд? Публічне право: науково-практичний юридичний журнал, 2021, № 2 (42). С. 119–129. https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=category&id=103&Itemid=483&lang=uk
8. Torrance, I. C. Ways to give oaths extra sanctity. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. Oaths and Swearing in Ancient Greece. De Gruyter, 2014. P. 132–155.

9. Parandowski, J. *Mitologia. Wieżenia i podania Greków i Rzymian*. Londyn: Wydawnictwo Puls, 1992. 304 s.
10. Horkos. Biblehub, 2022. <https://biblehub.com/greek/3727.htm>
11. Greek-English New Testament. Deutsche Bibelgesellschaft, 1998. P. 11, 38, 80.
12. Torrance, I. C. (2014). The oaths of the gods. Alan H. Sommerstein, Isabelle C. Torrance. *Oaths and Swearing in Ancient Greece*. De Gruyter, 2014. P. 196.
13. O'Brien, J. M. (1994). *Alexander the Great: The Invisible Enemy. A biography*. London and New York, 1994. P. 13.
14. Зелінський, А. Л. *Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв: монографія*. Київ: Академперіодика, 2010. С. 261.

OATHS OF ANCIENT GREECE

Oleksiy Kravchuk

*High Anti Corruption Court,
Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute
Beresteisky ave., 41, 03057, Kyiv, Ukraine*

Ivan Ostashchuk

*Ukrainian Institute of Arts and Sciences
Instytutska str., 14, 08292, Bucha, Kyiv region, Ukraine*

The formation of the institution of oaths in Ancient Greece, in particular based on the texts of Greek mythology as an archaic form of consciousness and one of the foundations of Western culture, is considered in the article. In ancient Greece, taking an oath was a call to the gods to become witnesses, patrons and guarantors of vows, as well as executors of punishments in cases of breach of obligations. Oaths to the gods, in particular to Zeus, the patron of justice and oaths, involved self-cursing, which could deter a person from breaking an oath or was a regulatory factor for the witness' honesty. The ubiquity of oaths formed the virtues of justice and honesty in ancient people, and not just enriched the lexical composition of the language or the artistry of the epic. Any divine power could be used for the oath, which amounted to self-damnation in case of its violation. Erinyes – chthonic deities, whose images show the transition from the archaic tradition of revenge to justice, were the personification of punishment for crimes, in particular oath-breaking. The oath was a curse that the person who cheated or broke the oath called upon himself. Horkios was the personification of the curse, who was accompanied in this role by the Erinyes as the embodiment of punishment: thus, with this pair of images of “oath” and “punishment” the inevitability of retribution for the violation of oaths was shown. According to ideas, the observance of the oath was monitored by the supreme gods – Zeus, Themis, Apollo, Demeter. Homer's “Eliad” describes the rite of exaltation to Zeus and other gods as witnesses and guarantors of the oath. The Greeks also swore by sacralized natural objects (the sun, river, earth), undiluted wine. A separate mention is made of the oath by the water of the mythological underground river Styx (the oath of the gods, who were also obliged to strictly adhere to the promises they made, because water is a special life-giving element). The Greeks took oaths in the legal, military, trade, political, civil, and religious spheres. Ancient Greece, as the cradle of Western civilization and the motherland of world democracy, laid the foundations for understanding the oath – in its conceptual understanding and formal expressions based on divine patronage and mythological sanctions in case of violation. The strict observance of oaths in the world of the gods, as we learn from epic literature, was an example for people.

Key words: oath, Greek mythology, Ancient Greece, Zeus, Themis.

УДК 130.1:111

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.8>

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ОСОБИСТІСНИХ ФЕНОМЕНІВ

Андрій Кулик

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди,

Національна академія наук України

вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна

Стаття розглядає важливі аспекти використання трансцендентального підходу у феноменології особистості. Автор розкриває концепцію трансцендентально-феноменологічного методу, який запропонував засновник феноменології Едмунд Гусерль. Вплив трансцендентально-феноменологічного методу є значущим в розумінні індивідуального досвіду та унікального світу особистості в філософії. Е. Гусерль вважав, що необхідно відмежуватися від будь-яких упереджень і розглядати суб'єктивний досвід у його «чистій» формі, використовуючи метод феноменологічної редукції.

Трансцендентальна філософія має кілька ключових аспектів, які можуть бути предметом аналізу. Одним із них є трансцендентальна філософія Імануеля Канта, що стверджує, що наша свідомість активно створює світ досвіду, а не просто віддзеркалює його. Інший аспект пов'язаний з феноменологією Е. Гусерля, який також використовував трансцендентальний метод, щоб досліджувати трансцендентальні структури свідомості, які лежать за межами конкретних досвідів та сприйнятів. Також в статті аналізуються філософські ідеї представників неокантіанства, «феноменологічного руху», екзистенціалізму, персоналізму, які розглядали особистість та її прояви.

Стаття спрямована на висвітлення основних принципів трансцендентальної філософії і феноменології, та їх роль у розвитку теорії особистісної трансформації та формування наукового підґрунтя для вивчення унікальних аспектів особистісних феноменів. Здійснюючи критичний аналіз попередніх досліджень, автор пропонує нові підходи до застосування трансцендентального методу в аналізі різноманітних аспектів особистісного досвіду. Окрім того, автор може розглядати розширені трансцендентальні структури, такі як трансцендентальні цінності, які лежать в основі унікальності кожної окремої особистості. Це може включати аналіз трансцендентальних основ власних переконань, цінностей і цілей.

Ключові слова: трансцендентальний метод, феноменологія, особистість, життєвий світ, екзистенція, досвід, буття, свідомість.

Людина – головна таємниця Всесвіту і, зокрема, для філософського мислення, бо це вічна філософська і теологічна проблема. З античності і до сьогодення філософи намагалися пояснити: що таке людина? Відповіді різноманітні. Але це питання досі являється актуальним, і не лише в царині філософії, але й соціології, психології, антропології, політології, лінгвістики, історії тощо. Людина приналежна до двох світів – природному і соціальному. Людина як елемент космосу та історії. Вона не лише «частинка» Всесвіту, а й елемент складного соціального і духовного світу. Особистість виявляється лише в товаристві іншої особистості. В соціумі проявляється її унікальність і можливості. Все, що впливає на людину (особистість), об'єктивно і суб'єктивно, сприяють в її трансформаційному полі.

На думку І. Канта, способи дослідження людина можуть базуватися на зовнішньому досвіді й на внутрішній філософській рефлексії. В людині завжди нерозривно існує дуалістичне поле – душа і тіло. Але, напрочуд, душа і тіло відповідальні один за одним, залежні

один від одного і сприяють становленню людської особистості. Але як пише асистентка Е. Гусерля і філософиня Е. Штайн: «Людина не є ані суто духовною формою, ані суто тілом. <...> Тіло є матеріальним, але особливого роду: живою й чуттєвою істотою, а людське тіло як жива й чуттєва істота особливо відрізняється від усіх інших тіл, живих і чуттєвих істот. Цією особливою визначеністю воно завдячує своїй субстанційній формі. Але буття людської душі не вичерпується, як буття рослинних і тваринних життєвих функцій, формуванням тіла й дією в ньому та з ним. Її пізнання й бажання є суто духовною дією» [9, с. 8].

Для Е. Штайн, скільки людей, стільки тіл й душ. Вони створені Богом, і Який «творить аж по сю пору» (Йо. 5, 17). Душа в тілесній формі є духовною основою і обдарована розумом, але душа пов'язана з тілом акцидентно, тобто тимчасово. Розумна душа є субстанціональною формою тіла, вона вічна. Суперечки про безсмертя душі тривають вже одне століття. Цим питанням займаються усі гуманітарні та духовні науки, і нині залишається в статусі таємниці. Душа – це те, що живить тіло, і те, що виділяє її серед інших живих істот, і присутнє лише в людині – свідомість.

Як писав І. Кант: «Істотою цього виду є людина, однак розглянута як ноумен: єдина природна істота, в якій ми все-таки можемо пізнати на підставі її властиво притаманної влаштованості якусь надчуттєву спроможність (свободу) і навіть закон причиновості разом із її об'єктом, який вона може ставити перед собою як найвищу ціль (найвище добро в світі)» [4, с. 379]. Основне завдання трансцендентальної сили судження І. Канта полягає в тому, щоб підвести уявлення під загальні формальні закони, які стосуються безпосередньо можливого досвіду. Від трансцендентального принципу, німецький філософ відрізняє і метафізичний принцип, говорячи про «дійсне», відповідно до якого об'єкти визначаються не лише а рїогі, але й емпірично.

Цікаво підкреслив німецький історик філософії В. Рьод, що «коли І. Кант відповідав, що щось називається „дійсним“ в тому разі, якщо його поняття належить до емпіричної теорії, то це означає, що предмет досвіду за своєю формою конституційований суб'єктом, себто залежний від теорії. Із таким розумінням він рішуче долав емпіризм» [8, с. 172]. Не маючи емпіричної верифікації, доцільність природи суто суб'єктивна, тому наша сила судження орієнтується на багатоманітність доцільних природних феноменів в світі. І. Канта завжди цікавили такі питання, як: природа людини, розум, свобода, моральність, світ. Він відводив цим питанням особливе значення.

Людина – це істота, яка здібна трансцендувати. З одного боку, закони теоретичного розуму стосуються усіх і людину, зокрема. З іншого боку – людина автономна істота. Практичний розум, займається внутрішнім світом, а не зовнішнім. Практичний розум спрямований на пошук підстав людини як такої, на власну причинність буття-в-світі і свободу. Природа у І. Канта, як і вся сучасна філософія, побудована на фундаменті антропології. Природа показує, як влаштований теоретичний розум і що таке людина. Як пише І. Кант: «Щоправда, про людину (і отже, про кожну розумну істоту в світі) як моральну істоту не можна вже запитувати далі: навіщо (quem in finem) вона існує. Її існування (Dasein) має найвищу ціль саму в собі, якій людина може настільки, наскільки вона спроможна, підкорювати цілу природу, принаймні всупереч їй людина не має права вважати себе підкореною якомусь впливові природи» [4, с. 379]. На думку І. Канта, природа ніби запускає проєкт під назвою «людина», наділяючи її розумом, емоціями, інстинктами, талантами. Він заявляє, що «природа не робить нічого зайвого і не марнотратна в застосуванні засобів для своїх цілей» [11, с. 10].

Антропологічні запитання І. Канта у М. Гайдегера перетворюються в запитання про саму людину, яка запитує, модус буття якої виявляється в турботі, тобто в розумному

відношенні до власного ось-буття. Головне антропологічне відкриття класичної німецької філософії – здібність людини трансцендувати, і яка сама конструює трансцендентальну реальність. Людина, яка усвідомлює себе, має «мужність користуватися власним розумом», це і є момент народження людської особистості, власного Я. У своїх пізніх лекціях І. Кант писав, що мета людства полягає в тому, щоб «виховувати особистість... яка вільно діє, може оберігати саму себе і стати членом суспільства, має внутрішню цінність у своїх власних очах» [12, с. 79]. Людина у І. Канта проектується в ракурсі цільового положення, де людина є вищою і останньою ціллю. Трансцендентальна філософія І. Канта є ніщо інше, як філософія «чистих» сутностей: чистого розуму, чистої краси, чистої добротності, чистої людяності.

Ще давньогрецький філософ Геракліт знав, що людська екзистенція є нескінченним потоком становлення і трансформації. Але людина мужньо запитує себе, що вона таке, яка її власна природа, призначення і сенс існування. І лише людина здатна запитувати про власну сутність і досліджувати себе, роблячи себе об'єктом споглядання, і тоді «її життя набуває чутливості до можливих тільки за цієї настанови нових цілей і методів мислення, з яких, зрештою, виникає філософія, а сама людина стає філософом» [3, с. 79]. Кожна людина сприймає навколишній світ «по-своєму», і в неї не виникає сприйняття абсолютної адекватності, бо є лише унікальний світ-в-світі або буття-в-бутті. Згідно ірландському філософу Дж. Берклі, Бог безпосередньо створює усю картину світу в нашій свідомості, Він ніби «навіює» нам її «реальність». Звісно, Бог здатен маніпулювати свідомістю і розумом людини. По-перше, існуюча «реальність» лише в нашій свідомості і аж ніяк не є відображенням трансцендентного, тут можна побачити характеристику інтенційності, з якою працюють феноменологи. По-друге, Дж. Берклі повністю заперечує (не сумнівається) реальне та дійсне існування трансцендентного свідомості матеріального світу.

У Дж. Берклі радикальна позиція щодо навколишнього світу, але феноменологи не заперечують існування матеріального світу, а лише сумніваються і свої сумніви відправляють «у дужки». У Р. Декарта, Бог є гарантом того, що трансцендентний світ речей існує в дійсності, Він не може ошукати нас, і те, що Він допускає відображати в свідомості, є цілком адекватним і правдивим. Трансцендентальна редукція розділяє усі предмети на ті, що в існуванні засумніватися неможливо, і на ті, які існують сумнівно. Але безсумнівним є трансцендентальне *ego* з його внутрішнім часом, де відбувається безперервна гра свідомості, яка направлена на інтенційні об'єкти, а ті, в свою чергу, іманентні свідомості.

Слід зазначити, що кожний трансцендентальний суб'єкт являється особистістю зі своїм унікальним, неповторним світом, і з власним, індивідуальним досвідом. Світ трансцендентального *Ego* не метафоричний вислів, а реально існуючий підхід щодо індивідуальної свідомості і самосвідомості, в центрі якої, за Е. Гусерлем, розміщений суб'єктний полюс. Трансцендентальне *Ego* є умовою, яка дозволяє нам усвідомити і зрозуміти світ через призму нашої свідомості, і сконструювати власний світ досвіду. Як висловився сучасний український філософ В. Кебуладзе: «Феноменологія – це вчення про досвід у найширшому сенсі» [5, с. 13], і додає в іншому місці: «Феноменологія досліджує те, як у досвіді речей постають сутності» [5, с. 107]. Поставання сутностей у факті, а фактичність для Е. Гусерля завжди випадкова, і є тим основним предметом дослідження феноменології. В. Кебуладзе підкреслює, що теза Л. Вітгенштайна «світ – це сукупність фактів, а не речей» звучить суто феноменологічно.

Трансцендентальний підхід може допомогти позбавитися від «подвійностей» і при множення сутностей. Після проведення феноменологічної редукції увесь світ іманентних об'єктів, залишаються за дужками. Тепер я маю справу лише з інтенційними об'єктами, які

уже не трансцендентні, а іманентні моїй свідомості. Слід згадати Гусерлеву ноетико-номатичну будову свідомості, де акт свідомості складається з ноези та ноєми. Ноєза – це інтенція, а ноєма – на що направлена інтенція. Свідомість, яке М. Гайдеггер прагне повернути в царину буття-в-світі, розуміється як пояснююча свідомість, володіючи сущим. Він показує, що свідомість не володіє сущим і буттям. А якщо свідомість не володіє буттям, то буття-в-світі володіє свідомістю, бо свідомість інтегрована в Буття.

У єврейського релігійного філософа М. Бубера є цікава ідея, що буття це діалог між Богом і людиною, людиною і світом. Для М. Бубера, ідея «Я» і «Ти» є проблемою екзистенційної самотності, що існує в можливостях людини стати особистістю, але це зумовлено з її «вигнаністю» природою. На думку німецького теолога П. Тілліха, відновлення людини можливе лише через досвід зустрічі з Богом. «Мужність бути» – це «етичний акт, за допомогою якого людина підтверджує своє власне буття, незважаючи на ті елементи, що суперечать її самотвердженню» [7, с. 96]. Мужність бути – це процес розкриття сутності Буття, що проясняється для людини в процесі подолання нігілізму, небуття чи ніщо. Екзистенція як «мужність бути», а особистість стає особистістю лише в момент «дорослішання» і прийняття особистих рішень.

Як пише французький філософ І. Марсель: «Мій світ є світом того, що можна ідентифікувати» [6, с. 150]. Адже він формується через призму мого власного трансцендентального єго. Кожен об'єкт, явище чи емоція отримує свій сенс завдяки активності моєї свідомості. Трансцендентальне Єго дозволяє мені створювати унікальний контекст для кожного окремого досвіду, що надає їм індивідуальний характер та значення. У цьому світі «ідентифікації» я визначаю себе через взаємодію з навколишнім світом, і через те, як я сприймаю та взаємодію з різними аспектами власного особистого життя. Здатність ідентифікувати світ навколо себе та самого себе-в-світі визначає мою особистість. Власне, через трансцендентальне Єго я стаю творцем власного особистісного контексту, власної історії, що уособлює моє унікальне бачення світу. Такий трансцендентальний підхід дозволяє не лише ідентифікувати, але й активно збагачувати і формувати свій особистісний простір-час з кожним новим досвідом.

Світ має той сенс, який надає йому людина (особистість) в кожному мить своєї екзистенції, спираючись на власний часовий або життєвий проєкт. Кожен момент існування стає унікальним (актуальним) актом творення сенсу, оскільки Я-особистість або трансцендентальний суб'єкт визначає значення світу через оптику своїх власних переживань, цінностей та досвіду. Через цей проєкт життєсвіту, особистість осмислює минуле, про-живає в теперішньому і направляє свої імпульси для створення майбутнього, наповнюючи його сенсом. Як добре написав німецький християнський філософ Й. Гессен (1889–1971): «На те, що життєвий сенс полягає в удосконаленні особистості, указує ще один незаперечний факт: найбільшого щастя людина зазнає тоді, коли відчуває своє внутрішнє зростання, збагачення, коли вона чимдалі вдосконалюється» [2, с. 21].

Повнота життя розкривається завдяки тому, що людина служить цінностям, таким як служіння спільноті чи захист батьківщини, і тим самим опановує складну науку життя. В буття-для-інших, людина знаходить сенс, що приносить їй повноту життя. Взаємодія та взаємопідтримка в спільноті надають особистості можливість відчути себе частиною чогось більшого і важливого. Захист батьківщини відображає внутрішню потребу відданості своїм корінням та родині. Це не лише обов'язок перед історією і культурою, але й джерело гордості та ідентичності. Опіка і збереження того, що має справжню цінність, є частиною конструктивної взаємодії з навколишнім світом і внутрішнім самопошуком, що актуально для українців на сьогоднішній день.

Трансцендентальний підхід передбачає не лише пізнання або схоплення чогось в досвіді, але і духовний розвиток особистості, а, на думку Е. Гусерля, «її духовне буття вступає у процес постійного оновлення» [3, с. 70]. Відкриваючи для себе глибини свого внутрішнього світу, людина (особистість) здатна знайти, окрім мудрості, ще й спокій у самому собі. Як пише Е. Гусерль: «Життєвий світ є царство спокоєвничних очевидностей» [10, с. 213], і пропонує оригінальну концепцію, згідно з якою об'єктивні дані наукового досвіду, слугують засобами наукового пояснення не тому, що вони апелюють до об'єктивного знання, яка безпосередньо не може бути присутня в досвіді, а тому, що використовує «реальні» очевидності життєвого світу.

Життєвий світ має інтерсуб'єктивну структуру, де інші Я-особистості беруть участь у «моєму» життєвому світі, так само як «моє Я» у їх життєвому світі. В «Картезіанських медитаціях» Е. Гусерль позначає, що трансцендентально-феноменологічне розкриття певного горизонту конституюючого трансцендентального Его є й розкриття трансцендентальної таємниці того, що є для нас усіх світом, в якому ми живемо і реалізуємося, тобто життєвому світі. Відповідно трансцендентальний суб'єкт можна поставити в центр життєвого світу, а інші трансцендентальні суб'єкти залишаються на периферії. Для центрального суб'єкта повністю відкритий його *primordialis* (лат. – первісний, первинний) світ інтенційних об'єктів, але для нього недоступні примордіальні світи інших трансцендентальних суб'єктів. Я не можу проникнути в свідомість Іншого, не можу читати його думки, відчувати його переживання, але можу аналізувати те, що я «схоплюю» від іншого через будь-які його «зовнішні» проявлення.

На думку американського психолога І. Олпорта, особистість – це те, що стоїть за конкретними діями всередині індивіда. Особистість як структура, що визначає дії індивіда, виявляється сукупністю особистісних способів «схоплення» феноменів. Під особистісними феноменами можна розуміти те, що реалізується чи збагачується для власного потенціалу. Особистісний простір – це одна з форм регуляції просторового діалогу між «Я» і «Ти». Це простір ідентифікації, де окрім усвідомлення себе самого, існують й особистісні феномени, тобто те, що заповнює «мій» життєвий світ. Слід процитувати французького філософа-персоналіста Ж. Лакруа: «Особистість залучена, тобто являється складовою частиною самої проблеми, і проблема, в якій ми залучені, знаходиться за межами проблеми, вона метапроблематична, вона є те, що І. Марсель, називає таїнством. Особистість закинута *in medias res* (лат. – посеред речей), перебуває між началом і кінцем, про які вона нічого не знає» [13, с. 63]. Існування особистості націлена на Вічність, на Історію.

«Вічність для нас – це не втеча за межі часу, вічність – це те, що судить історію, повідомляючи їй значення» [13, с. 64], – продовжує Ж. Лакруа. Час, який людина проживає, є відведеним часом в якому їй потрібно навчитися спонтанно і вільно жити, згідно французькому психіатру Е. Міньковському. «Життєвий порив», термін А. Бергсона, який підхопив пізніше Е. Міньковський, створює майбутнє і направлений на майбутнє, що «полягає в потребі творчості» [1, с. 196]. Саме «життєвий порив» надає сенс життю в сфері чистих феноменів. «Порив» особистісний, з допомогою якого особистість самостверджується, реалізує себе в світі. З поняттям особистісного пориву може співвідноситися з життєвим світом. Людське життя складається з циклів, в яких «життєвий порив», створюючи пусті буфери, намагається відновити зв'язок з реальністю.

Як пише Е. Міньковський: «Ми живемо і діємо в просторі, і саме в ньому розгортається як наше особисте життя, так і колективне життя людство. Життя простягається в просторі, не маючи для цього власне геометричної протяжності. Щоб жити, ми потребуємо протяжності, перспективи. Простір настільки ж необхідний для розвитку життя, як і час» [15, с. 367]. На

мою думку, у вільному просторі, подалі від спільноти, від соціальної і політичної метушні, може розгортатися людське життя, як і творча активність. Як було вищезгадано, людина єдина жива істота, яка здатна трансцендувати. Незважаючи на різні процедури трансцендування, в їх дефініціях ми знаходимо те саме, що людина долає межі і виходить за межі власного Я. Це може бути перехід від свідомого до безсвідомого, від особистісного до надособистісного тощо. Трансцендування лише переживається в контексті особистісного досвіду.

В межах неокантіанської традиції, трансцендентальна філософія може представляти собою загальнолюдські інтереси, бо виключно вона дає фундамент для того, щоб інші могли мислити трансцендентальну свободу, Бога, річ природу особистість, ідеали чистого розуму, що здатні зробити з пересічної людини справжню і вільну особистість. В трансцендентальній настанові, як підкреслює Е. Гусерль, світ перетворюється в трансцендентальний «феномен». Але при цьому він зберігається в своїй сутності, і залишається тим, чим був, наприклад, в моїй «живій» пам'яті й в конкретній трансцендентальній суб'єктивності.

Світ інтенційних об'єктів якимось «магічним» чином упорядкований. Існує безліч законів, що визначають різноманітні поведінкові стани об'єктів і суб'єктів в світі. Коли ж феноменологи говорять про інших трансцендентальних суб'єктів, то з'являється поняття інтерсуб'єктивного світу, який спільний для всіх трансцендентальних суб'єктів. Життєвий світ філософа, звісно відрізняється від життєвого світу інженера, але їх зближує і пов'язує інтерсуб'єктивний світ. В соціумі дуже багато всіляких речей, які входять в життєвий світ будь-якої людини (особистості). До цих категорій відносяться і матеріальні речі, самі люди, засоби комунікації, книгарні, що дозволяють комунікувати один з одним.

Трансцендентальний підхід пропонує певну загальну картину світу. На інтерсуб'єктивному рівні, кожна особистість володіє своєю власною картиною світу, і для кожного з нас вона «своя». Людина (особистість) природжений метафізик, і не тому що вона постійно прагне вийти за межі досвіду, а навпаки, людина філософує тому, що у неї є споконвічний метафізичний досвід свідомості. Як підкреслив німецький філософ-неокантіанець Е. Ласк: «Світ теоретичного, трансцендентний корпус понять, Платон вивів за межі чуттєвого до чогось нечуттєвого» [14, с. 19]. Справді, особливість і унікальність особистості в тому, що вона бачить і відчуває те, що невидиме для нашого ока. Трансцендентальний підхід дозволяє особистості переймати світ навколо себе не лише як об'єкт поза її межами, але й як сприймання та конструювання сенсу через власну свідомість.

Визначаючи свою унікальність, особистість виходить за межі простого сприйняття фізичного світу. Вона творить свій власний світ, привносячи в нього особистісний погляд. Трансцендентальний підхід підкреслює, що кожен акт сприйняття має глибинний особистісний відбиток, і кожна особистість вносить свій унікальний внесок у створення сенсу. Особистість проявляється в тому, як вона сприймає красу, розуміє етичні принципи, переживає радість чи смуток. Її унікальність прослідковується у кожному виборі, кожному рішенні, що враховує не лише об'єктивні реалії, але й внутрішній світ особистості.

Трансцендентальний підхід надає особистості можливості виходити за рамки загальноприйнятих концепцій і будувати свою неповторну картину світу, своє власне «інтимне» буття. Відкриваючи для себе усю глибину трансцендентальності, особистість здатна бачити і відчувати те, що виходить за межі очевидного, і розкривати нові горизонти сенсу в своєму існуванні. Ця сила притаманна лише людській особистості, і «тільки в людині, однак і в ній лише як суб'єкті моральності, можна знайти безумовне законодавство з огляду на цілі, яке, отже, єдино лише робить її здатною бути якоюсь кінцевою ціллю, котрій телеологічно підпорядкована ціла природа» [4, с. 379]. І лише особистість, яка трансцендує, уміє запалювати зорі, творити і бути вільною.

Список використаної літератури

1. Бергсон А. Творча еволюція / пер. з фр. Р. Осадчук. – К: Видовництво Жупанського, 2010. – 318 с.
2. Гессен Й. Сенс життя / пер. з нім. М. Маурітссон. – К: Пульсари, 2009. – 136 с.
3. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія: Навч. посібник / упоряд. В. Лях, В. Пазенюк. – К: Ваклер, 1996. – 428 с.
4. Кант І. Критика сили судження / пер. з нім. В. Терлецький. – К: Темпора, 2022. – 701 с.
5. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. – К: Дух і Літера, 2012. – 280 с.
6. Марсель Г. Бути і мати / пер. з фр. Т. Возняк. – К: Центр учбової літератури, 2019. – 227 с.
7. Тілліх П. Мужність бути / пер. з нім. О. Сєдакова. – К: Дух і Літера, 2013. – 200 с.
8. Рьод В. Шлях філософії: з XVII по XIX століття / пер. з нім. В. Терлецький, О. Ведрова. – К: Дух і Літера, 2009. – 386 с.
9. Штайн Е. Що таке людина? / пер. з нім. О. Конкевич. – Ж: Місіонер, 2014. – 199 с.
10. Husserl E. Die Krisis der Europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologische Philosophie. – В: Springer, 1976. – 586 s.
11. Kant I. Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht. – G: LIWI Literatur- und Wissenschaftsverlag, 2019. – 24 s.
12. Kant I. Wissenschaft und Bildung Einzeldarstellung aus allen Gebieten des Wissens, Band 80. – В: Quelle & Meyer, 1918. – 126 s.
13. Lacroix J. Marxisme, existentialisme, personnalisme: presence de l'éternité dans le temps. – P: P.U.F., 1962. – 123 p.
14. Lask E. Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre. – T: Mohr Siebeck, 1993. – 309 s.
15. Minkowski E. Le temps vécu. – P: Quardige, 2013. – 432 p.

**TRANSCENDENTAL APPROACH TO THE ANALYSIS
OF PERSONAL PHENOMENA****Andrii Kulyk**

*G. S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine
Trykhsvyatytytelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine*

The article examines important aspects of the use of the transcendental approach in the phenomenology of personality. The author reveals the concept of the transcendental-phenomenological method proposed by the founder of phenomenology Edmund Husserl. The influence of the transcendental-phenomenological method is significant in understanding individual experience and the unique world of the individual in philosophy. Husserl believed that it is necessary to distance oneself from any prejudices and consider subjective experience in its "pure" form, using the method of phenomenological reduction.

Transcendental philosophy has several key aspects that can be analyzed. One of them is the transcendental philosophy of Immanuel Kant, which states that our consciousness actively creates the world of experience, and does not simply reflect it. The other aspect is related to the phenomenology of E. Husserl, who also used the transcendental method to explore the transcendental structures of consciousness that lie beyond specific experiences and perceptions. The article also analyzes the philosophical ideas of representatives of neo-Kantianism, the "phenomenological movement", existentialism, and personalism, who considered personality and its manifestations.

The article is aimed at highlighting the basic principles of transcendental philosophy and phenomenology, and their role in the development of theories of personal transformation and the formation

of a scientific basis for studying unique aspects of personal phenomena. By critically analyzing previous studies, the author proposes new approaches to the application of the transcendental method in the analysis of various aspects of personal experience. In addition, the author can consider extended transcendental structures, such as transcendental values, which underlie the uniqueness of each individual personality. This may include analyzing the transcendental foundations of one's own beliefs, values, and goals.

Key words: transcendental method, phenomenology, personality, life world, existence, experience, being, consciousness.

УДК 265.5+111.11]:271.2(495)“19/20”

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.9>

ПРАВОСЛАВНА НЕООРТОДОКСІЯ ТА НЕОПАТРИСТИЧНИЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ ГРЕЦЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ КІН. ХХ – ПОЧ. ХХІ СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Василь Лозовицький

*Волинська православна богословська академія,
богословський факультет, кафедра Священного Писання і Богослов'я
вул. Градний узвіз, 5, 43025, м. Луцьк, Україна*

В роботі здійснено аналіз розвитку грецької теології кінця ХХ століття та її вплив на сучасну православну та зокрема українську думку. З'ясовано, що в другій половині ХХ ст. важливим центром розвитку православної теології стала грецька Церква, яка продовжила консервативний проєкт неопатристики, творчо адаптувала до нього здобутки західної постметафізичної філософії, одночасно намагаючись боротися з негативними висновками постмодерної філософії та з впливом православної академічної традиції. Грецька теологія відкрила значну кількість нових тем, в межах яких до цього часу працюють православні і зокрема українські мислителі ХХІ століття. Вдалося встановити, що постметафізична думка Х. Яннараса використовує гайдеггерівську критику «онто-теології», щоб показати занепад та інтелектуальну неспроможність західної інтелектуалістської метафізики, яка була редукована до «апофатичності сутності», тоді як східна православна зберегла «апофатичність особистості». Критика західної традиції найповніше представлена у І. Романідеса, який вбачає в теології Августина початок «відпадиння від Сходу» і приєднання християнського персоналізму. Іоанн Зізіулас вказує на панування в західній теології субстантивістсько-індивідуалістського розуміння людини, яке протистоїть православної теології особистості. Здатність особистості вільно долати вплив своєї природи та набути повноти буття в спілкуванні з іншими особистостями, робить позицію Зізіуласа православним варіантом екзистенціалізму, що суперечить традиційному персоналізму патристики. Особливість позиції православних екзистенціалістів Х. Яннараса та І. Зізіуласа полягає в тому, що вони суперечливо синтезують гайдеггерівську критику класичної та середньовічної західної філософії з неадекватно проінтерпретованою позицією патристики, що породжує радикально антизахідний проєкт вмотивований прагненням обґрунтувати православ'я як антикатолицизм. В українській академічній теології вплив православного екзистенціалізму незначний в порівнянні з впливом містичного емпіризму Романідеса. Проте, українська філософська думка помітно зацікавилася ідеями Яннараса та Зізіуласа, які стали об'єктами чисельних наукових розвідок та філософських інтерпретацій.

Ключові слова: православ'я, грецька неоортодоксія, богопізнання, неопатристичний екзистенціалізм, українська думка.

Православна теологія початку ХХІ століття переживає суттєві трансформації і перебуває в пошуку адекватних форм для виразу глобальних трансформацій сучасності. Однією з найбільш виразних рис такого «стану» сучасної православної теології є її динамічний розвиток та постійне розширення кола підходів, тем та проблем, що входять у поле досліджень та рефлексій сучасних православних мислителів. В другій половині ХХ ст. важливим центром розвитку православної теології стала грецька Церква, яка підхопила і продовжила розвиток неопатристики, одночасно намагаючись боротися з потужним впливом академічної традиції, і прагнучи сформулювати універсальні рішення складних богословських проблем, які б дозволили посилити православну ідентичність

в порівнянні з західним християнством. Грецькі мислителі радикально долали академічну традицію, яка орієнтувалася на західну метафізичну теологію, але самі при цьому густо використовували постметафізичні її здобутки. Грецька православна теологія друг. пол. XX ст. відкрила значну кількість можливостей та тем, в напрямку яких до цього часу працюють православні і зокрема українські мислителі XXI століття. Але вона й породила остаточну кризу неопатристики, фактично вичерпала її можливості, і підвела до усвідомлення необхідності нової, сучасної постнеопатристичної теології. Головними речниками грецької думки, вплив яких помітний в українських теологів, були Х. Янарас, Й. Зізіулас, Й. Романідіс та інші.

Чим зумовлене виникнення грецької неоортодоксії? Чим вона відрізняється від першого покоління речників неопатристики? Які основні теми і задачі, як вона їх вирішує? Які має проблемні місця? Нам важливо прослідкувати еволюцію та основні положення грецької православної неоортодоксії та її потенціал впливу на українську теологію.

Існує чимало критичних праць дослідників, які аналізують грецьку неоортодоксію та православний екзистенціалізм. Західні богослови Ж.К. Ларше [17, pp. 207–396], А. Лаут [19], А. Логотеті [18], Дж. Мікаллеф [20] та українські фахівці С. Бортник [1], А. Дудченко [4], Н. Ішук [5], А. Кислий [6], Г. Христокін [7; 8; 12; 13; 14], А. Шиманович [15; 16], вивчали формування грецької православної теології XX ст. та, зокрема, здійснили творчу інтерпретацію поглядів Х. Яннараса та Й. Зізіуласа. Методологічна основа цих розвідок закладена в працях Г. Христокіна, яким було запропоновано парадигмальний аналіз богословських методологій православної теології [9; 10; 11].

Для з'ясування передумов та ідейних витоків української православної теології XXI ст., завжди буде актуальним здійснення історичного, інтелектуального та зокрема богословського аналізу православної теології минулого століття. Нам хотілося б продовжити дослідження грецької теології кінця XX ст. як потенційного джерела розвитку української теології кін. XX – поч. XXI ст., яка залишається фактично не дослідженою. Ми переконані, що витoki і актуальний стан української думки, що орієнтується на філософію спілкування та діалогу, пов'язані з творчістю Х. Яннараса, Й. Зізіуласа. Саме тому, важливо ще раз дослідити еволюцію грецької неоортодоксії, осмислити її витoki та особливості, ймовірні лінії впливу на українську теологію. За нашою попередньою гіпотезою, одним з джерел богословського консерватизму та неприйняття західної традиції є вплив з боку грецької неоортодоксії. Нам важливо виявити ті основні стратегічні підходи та богословські рішення, які вплинули на контекст формування української теології кінця XX – поч. XXI ст.

Якщо для першого покоління богословів неопатристики (Г. Флоровського та В. Лоського) головним опонентом була софіологія, яка була сформована під впливом німецької пантеїстичної традиції, то для неоортодоксії, як особливого руху в межах грецької православної думки, що була ідейно спровокована бажанням «неопатристичного синтезу», головним опонентом була грецька академічна (метафізична) теологія, яка перебувала в «західному полоні» неосхоластики. Грецька неоортодоксія сформувала кістяк другого покоління прихильників неопатристики або «покоління 1960-х років». Протистояння академічній грецькій православній теології було своєрідним «бунтом покоління», що зумовлене намаганнями віднайти та реконструювати справжню ідентичність грецького православного християнства. Андрій Шиманович зазначає, що: «Намагання греків реактуалізувати свої духовні витoki були зумовлені тим, що у XIX ст. академічне грецьке богослов'я знаходилося під потужним впливом західних університетських традицій, умисно чи підсвідомо копіюючи не лише їхнє внутрішнє структурне впорядкування, але й спосіб

інтерпретації ними всієї сукупності християнських доктрин. Наприклад, Афі́нський університет із його богословським факультетом (заснований у 1837 р.) був організований у відповідності до німецьких університетів, де панував протестантський освітній дискурс» [16, с. 277].

Більш того, теологічна полеміка в межах грецької академії являла собою боротьбу між запозиченими західними теологічними позиціями, ігноруючи власне православну перспективу. Відомий грецький православний філософ та теолог Христос Яннарас описує цю ситуацію наступним чином: «Грецькі державні теологічні факультети не були бастіонами лібералізму та секуляризму. Проте, викладачі переймали розділення на консерваторів та лібералів. Консерватори, частіше за все, слідували Римо-Католицьким моделям, в той час як ліберали віддавали перевагу Протестантським схемам. Європейські моделі завжди переймалися, німецька мова була пріоритетною в університетах. Як відмічає Тімоті Вер, звертаючись до грецької академічної теології останнього століття, дуже легко здогадатися у якому з німецьких університетів навчався той чи інший автор – у протестантському чи римо-католицькому» [22, с. 194].

Дуже яскравим прикладом такого некритичного та однобокого сприйняття західної теології у грецькому академічному просторі є теологія Панайотіса Трембеласа – професора теологічного факультету Афі́нського університету. Цей представник академічної теології виражав крайню форму перейняття несхоластичної західної теології, в якій було поєднання пієтистського моралізму та раціоналістичної апологетики, він приймав сотеріологію Ансельма Кентерберійського та вбачав у православ'ї лише моральну чистоту життя. Парадоксальним є те, що поряд з теологією П. Трембеласа постав грецький консервативний православний рух «Зої», що був створеним в 1907 році навколо архімандрита Євсевія Матфопулоса. Головною метою цього руху стало відновлення православної духовності у Греції та реформування церковного життя в країні. Виступаючи проти підвищення впливу матеріалістичних та атеїстичних тенденцій в грецькому суспільстві початку та середини ХХ ст., спільноти «Зої» розглядали свою діяльність спрямованою на духовне відновлення Греції, претендували не лише бути інтелектуальною, молодіжною чи власне церковною ініціативою, але й стати повноцінною політичною силою. Антикомуністична спрямованість руху у певний момент збіглася з правоконсервативними та навіть націоналістичними позиціями, що проявили себе у підтримці режиму Метаксаса (з 1936 по 1941 роки). Ситуація ще більш загострилася після Другої Світової війни, у часи громадянської війни, коли, як пише А. Логофеті: «Усі попередні форми благодійництва та місіонерської роботи відтоді були спрямовані проти комуністів. Наприклад, одне із завдань численних асоціацій “Зої” полягало у відвідуванні лікарень та наданні членами товариства допомоги хворим або пораненим під час війни. Однак, протягом громадянської війни вони робили це виключно для військових національної армії» [18, с. 297]. З часом рух все більше дискредитував себе, останнім виразником чого стала підтримка рухом «Зої» військового «режиму полковників» (квітень 1967 року), після чого рух вкрай швидко втратив будь-яку підтримку грецького суспільства, а найбільш активні діячі руху переорієнтувалися на інші форми церковної діяльності в Греції.

Значні зміни в інтелектуальному ландшафті грецької православної теології почали відбуватися вже в другій половині ХХ ст. Важливим є те, що цим змінам передували перетин двох явищ, з якими зустрілися грецькі теологи. З одного боку, викликом стала все більша інтегрованість у західний академічний простір та прийняття пізньомодерних, неметафізичних теологічних та філософських здобутків. А з іншого боку відбулося знайомство з неопатристичною теологією «паризької школи», перш за все з проектами о. Г. Флоровського

та В. Лоського. При цьому бажання духовного відновлення грецької теології поєдналося з антизахідним сентиментом, характерним для греків, що ідейно співпали з проектами «повернення до Отців» як до традиційної православної форми мислення. Одним з яскравих прикладів такої оновленої грецької православної теології є богослов'я Христоса Яннараса. З традиційною темою конфлікту Заходу та Сходу, православ'я – католицизму, що були центральними для Г. Флоровського та В. Лоського, у думці Х. Яннараса стали пов'язані й сучасні йому філософські «генеалогії» західної філософії, що виражали себе в філософських екзистенціалістських проектах Ж.-П. Сартра та М. Гайдеггера.

Яскраво цей «синтез» представлений в праці Х. Яннараса «Гайдеггер та Ареопагіт». Ця праця є наочним прикладом розвиненого «неопатристичного екзистенціалізму», у якому неопатристична теологія В. Лоського з його увагою до теології Псевдо-Діонісія Ареопагіта і Григорія Палами поєднується з гайдеггерівською концепцією «забуття буття» як долі європейської метафізики та західної цивілізації загалом [7; 8]. Перш за все, Яннарас розглядає гайдеггерівську критику «онто-теології», в якій уся історія західної метафізики є послідовністю редуцій Буття до тих чи інших форм суцього, коли місце Буття займало аристотелівсько-схоластичне уявлення про Бога як Першопричину, тобто найбільш «велике» Суцще, яке рухає усе існуюче. З плином історії західної філософії, цей Бог-Першопричина відкидається як залишок «платонічного» уявлення про пріоритет надчуттєвого світу над чуттєвим.

На місце традиційної західної «онто-теології» приходять час ніцшеанської «смерті Бога» як виклик не лише філософії, але й теології. Сучасний британський православний дослідник та теолог Ендрю Лаут описує наступним чином те, як в умовах панування концепції «смерті Бога» у західному інтелектуальному просторі позиція Христоса Яннараса відрізняла його від сучасників: «Для багатьох на Заході – моїх сучасників, які читали богослов'я у шістдесятих роках, багато західного богослов'я, здавалося, пішло в пісок. Погляд Яннараса на це відрізнявся від поглядів багатьох студентів і викладачів 1960-х років на Заході; він прийняв критику Ніцше і Гайдеггера західної метафізичної традиції, їхнє переконання в культурній смерті Бога і повній неадекватності того, що Гайдеггер назвав онто-теологією, але вбачав у цьому не осуд християнського Євангелія, а радше вирок способу мислення про Бога як про суцще, або концепції, яка була частиною ментального світу західної філософії» [19, с. 255]. Визнання правоти Гайдеггера в оцінці метафізичної філософії та схоластичної теології дозволяло Яннарасу представляти власну методологію як постметафізичну, таку, що може розвиватися після смерті західної теології [9]. Головним джерелом відпадиння Заходу від ортодоксії в онто-теологію, згідно з Яннарасом, є забуття апофатичної теології Псевдо-Діонісія Ареопагіта, що призвело до концептуалізації Бога, і в свою чергу, драматично та катастрофічно привела до «смерті Бога».

Проте, у більш близькому розгляді, позиція Янараса щодо долі апофатки на Заході є значно складнішою. У певній мірі, апофатика діонісієвої традиції зберігалася у західній схоластичній традиції, проте у достатньо викривленій формі – як «апофатика сутності», що просто стверджувала абсолютну трансцендентність божества як такого, божественної сутності [21, с. 55]. Тобто, західна апофатика звела це вчення до суто епістемологічної установки, за якою встановлювалися межі людського розуму. Навіть у цьому вимірі, єдиним джерелом відносин з божественним, згідно з Яннарасом, на Заході залишався інтелект. Якщо до цього грецький теолог спирався саме на гайдеггеріанський наратив «забуття буття», то переходячи до позитивної сторони свого проекту, він переймає основні тези неопатристичного екзистенціалізму Лоського – нібито західна думка сприйняла від діонісієвої

традиції лише «апофатику сутності», тоді як на Сході збереглося первинне вчення Ареопігита, яке полягає в «апофатиці особистості»: теогносія є суто динамічним шляхом особистісних відносин, які неможливо звести до раціоналістично-есенціалістичних обмежень чи концепцій та схем [7; 8]. Усім метафізичним побудовам Заходу Яннарас протиставляє православну містику, що, на його думку, центрована на особистісному досвіді богоспівкування. Яннарас виводить з цього розрізнення те, що відпадиння від такого православного апофатичного «екзистенційного персоналізму» є джерелом майже усіх глобальних криз та катастроф Західної цивілізації [23, с. 220]. Е. Лаут наступним чином узагальнює анти-західну критику грецького теолога: «Яннарас розвиває цей аналіз, часто спираючись на самого Гайдеггера, і погоджується з таким баченням Заходу, який відмовився від первісного розуміння Євангелія і Церкви, і перейшов до раціоналістичного і легального розуміння людської особистості; цей шлях рано чи пізно мав перетворитися на попіл нігілізму, водночас зводячи цінність до ціни і започатковуючи споживацтво, яке так помітне в сучасному західному суспільстві (і є одним з його найуспішніших і найзгубніших експортних товарів)» [19, с. 257–258].

В українській філософській думці помітна зацікавленість ідеями Х. Яннараса. Грецький теолог відвідував Київ, приймав участь в конференціях, його книги перекладалися українською. Проте зацікавленість Яннарасом не виключає його критики, що свідчить про творчу рецепцію поглядів грецького філософа. Так, Г. Христокін критикує теорію богопізнання Яннараса як таку, що «є новою в порівнянні з традиційними для православної теології концепціями» [7; 8]. На думку Христокіна «в творах Яннараса знаходимо теологію та теологію богопізнання, які не являються православними за своєю суттю. Вона може бути оцінена як історико-філософський казус із невдалого застосування екзистенціалізму в православній теології», щодо інтерпретації ідей патристики. Таке застосування екзистенціалізму призводитьне лише до викривлення богослов'я мислителів патристики, але й до «саморуйнації цієї теології та її теорії богопізнання, переходу до неправославного світогляду» [7; 8]. У вітчизняній науці існують й інші приклади критичного сприйняття апофатично-екзистенціалістського підходу Яннараса як утопічного. Зокрема, А. Дідківський, називає теорію Яннараса «утопічною за своїм характером», в якій він створює своєрідну утопічну містичну спекуляцію людської екзистенції, яка нібито може бути збереженою лише в досвіді життя «в євхаристійних спільнотах», за межами яких за Яннарасом панує індивідуалізм та нігілізм. Абсолютно упереджено Яннарас «гостро критикує західну цивілізацію, яка існує від середньовіччя і до сьогодення – за суперечність із самим влаштуванням людської екзистенції» [3, с. 17]. В усіх досягненнях і прорахунках західної цивілізації Яннарас бачить «торжество історичного матеріалізму в його капіталістичній формі». Він звинувачує Захід за абсолютизацію «споживацтва під виглядом завоювання світу ідеями лібералізму», в ній «людина погоджується пожертвувати власною свободою» [3, с. 17]. Дідківський досить влучно визначає суть утопізму Яннараса: «В етиці Яннараса бачимо яскраво виражене гайдеггеріанство з його утопічними надіями на те, що на зміну модерній епосі раціональності та етики прийде нова епоха відновлення гармонійних відносин людина-суспільство-природа-Бог. ...саме бачення сучасного суспільства як стану аморального падіння і можливого церковно-центричного суспільства майбутнього як морально довершеного – це типова утопія, характерна для релігійних і пост-релігійних мислителів пізнього модерну» [3, с. 17]. Насправді, Яннарас не може запропонувати ніяких реальних шляхів подолання проблем сучасного суспільства, крім наївної віри, що «модель відносин, встановлена в євхаристійних відносинах, може бути розповсюджена у постіндустріальному суспільстві та буде в ньому ефективною» [3, с. 17].

Іншим близьким до Яннараса грецьким сучасним теологом, який так само намагається звести масштабну критику Західної цивілізації до певного теологічного «відпадиння» від Сходу є о. Іоанн Романідес. Як і Яннарас, Романідес керується, у певному сенсі, антиколоніальним пафосом звільнення від західного полону, вказуючи на найбільш важливе джерело розколу та відпадиння Заходу від Сходу – на теологію Августина, що є причиною юридичного розуміння сотеріології, вчення про первородний гріх як провину, що її успадковують усі покоління. Як і Лоський, Романідес вказує на філіюкве як на головну «онтологічну» причину Розколу між православ'ям і католицизмом – ствердження єдності Отця та Сина як, у певному сенсі, субстанційної єдності стає тією інтелектуальною хибою, що спричинила становлення західного есенціалізму та, відповідно, присмерк християнського персоналізму [13].

Романідес відомий в українському богослов'ї як уважний дослідник Палами та автор реконструкції концепту обоження в паламізмі. Його погляди ставали об'єктами уваги і навіть критики. Зокрема, Тихон Софійчук використовує підхід Романідеса для аналізу феномену цілісного богопізнання. Він повністю наслідує манеру грецького автора намагаючись звести богопізнання до акту містичного єднання з Богом. Український релігієзнавець Г. Христокін аналізує методологію Романідеса та Софійчука, і відносить її до неопатристичного містичного емпіризму. Як зазначає дослідник: «Сучасні представники містичного емпіризму Й. Романідіс, Дж. Брек покладають основним критерієм в побудові теологічних концепцій містичний досвід. При цьому об'єкт, суб'єкт і процес містичного досвіду розуміються ірраціоналістично, що приводить до загальної ірраціоналізації теології. Представники містичного емпіризму заперечують самостійне існування догматичної та природної теологій, зводять їх до елементів містичної» [13, с. 11]. Стосовно поглядів українського богослова Христокін пише: «Неопатристичний містичний емпіризм Тихона Софійчука є апологією безпосереднього досвіду богопізнання, що надприродно відкривається особистості, яка реалізувала природне покликання розуму до споглядання, волі – до добра та відчуттів – до любові» [13, с. 12].

Однак, чи не найвідомішим та визначним сучасним грецьким православним теологом є митрополит Пергамський Іоанн Зізулас. У працях цього православного теолога, значною мірою, західна інтелектуальна спільнота зустрілася з найбільш розвиненою формою неопатристичного екзистенціалізму. З одного боку, ще на етапі отримання освіти, Зізулас був прихильний проекту «неопатристичного синтезу» (його першим науковим керівником магістерської роботи в Гарвардському університеті був о. Г. Флоровський). Здругого боку, іншим його великим вчителем був німецько-американський філософ та теолог Пауль Тілліх, який викладав у нього філософію. Протягом усіх періодів своєї творчості, теологія Зізуласа завжди розвивалася на основі цих двох джерел: православної неопатристичної теології з використанням східнопатристичних джерел та західної екзистенціалістської думки. Окрім періоду навчання Зізулас розділяв свою приналежність Заходу і Сходу і в часи викладання: окрім читання лекцій в Афіньському університеті, він також викладав в Единбурзькому університеті та в університеті Глазго. Така інтелектуально-освітня відкритість поєднується і з відкритістю митрополита Пергамського до міжрелігійного діалогу: з кінця 1970-х років він був учасником Комісії теологічного діалогу між Православною та Римо-Католицькою Церквами, а також подібної комісії Православно-Англійського діалогу.

Центральними для теології Іоанна Зізуласа є теми взаємності «буття», «спілкування» та «інакості». Ці теми знаходять своє «вирішення» та вираз в православній онтології особистості, яку грецький теолог виклав вже в одній зі своїх ранніх статей «Від Маски

до Персони: народження онтології Особистості», яка пізніше була включена в його відому збірку «Буття як Спілкування: Дослідження Особистості та Церкви» [24] та знайшла свій подальший розвиток в іншій правці «Спілкування та Інакшість» [25]. У своєму розгляді теології та онтології особистості, Зізіулас, слідуючи Х. Янарасу, вказує на вади західної теології та філософії: субстантивістське розуміння людини (як людської природи) та, одночасно з цим, індивідуалістське розуміння особистості. Християнський Схід, в свою чергу, зберіг особливий реляційний погляд на сутність особистісного існування: людські особистості не є ізольованими одиницями-індивідами, але є відкритими до інших особистостей, з якими вони, з одного боку, вступають в спілкування, а з іншого – виникають в цьому спілкуванні. Саме відносини спілкування, а не абстрактна субстанція, конститує людську особистість як найбільш «суттєве» в людині. Така онтологія особистості, за Зізіуласом, має своє джерело в тринітарному житті Бога, який сам в собі є спілкуванням Трьох Особистостей – Отця, Сина та Святого Духу. Бог як спілкування особистостей творить людину як покликану до спілкування, як особистість, що існує завдяки спілкуванню. Каппадокійська тринітарна теологія, на думку грецького теолога, є інтелектуальною революцією в історії європейської думки саме через те, що завдяки цій теології було досягнуте розуміння особистості, що було абсолютно невідомими для античного світу.

Якщо класична давньогрецька філософія та елліністична думка були центровані на «природі» як «бутті», то доктрина про Трійцю замість ще однієї метафізики «природи-усії» розгортає онтологію особистості, що виражається в поняттях «іпостась» та «просопон». Проте, найважливішим є не просто введення нової термінології, а перенесення уваги з «субстанції» на «персону», на особистісне існування, яке відтепер є вищим за необхідність «природи». Онтологія необхідності, що панує у «сутності» або «природі» змінюється онтологією свободи особистості, яка не визначається сутністю, а визначає її. «Було відкрито не просто термін «особа», а розуміння того, що особа передує сутності; особи не є екземплярами сутності. Особи знаходять союз або єдність не у володінні спільною сутністю, а через койнонію, сопричастя. Це стосується і Трійці: Особи Трійці виявляють свою єдність не через володіння спільною сутністю, через буття homoousios, але в койнонії, яку вони поділяють. Трійця Осіб у Божестві дає нам картину істинної койнонії, котрої людська койнонія є, в кращому випадку, частковим відображенням» [19, с. 218]. На думку Г. Христокіна, в цій точці Зізіулас продовжує лінію неопатристичного екзистенціалізму та персоналізму В. Лоського, який так само стверджував «пріоритет» особистості над природою, природними обмеженнями [12; 14].

Проте, окрім вже згаданих філософських та теологічних джерел, важливе значення для думки Зізіуласа має (пост)феноменологія французького філософа єврейського походження Еммануеля Левінаса та його дослідження незводимості Інакшості до Тотальності, яка може розумітися як абстрактно-субстантивістське «буття» чи «природа». Відповідно до цього, особистість перевищує не просто свій гріховний стан, але саму свою природу в своєму спрямуванні до між-особистісного спілкування-койнонії, що віддзеркалює тринітарне особистісне життя-спілкування Отця, Сина та Святого Духа. Ця тема зв'язку особистості та спілкування знаходить свій розвиток в євхаристійній еклезіології Зізіуласа, яка, значною мірою, є продовженням еклезіології Миколая Афанасьєва. Так, реалізацію «образу Божого» людина досягає в Євхаристії, що є як об'єднанням людської спільноти та тварного світу загалом, так і здійсненням бого-людського спілкування, що є первинною внутрішньою метою людини [20, с. 228].

В постаті та теології Зізіуласа, значною мірою, можна побачити досягнення грецькою неоортодоксією відкритості до Західного світу чи навіть світу як такого. Теологічний

проект Пергамського митрополита прямо враховує значні здобутки сучасної західної філософії, особливо думки М. Гайдеггера, Е. Левінаса чи М. Бубера. Хоча в творчості грецького теолога все ще є помітним анти-західний сентимент, що був успадкований ним з думки Х. Яннараса та В. Лоського, а також посилений гайдеггерівською та левінасівською критикою класичної та середньовічної західної філософії та теології. Особливо в пізніх своїх творах Зізіулас поступово відступає від традиційного неопатристичного антизахідного спрямування.

Іншою проблемою, яку відзначають деякі дослідники, є наслідування грецьким теологом спільної для багатьох неопатристичних мислителів вади, бо ним, як і Яннарасом, допускається значна дослідницька неточність при інтерпретації патристичної спадщини. А саме, відбувається насильницьке введення патристичної думки в контекст сучасної філософії, наслідком чого стає викривлення власної «мови» та внутрішньої послідовності патристичної теології. Так, як зазначає Е. Лаут, Зізіулас, як і Лоський до нього, підміняє патристичне розуміння співвідношення «природи» та «іпостасі» сучасним екзистенціалістським розумінням протиставлення субстанції та персони, в якому особистість має долати необхідність субстанції [19].

Православний екзистенціалізм І. Зізіуласа викликав зацікавлення в українській теологічній та філософській думці. Характерний для української духовної культури персоналізм не міг не відгукнутися на екзистенціалізм православних мислителів ХХ ст. Ми можемо відмітити чимало вітчизняних дослідників, які при аналізі сучасного персоналізму та антропології, звернули увагу на ідеї І. Зізіуласа, які стали об'єктами багатьох наукових розвідок, дисертаційних досліджень, публікацій [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 12; 14; 15; 16]. Примітно те, що І. Зізіулас набагато більше вплинув на українську релігійно-філософську й релігієзнавчу думку та на світську богословську думку, ніж на власне академічне богослов'я. Це пояснюється тим, що в академічних колах духовних навчальних закладів ідеї православного екзистенціалізму критикують як неортодоксальні, тоді як для українських філософів і не академічних богословів, вони цілком вкладаються в тренди розвитку сучасного персоналізму. Виключенням тут для академічної теології є теологія І. Романідеса, яка цілком відповідає консервативній спрямованості академічного богослов'я. Загалом вплив грецької теології в українському православ'ї є достатньо помітним і вагомим, особливо в області еклезіології, канонічного права та історії Церкви. Проте, більш детальне вивчення цих впливів ще чекає на своє дослідження.

Ми дослідили розвиток грецької теології кінця ХХ ст. та її вплив на сучасну православну та, зокрема, українську думку. В другій половині ХХ ст. важливим центром розвитку православної теології стала грецька Церква, яка підхопила і продовжила консервативний проект неопатристики, творчо адаптувала здобутки західної постметафізичної філософії, одночасно намагаючись боротися з негативними висновками постмодерної філософії та з впливом православної академічної традиції. Грецька теологія відкрила значну кількість нових тем, в межах яких до цього часу працюють православні мислителі і, зокрема, українські богослови ХХІ століття. Головними речниками грецької теології, впливи яких помітні в українських теологів, були Х. Яннарас, Й. Зізіулас, Й. Романідіс. Х. Яннарас використовує гайдеггерівську критику «онто-теології», щоб показати занепад та інтелектуальну неспроможність західної метафізики, яка себе вичерпала до початку ХХ ст., забувши апофатичну теологію Псевдо-Діонісія Ареопагіта. Власну методологію Яннарас розглядає як постметафізичну, таку, що може розвиватися після «смерті західної теології». Для Яннараса західна інтелектуалістська теологія була редукована до «апофатичної сутності», тоді як східна православна зберегла «апофатичну особистості». Критика

західної традиції найповніше представлена у І. Романідеса, який вбачає в теології Августина початок «відпадиння від Сходу» і приєднання християнського персоналізму. Найяскравіший представник неопатристичного екзистенціалізму І. Зізіулас так само вказує на панування в західній теології субстантивістсько-індивідуалістського розуміння людини, яке протистоїть православної теології особистості. Здатність особистості вільно долати вплив своєї природи та набути повноту буття в спілкуванні з іншими особистостями робить позицію Зізіуласа православним варіантом екзистенціалізму, що суперечить традиційному персоналізму патристики. Особливість позиції православних екзистенціалістів Х. Яннараса та І. Зізіуласа полягає в тому, що вони суперечливо синтезують гайдеггерівську критику класичної та середньовічної західної філософії з неадекватно проінтерпретованою позицією патристики, що породжує радикально антизахідний проєкт вмотивований прагненням обґрунтувати православ'я як антикатолицизм. В українській академічній теології вплив православного екзистенціалізму незначний, в порівнянні з впливом містичного емпіризму Романідеса. Проте, українська філософська думка помітно зацікавилася ідеями Яннараса та Зізіуласа, які стали об'єктами чисельних наукових розвідок та філософських інтерпретацій.

Список використаної літератури

1. Бортник С. Спілкування та особистість. Богослов'я митр. Іоанна Зізіуласа в систематичному розгляді. Київ, УПЦ, 2017. 393 с.
2. Гаврилюк Т. Людина в християнській антропології ХХ–ХХІ століття. К.: Світ Знань, 2013.
3. Дідківський А. А. Православна етика Х. Яннараса. Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки. 2015. Випуск 2 (80). С. 14–19. URL: <https://visnyk.zu.edu.ua/Articles/80/5.pdf>
4. Дудченко А. Церква і Євхаристія: погляд митр. Іоанна Зізіуласа. 28.10.2011. URL: <https://www.religion.in.ua/12746-cerkov-i-evхаристиya-vzglyad-mitropolita-ioanna-ziziulasa.html>
5. Іщук Н. Обриси християнського розуміння феномена спілкування. 2014. Схід, 6 (132). С. 16–20.
6. Кислий А. О. Питання ідеалу соціальних відносин у Йоана Зізіуласа. Гілея: науковий вісник. К.: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 149. (№ 10). Ч. 2. Філософські науки. С. 50–55.
7. Христокін Г. Вчення про пізнання Бога Христоса Яннараса. 3 09 2010. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/5682-vchennya-pro-piznannya-boga-xristosa-yanarasa.html>
8. Христокін Г.В. Екзистенціалістська інтерпретація Христосом Яннарасом вчення Діонісія Ареопагіта (на матеріалі книги «Гайдеггер та Ареопагіт»). Практична філософія: [зб. наукових праць]. 2007. № 1 (23). С. 142–150.
9. Христокін Г.В. Методологія православної теології в її парадигмальних трансформаціях: Монографія. Ірпінь: УДФСУ, 2021. 404 с.
10. Христокін Г.В. Неопатристика як парадигма сучасної православної теології. Українське релігієзнавство: [зб. наукових праць]. К.: Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ, 2007. № 43. С. 61–69.
11. Христокін Г.В. Парадигмальна еволюція сучасної православної теології як неопатристики та постнеопатристики: методологічний аспект. Вісник житомирського державного університету Івана Франка. Філософські науки. Вип. 2 (88). 2020. С. 59–70.
12. Христокін Г.В. Постмодерний неопатристичний екзистенціалізм Йоана Зізіуласа. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7: [зб. наукових праць]. К.: НПУ, 2010. Вип. 25 (38). С. 16–21.

13. Христокін Г.В. Релігієзнавчий аналіз вчень про богопізнання в сучасній православній теології. автореф. на здоб. наук. ступ. к.філос.н., спец. 09.00.11. Київ: Інститут філософії НАНУ, 2010.
14. Христокін Г.В. Теорія богопізнання за працю І.Зізіуласа «Буття та інакшість». 17.06.2009. URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovyu/632-teoriya-bogoriznannya-za-praceyu-iziziulasa.html>
15. Шиманович А. Богослов'я митрополита Іоанна Зізіуласа. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=U5gA1BwA3wQ>
16. Шиманович А. Важливість досвіду грецького неоправослав'я та його передвісників для Православної Церкви України. Православ'я в Україні. Збірник статей. 2022. С. 275–288.
17. Jean-Claude Larchet. *Personne et nature. La Trinité – Le Christ – L'homme. Contributions aux dialogues interorthodoxes et interchrétiens contemporains*, Cerf, Paris, 2011. 408 p. URL: https://archive.org/details/Personne_et_Nature/mode/2up
18. Logotheti A. *The Brotherhood of Theologians Zoe and Its Influence on Twentieth-Century Greece. Orthodox Christian Renewal Movements in Eastern Europe* / Ed. by Aleksandra Djurić Milovanović and Radmila Radić. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2017. Pp. 285–302.
19. Louth A. *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present*. IVP Academic, 2015. 385 p.
20. Micallef J. *Communion and otherness in John Zizioulas' theology of personhood as basis for true otherness, identity and unity. Sophia : recherche su i fondamenti e la correlazione dei saperi*, 2019. Pp. 221–245.
21. Yannaras C. *On the Absence and Unknowability of God: Heidegger and the Areopagite*. T&T Clark, 2007. 144 p.
22. Yannaras C. *Orthodoxy and the West: Hellenic Self-Identity in the Modern Age*. Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 2006. 391 p.
23. Yannaras C. *Person and Eros*. Holy Cross Orthodox Press, 2008. 416 p.
24. Zizioulas J. *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*. St Vladimirs Seminary Press, 1997. 269 p.
25. Zizioulas John D. *Communion and Otherness: further Studies in Personhood and the Church* / Forew. By R. Williams. P. McPartlan, ed. T&t Clark (edinburgh), 2006. XIV + 316 p.

ORTHODOX NEO-ORTHODOXY AND NEO-PATRISTIC EXISTENTIALISM OF GREEK THEOLOGY IN THE LATE. XX – EARLY XXI CENTURIES: THE UKRAINIAN DIMENSION

Vasyl Lozovytskyi

Volyn Orthodox Theological Academy,

Faculty of Theology, Department of Scripture and Theology

Hradnyi Uzviz str., 5, 43025, Lutsk, Ukraine

The paper analyzes the development of Greek theology in the late twentieth century and its influence on contemporary Orthodox and, in particular, Ukrainian thought. It is found that in the second half of the twentieth century, the Greek Church became an important center for the development of Orthodox theology, which continued the conservative project of neo-patristics, creatively adapted the achievements of Western post-metaphysical philosophy to it, while trying to combat the negative conclusions of postmodern philosophy and the influence of the Orthodox academic tradition. Greek theology opened up a significant number of new themes within which Orthodox and, in particular, Ukrainian thinkers of the twenty-first century are still working. It has been established that the postmetaphysical thought of H. Yannaras uses Heidegger's critique

of “onto-theology” to show the decline and intellectual failure of Western intellectualist metaphysics, which has been reduced to “apophatic essence,” while Eastern Orthodoxy has preserved the “apophatic personality.” The critique of the Western tradition is most fully represented by I. Romanides, who sees in Augustine’s theology the beginning of the “falling away from the East” and the twilight of Christian personalism. John Zizioulas points to the dominance in Western theology of a substantivist-individualist understanding of man that is opposed to the Orthodox theology of the individual. The ability of the individual to freely overcome the influence of his or her nature and to acquire the fullness of being in communion with other individuals makes Zizioulas’ position an Orthodox version of existentialism, which contradicts the traditional personalism of patristics. The peculiarity of the position of the Orthodox existentialists H. Yannaras and I. Zizioulas is that they controversially synthesize Heidegger’s critique of classical and medieval Western philosophy with the inadequately interpreted position of patristics, which gives rise to a radically anti-Western project motivated by the desire to substantiate Orthodoxy as anti-Catholicism. In Ukrainian academic theology, the influence of Orthodox existentialism is insignificant compared to the influence of Romanides’ mystical empiricism. Nevertheless, Ukrainian philosophical thought has become noticeably interested in the ideas of Yannaras and Zizioulas, which have become the objects of numerous scientific studies and philosophical interpretations.

Key words: Orthodoxy, Greek neo-orthodoxy, cognition of God, neo-patristic existentialism, Ukrainian thought.

УДК 122/129:140:327.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.10>

ЛОБІЗМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ: МЕТОДИ ТА СТРАТЕГІЇ

Ігор Наглюков

*Черкаський державний технологічний університет,
кафедра філософських і політичних наук
бул. Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна*

У статті розглядаються основні теорії та підходи до визначення терміну «лобізм». Досліджено праці А. Бітонті, Дж. Фергюсона, Р. ван Шенделена та ін. у контексті продукування теорій лобістського регулювання, лобістської демократії, лобіювання соціально-рівнісного інтересу тощо.

Окремо визначено системні ролі лобізму як форми політико-демократичного устрою держави. Розглянуто види лобістської діяльності щодо забезпечення безпекової політики держави: громадське лобіювання, професійне лобіювання, відомче лобіювання, регіональне лобіювання, іноземне лобіювання, економічне лобіювання, нормативне (законодавче) регулювання тощо, релігійне (конфесійне) лобіювання.

Проведено паралель між лобізмом та політичною безпекою (включно із теорією секьюритизації). Розглянуто концепцію використання лобізму як стратегічного впливу на політичні рішення та концепцію секьюритизаційного забезпечення крізь призму процедури лобіювання. Проаналізовано теоретико-практичний зв'язок вищезначених праць із теорії лобізму (А. Бітонті, Дж. Фергюсон, Р. ван Шенделен) та основоположників теорії безпеки (К. Дойч, М. Фуко, Ж. Бодріяр тощо).

Виокремлено окремі методи лобістської діяльності. Досліджено модель арабського лобізму в США та історію формування моделі ізраїльського лобізму в США. Концептуалізовано концепцію лобізму ЄС – як явища впорядкування політико-економічної та політико-соціальної дійсності серед 27 держав-членів Союзу. Зазначено особливості та перспективи лобістської діяльності в Україні в умовах цивілізаційного зближення та партнерства з ЄС та США та інших геоглобальних (у т.ч. – безпекових) викликів, як-от неспровокована повномасштабна агресія РФ проти України від 24.02.2022 р. та воєнний стан в Україні.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, теорії лобізму, лобі, промульгація, безпекова політика, лобістська демократія, громадське лобіювання, законодавче лобіювання.

Постановка проблеми. Лобізм як засіб формування безпекової політики держави з методико-стратегічної точки зору розглядається як субінститут публічного адміністрування та одночасно – самоврядний інститут формування громадської та державної безпеки.

Водночас, дослідження лобізму та державної безпеки як кореляційних конструктів у системі державного управління та історико-державотворчої теорії або відсутні, або ж є поодинокими. Так, наприклад, вітчизняний науковець А. Стельмах [1, с. 2–3] пропонує розглядати лобізм як соціальне явище, що виявляється у «публічному захисті певного політичного погляду та позиції», що підсумково дозволяє досягти необхідних соціо-економічних показників державної стабільності (саме остання, на думку вченого, є основним складником безпеки як явища та безпекової політики як державотворчого процесу). Трактують лобізм в міжнародних джерелах, в свою чергу, як правило є ознакою демократично-правових, публічно-управлінських режимів та не орієнтується на безпековий вимір тією ж

мірою, що й США (представники рухів арабського та ізраїльського лобізму де-факто забезпечують державно-політичні інтереси означених держав через Конгрес та Сенат).

Враховуючи вищезазначене, системної необхідності у контексті тематики цього дослідження набуває аналізу контекстів політичного убезпечення крізь призму процедури лобіювання на теоретичному та практичному (ЄС, США та практики в Україні) рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання лобізму як засобу формування безпекової політики держави крізь методико-стратегічну призму розглядали вітчизняні та зарубіжні науковці.

Серед представників вітчизняної державно-управлінської та історико-демократичної доктрини доцільно виділити праці А. Стельмаха (до питання прямого взаємозв'язку між лобізмом та державно-безпековою політикою); В. Чорнописького (теорія лобізму крізь демократичну призму та його роль у безпековому забезпеченні діяльності держави); О. Кушніренка та О. Дягілева (види лобізму, теорія та позитивна практика застосування останнього у державно-політичних категоріях) тощо. В свою чергу, серед представників зарубіжних доктрин доцільно виділяти праці описаних нижче А. Бітонті (лобізм як засіб державного управління та державного регулювання); Дж. Фергюсона (демократичний лобізм як засіб забезпечення безпекової політики державного управління); Р. ван Шенделена (лобізм соціальної рівності як спосіб узвичаєння принципів рівності, соціальної справедливості та політико-безпекової послідовності).

В свою чергу, питання безпеки та секьюритизації (останні дефініції є складовими частинами нашого дослідження) розглядалися у працях К. Дойча (філософсько-економічна генеза безпеки); М. Фуко (філософський вимір понять «безпека» та «секьюритизаційна політика»); Ж. Бодріяра (утопічне тлумачення поняття секьюритизації як політико-популярного явища) та інших дослідників.

Мета статті – проаналізувати, визначити та дослідити концепцію лобізму як засобу формування безпекової політики держави крізь призму методико-стратегічної концепції.

Виклад основного матеріалу. Першочергової необхідності в умовах дослідження лобізму як самоврядної політико-процесної течії набуває визначення його теоретико-концептуальної узагальненої оригінації.

Корисним у даному контексті вважатимемо концептуальний погляд на феномен лобізму від А. Трофименка [2, с. 117], котрий пропонує розглядати останній як нормовану професійну кооперацію державних управлінців, посадовців, недержавних активістів (представників громадянського суспільства), представників органів влади загальнодержавного та муніципального рівня для досягнення консенсусу з питань ухвалення або неухвалення певного політичного (нормативного, соціального, процедурного та ін.) рішення залежно від предмету обговорення та (або) вимог однієї із сторін або усіх учасників політичного обговорення.

Також пропонуємо акцентувати увагу на теоретичному позиціюванні категоріальної теорії лобізму як політичного явища від американського науковця Р.Л. Голла [3, с. 77]. Дослідник вважає лобізм нормативно-субсидіарним інструментом впливу на вибір політичного курсу держави, внутрішніх та зовнішніх політичних рішень, концепції урядової діяльності тощо, що, як правило, здійснюється вузьким колом політичного активу держави (політичні партії та їхні керівники, представники громадянського активізму, неурядові та недержавні організації із забезпечення демократичного державного устрою, як-от Transparency International та ін.).

Виходячи із вищезазначеного, і вітчизняна, і міжнародна наукова доктрина розглядає лобізм як засіб позитивного впливу на видозміну внутрішньої та зовнішньої державної

політики, що спрямований, зокрема, на забезпечення демократичного правового режиму та, як наслідок, безпекову стандартизацію державного статусу – першочергово, на міжнародній арені (за концепцією «непривабливості держави для нападу»).

Далі пропонуємо більш детально витлумачити теоретичні концепції лобізму. Зосередимося на працях закордонних науковців.

Зокрема, заслуговує на увагу науково-доктринальне осмислення лобізму як теорії гласності політичного процесу від італійського автора А. Бітонті [4, с. 17]. Зокрема, дана концепція розглядається крізь призму посилення урядової відповідальності та процедурно-владної підзвітності, формування прецеденту громадянського діалогу між владою та суспільством із посередницькою участю лобістів, інформування населення через засоби масової інформації (ЗМІ) та альтернативні джерела отримання інформації (новинні стрічки, медіапрофілі тощо) про потенційні законодавчі та нормативні ініціативи задля отримання зворотного зв'язку щодо даної активності. За таких умов, зокрема, апарат державного управління отримує обмежено-контрольоване коло повноважень, що де-факто унеможливує потенційну процедуру повної або часткової узурпації влади напряму або через інститути демократичного суспільства та представницькі органи.

Теорія своєрідної лобістської демократії представлена у праці британського ученого Дж. Фергюсона [5, с. 703–704]. На його переконання, етика та адміністративно-управлінська надійність проведеного лобіювання є проявом демократичного режиму політичної взаємодії, заснованої на категоріях політико-правового, плюралістично-громадянського та спеціалізовано-урядового прийняття рішень урядом. Останні, як правило, за вищезначених умов набувають категоріальної ролі політичної цінності та безпеково-стратегічної застосовності.

Нідерландський дослідник Р. ван Шенделен [6, с. 4–5], в той же час, пропонує розглядати процедуру політичного лобіювання крізь призму забезпечення соціально-рівнісного інтересу громадян, громадянського суспільства та зацікавлених політичних/міжполітичних/неполітичних утворень, що беруть пряму або опосередковану участь у промульгації (просуванні) певного акту законотворчості та (або) соціально орієнтованого політико-урядового/урядово-управлінського рішення. Чесне, прозоре та відкрите лобіювання політичного/управлінського інтересу, одночасно, автор розглядає як формально-засобовий інструмент законного доступу зацікавлених акторів (від англ. «actor» – гравець, учасник, політичний резидент) до державно-політичної діяльності, а саме – розробки державно-управлінських стратегій, формул та механізмів директивного або експансивно-соціального (через соціально активні прошарки суспільства) впливу.

Від категоріальних основ теоретичного трактування феномену лобізму як явища у політико-статичній парадигмі перейдемо до науково-доктринального позиціонування співвідношення видів лобізму (лобістської діяльності) у системі забезпечення безпекової політики держави.

Концептуальні відмінності видів лобістської діяльності у контексті забезпечення (реалізації) безпекової політики держави розглянув дует вітчизняних вчених – О. Кушніренко та О. Дягілев [7, с. 107–115]. Останні поділили її на такі підвиди: громадське лобіювання, професійне лобіювання, відомче лобіювання, регіональне лобіювання, іноземне лобіювання, економічне лобіювання, нормативне (законодавче) регулювання, релігійне (конфесійне) лобіювання. Розглянемо кожен із них детальніше у формально-безпековій проєкції.

Так, громадське лобіювання у вищезначеному дослідженні ототожнюється із демократичним механізмом забезпечення політико-правової стабільності [7, с. 110]. Безпековий

аспект за таких умов забезпечується шляхом активної участі громадянського суспільства (населення) у формуванні політики органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом реалізації власної представницької функції (де-факто – позитивного впливу на владно-урядовий апарат). У такому випадку, йдеться про внутрішню безпеку держави – реалізацію останньою базових мовно-культурних, ідеологічних, політичних, освітньо-наукових, гендерно-статевих та інших інтересів людини та громадянина в умовах плюралізації суспільних думок та свободи самовираження, котрі гарантуються у рамках соціально-демократичного правового режиму. Окрім того, внутрішня державна безпека є передумовою формування зовнішньої державної безпеки відповідно.

Близьким до громадського лобіювання за своїм змістовним наповненням є професійне лобіювання [7, с. 112]. Як правило, останнє використовується представниками громадянського активізму в умовах захисту робочих або трудових прав, через що суб'єктом забезпечення процедури професійного лобізму, як правило, є професійні спілки. За таких умов необхідно говорити про забезпечення внутрішньої трудової (робочої) безпеки та безпеки працевлаштування за допомогою даного виду лобіювання, адже право на працю, її вільний вибір та належні умови останньої де-факто гарантуються Основним законом більшості демократичних держав світу.

Похідним від процедур громадського та професійного лобіювання та частково дотичним до останніх є відомче лобіювання як процес впливу певної категорії органів державної влади на іншу [7, с. 113] (іноді – за ієрархією, іноді – за аспектом корпоративного інтересу суб'єкта впливу). Як правило, йдеться про вплив міністерств та центральних органів державної влади (ЦОВВ) на парламентарів з метою позитивного просування (промульгації) певного нормативно-правового акта в умовах реалізації вимог або побажань громадськості, де кінцева мета міністерства/ЦОВВ – отримання відповідного схвального бекграунду на власну діяльність та потенційного електорально-виборчого активу. У такий спосіб досягається прецедент стримувань та протипаг діяльності органів державної влади шляхом унеможливлення, зокрема, легіслативно-парламентської узурпації законодавчої ініціативи. Нейтральність та безсторонність парламентської ініціативи та законодавчої діяльності є одним із базових чинників внутрішньої та міжнародної безпеки держави.

Регіональне лобіювання, водночас, є екстрактивним інструментарієм забезпечення ефективності громадського, професійного та відомчого форматів лобіювання [7, с. 114]. Основним завданням регіонального лобіювання є професійний представницький лобізм органами місцевого самоврядування інтересів конкретних територій перед центральними органами державної влади. Мета такої діяльності – забезпечення партикулярного інтересу самоврядних адміністративних одиниць, що, зокрема, відповідає безпековим децентралізаційним орієнтирам, заснованим на владі громад.

Закордонний формат лобіювання як фактор забезпечення безпекової парадигми державотворення має як позитивні, так і негативні елементи прояву [7, с. 115]. З одного боку, останній передбачає просування певних геополітичних та глобалізаційних інтересів т.зв. «великих» держав відносно держав-партнерів (як приклад, міждержавна діяльність США та формування сателітарного впливу на території ЄС та території країн, що мають намір стати повноправними членами як Союзу, так і НАТО в майбутньому), що провокує додатні показники економічної підтримки, соціально-економічної розбудови окремих держав та отримання належного рівня фінансово-політичного «запасу». З іншого боку, політика стратегічних геополітичних гравців нерідко може мати від'ємні форми вираження (як-от РФ та повномасштабне вторгнення в Україну, а раніше – військові дії на території Грузії, Чечні тощо).

Окремим, самоврядним елементом лобістського впливу раніше згадане дослідження також називає економічне лобіювання інтересів підприємництва, комерційних виробників та громадських об'єднань (формувань), що представляють інтереси комерційно-прибуткових господарських потужностей. Предмет такої діяльності – економічний інтерес суб'єкта господарювання на різних рівнях (дрібне підприємництво у особі малого та середнього бізнесу – МСП, також – великі фінансово-промислові економічні корпорації глобального виробництва). В умовах відстоювання економічних інтересів підприємництва лобісти акцентують увагу переважно на питаннях толерантної законотворчості (економічна, фінансова, податкова політика) та відповідності положень законодавства інтересам приватних виробників, представників малого та середнього бізнесу [7, с. 116]. Оскільки свобода підприємництва – один із постулатів сучасного демократичного суспільства, даний кластер належить до інструментів забезпечення внутрішньоекономічної безпеки держави.

Нормативне (законодавче) лобіювання інтересів суспільства є найбільш об'ємним та, водночас, генералізованим кластером забезпечення інтересів громадянського демократичного суспільства. Оскільки прийняття законів, відповідно теорії держави та права, спрямоване на підтримання державно-соціального впорядкування, лобі (як-от парламентарі) в даному випадку представляють законний інтерес людини та громадянина, що полягає в убезпеченні їхніх прав та інтересів шляхом юридичного декларування. Аспект нормативної (законодавчої) лобістської діяльності є універсальним засобом законодавчої промугації, дотичним та застосовним до усіх вищенаведених та, зокрема, нижченаведеного виду лобіювання [7, с. 109–110].

Релігійне (конфесійне) лобіювання як окремий вид відстоювання інтересів окремих кластерно-приватних громадських груп та громадянських течій у безпековому контексті автори розглядають [7, с. 112] крізь призму взаємодії релігійних представництв та організацій із органами влади. Означений процес, як правило, спрямований на відстоювання інтересів суспільної моралі та цензури та є розповсюдженим у країнах із стійкими релігійно-церковними традиціями (як-от, наприклад, Україна), та навпаки – менш розповсюдженим у європейських країнах із секуляризованим суспільним життям. Питання «релігійної безпеки», однак, має дещо спотворені генеративні форми, адже у деяких випадках може використовуватися одним «релігійним лобі» не для відстоювання власних інтересів ортодоксального вірування та наставництва, а для деефективізації церковних об'єднань інших конфесій, чим створюють прецедент внутрішнього соціального конфлікту на ґрунті церковності, що є антагоністом поняттю суспільного упорядкування із використанням конфесійно-лобістських методів.

Як помітно, лобізм та політична безпека як кластерні складові єдиного внутрішньо- та зовнішньобезпекового клімату держави наділені ознаками органічного взаємозв'язку. В першу чергу, кореляційним зв'язком наділено соціально-рівнісне розуміння безпеки крізь призму лобістської теорії та теорії секьюритизації (Р. ван Шенделен [6, с. 4–5] та К. Дойч [8, с. 55–56] мають «спільним знаменником» власних напрацювань конструкт рівномірної інтеграції, що має законодавче (лобізм) та глобальне (безпека держави на внутрішній та міжнародній арені) вираження. В свою чергу, праці Дж. Фергюсона [5, с. 703–704] та М. Фуко [9, с. 323] розглядають за ознаками спільності дефініцій «політичний плюралізм», «громадський вплив», «урядовий контроль», де останній, на переконання авторів, є інструментом позитивного безпекового забезпечення процесу державного виробництва. Нарешті, взаємозв'язок між лобістською концепцією італійського ученого А. Бітонті [4, с. 17] та Ж. Бодріра [10, с. 213] виявляється у позиціюванні відносності як процесу нормативної промугації та державного імунітету, так і безпеки як сталого конструкту та індикатора державної стабільності.

Окрім теоретичних складників лобізму як політико-філософського явища та лобістської діяльності як державотворчого процесу, останні наділені певним методологічно-інструментарним оснащенням (моделюванням). Побічно зосередимо увагу на останньому – на прикладі моделі арабського та ізраїльського лобізму в США можемо виокремити наступні спільні та відмінні риси.

По-перше, представництво інтересів національних меншин відбувається посередництвом прямого представництва національного інтересу на певній території (в рамках арабської моделі лобізму в США функціонують арабо-американські лобістські організації – «Арабське лобі», Національна асоціація американських арабів, Арабський антидискримінаційний комітет; в рамках ізраїльської моделі – Американсько-ізраїльський комітет по суспільним зв'язкам (АІРАС), Сіоністська організація Америки (ЗОА)) [11, с. 135–136; 12, с. 38].

По-друге, структура як арабського, так і ізраїльського лобізму в США є інструментом інтеграції арабів та євреїв у соціальну структуру США та політичні погляди останніх із метою як внутрішньої асиміляції, так і просування (промульгації) певних нормативно-правових та геополітичних стандартів зовнішньої політики США шляхом позитивного асимілятивного впливу на Конгрес, Сенат тощо (так, діяльність Арабського антидискримінаційного комітету спрямована на захист як партикулярних, так і глобальних інтересів арабів, що проживають в США та американських арабів-мешканців Близького Сходу; в той же час, Американсько-ізраїльський комітет по суспільним зв'язкам (АІРАС) лобіює інтереси журналістів, політиків, конгресменів, громадських активістів США, що виявляють ознаки компліментарно-толерантної риторики по відношенню до Ізраїлю [11, с. 138–139; 12, с. 39].

По-третє, і арабській, і ізраїльській моделі лобіювання національних інтересів в США притаманна ознака «неформальності» та «формальності» відповідно. Якщо пряма (формальна) форма впливу на внутрішньо- та зовнішньополітичний курс США відносно країн Близького Сходу, як правило, поступається за рівнем ефективності «тіньовому лобі» («нафтові грошові потоки»), то Ізраїль концентрується на прямому налагодженні політичного співробітництва із США та діаспоральному входженню у американський політичний істеблішмент з метою демократичного впливу на контекстні політико-фінансові рішення у контексті глобального співробітництва двох держав [11, с. 140; 12, с. 40].

На відміну від моделі лобізму в США, де, як правило, певні лобі-групи представляють інтереси інших держав на рівні нормативізації, законотворення та парламентсько-фінансової підтримки (в силу стабільної геополітичної ролі американського представництва), лобі-модель в ЄС являє собою спрямований, скоординований позитивний вплив на прийняття оптимального для усіх 27 держав-членів Союзу рішення в економічних, політичних, соціальних та ін. питаннях. Можна стверджувати, що у даному випадку європейські країни керуються загальними положеннями ст. 15 (Article 15) Договору про функціонування Європейського Союзу 2012 р. (Treaty on the Functioning of the European Union 2012) [13], що передбачає гласність та відкритість діяльності політичних інституцій. На виконання означених стандартів лобіювання нормативно-правових актів та політико-діяльнісних ініціатив у ЄС створено Реєстр відкритості (Transparency Register) [14], метою якого є беззастережне висвітлення діяльності, в тому числі промульгаційно-нормативної та промульгаційно-соціальної, в рамках Європарламенту, Ради Європи та Єврокомісії як ключових інституційних закладів державно-управлінської ініціативи Союзу. Таким чином, лобізм та політична безпека (як і загальна секьюритизаційна теорія) співвідносять у ЄС як зміст та форма, де зміст – транспарентність процесу лобіювання певної ініціативи за триступеневою організаційною структурою (Європарламент,

Рада Європи, Єврокомісія) із яскравим загальносоюзним інтересом благоденства (відповідністю промудрою ініціативи потребам розвиткової країн-членів Союзу як єдиного політико-економічного об'єднання).

Наостанок варто звернути увагу на особливості лобістської діяльності в Україні в умовах глобальних геополітичних видозмін та повномасштабного вторгнення РФ в Україну від 24.02.2022 р.

Зазначимо, що наразі лобіювання як процес в Україні не має нормативного визначення та законодавчого регулювання – так, у Раді зареєстрований лише проєкт Закону України «Про добросчесне лобіювання», що передбачає євроінтеграційне нормування лобізму як впливу на парламент в умовах нормативно-соціальних та політичних промудрацій певних ініціатив. Водночас, яскравим прикладом динамічної промудрації в Україні уже в умовах стану війни з РФ є прийняття Закону України «Про медіа» № 2849-IX від 13.12.2022 р. (остання ред. від 10.12.2023 р.), котрий нормує питання інформаційного впливу засобів масової інформації на формування національної новинно-джерельної карти, а також – забезпечення громадян України правом на інформацію. Промудрація даного нормативно-правового акту здійснювалась переважно представниками ЗМІ, і метою позитивного впливу на парламент визначалося не лише забезпечення свободи думки і слова для медіа, але й виконання Україною мінімальних умов для отримання офіційного статусу кандидата на членство у ЄС, котрий Рада Європи надала останній саме після прийняття даного акту законодавства у першому читанні. З теоретичної точки зору, тут мало місце професійне лобіювання – засоби масової інформації (ЗМІ) здійснили прямий причинно-наслідковий вплив на депутатів Верховної Ради України з метою розширення не лише їхніх внутрішніх повноважень, але й статусних повноважень України на міжнародній євроінтеграційній арені.

Висновки. Аналіз лобізму як засобу формування безпекової політики держави кризь методико-стратегічну призму дозволив дійти наступних умовиводів.

По-перше, на теоретичному рівні лобізм варто розглядати як нормовану професійну кооперацію державних управлінців, посадовців, недержавних активістів (представників громадянського суспільства), представників органів влади загальнодержавного та муніципального рівня для досягнення консенсусу з питань ухвалення або неухвалення певного політичного (нормативного, соціального, процедурного та ін.) рішення залежно від предмету обговорення та (або) вимог однієї із сторін або усіх учасників політичного обговорення.

По-друге, співвідношення лобістської діяльності як процесу та безпеки як конструкту лобістського забезпечення дозволяє виділити певні спільні риси, як-от конструкт рівномірної інтеграції, що має законодавче (лобізм) та глобальне (безпека держави на внутрішній та міжнародній арені) вираження (Р. ван Шенделен та К. Дойч); спільність дефініцій «політичний плюралізм», «громадський вплив», «урядовий контроль», де останній є інструментом позитивного безпекового забезпечення процесу державного виробництва (Дж. Фергюсон та М. Фуко); позиціюванні відносності процесу нормативної промудрації та державного імунітету разом із аспектом безпеки як сталого конструкту та індикатора державної стабільності (А. Бітонті та Ж. Бодріяр).

По-третє, арабська та ізраїльська моделі лобіювання в США спрямовані на забезпечення інтересів означених народів, етносу, громадян тощо як на території США, так

і у контексті зовнішньої політики Вашингтону щодо них. Серед інституцій в рамках арабської моделі виділяємо «Арабське лобі», Національна асоціація американських арабів, Арабський антидискримінаційний комітет; в рамках ізраїльської моделі – Америка-но-ізраїльський комітет по суспільним зв'язкам (AIPAC), Сіоністська організація Америки (ЗОА).

По-четверте і заключне – теорія та практика лобістської діяльності в Україні наразі знаходиться на стадії уніфіковано-розробницької контекстуації (наявний проект Закону України «Про добросчесне лобіювання»), а серед прикладів позитивної промульгації нормативних положень у парламенті (Верховній Раді України) – прийняття Закону України «Про медіа» № 2849-ІХ як результат позитивного впливу представників засобів масової інформації (ЗМІ) на депутатську позицію.

Список використаної літератури

1. Стельмах, А. Теоретичні підходи до формування інституту лобізму як основи забезпечення державної безпеки України. Державне управління: удосконалення та розвиток, 2019. № 9. 5 с.
2. Трофименко, А. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія, 2014. № 10. С. 112–123.
3. Hall, R. L. Lobbying as Legislative Subsidy. *American Political Science Review*, 2006. Vol. 100 (1). P. 69–84.
4. Bitonti, A. The Role of Lobbying in Modern Democracy: A Theoretical Framework. *Lobbying in Europe: Public Affairs and the Lobbying Industry in 28 EU Countries*. 2017. P. 17–30.
5. Ferguson, G. Regulation of lobbying. *Global corruption: law, theory and practice*. An Open Access Coursebook on Legal Regulation of Global Corruption under International Conventions and under US, UK and Canadian Law: University of Victoria, 2nd ed., Jan 2017. P. 702–743.
6. Van Schendelen, R. *Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002. 344 p.
7. Кушніренко, О., Дягілев, О. Види лобістської діяльності: питання теорії та позитивної практики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, 2009. № 17. С. 107–117.
8. Deutsch, K. *Political community at the international level: problems of definition and measurement*: Princeton University, NJ, 1953. 71 p.
9. Foucault, M. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977–1978*: Picador, 1st ed, 2009. 464 p.
10. Бодріяр, Ж. Символічний обмін і смерть: Кальварія, Львів, 2004. 293 с.
11. Marrar, K. *The Arab lobby and US foreign policy: the two-state solution*. Routledge, 2009. 286 p.
12. Safran, W. *The Jewish Diaspora in a Comparative and Theoretical Perspective*. *Israel Studies: Israel and the Diaspora: New Perspectives*, 2005. Vol. 10 (1). P. 36–60.
13. EurLex. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union 2012. Document 12012E/TXT. EurLex official website. Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
14. European Commission. Transparency Register. EC official website. Режим доступу: <https://ec.europa.eu/transparencyregister/public/homePage.do?redir=false&locale=en>

LOBBYING AS A TOOL OF SECURITY POLICY FORMATION: METHODS AND STRATEGIES

Ihor Nahliukov

*Cherkasy State Technological University,
Department of Philosophical and Political Studies
Shevchenka Blvd., 460, 18000, Cherkasy, Ukraine*

The article examines the main theories and approaches to defining the term «lobbying». The works of A. Bitonti, G. Ferguson, R. van Schendelen, and others were studied in the context of producing theories of lobbying regulation, lobbying democracy, lobbying of social and egalitarian interests, etc.

The systemic roles of lobbying as a form of the political and democratic system of the state are defined. The types of lobbying activities related to ensuring the security policy of the state are considered: public lobbying, professional lobbying, departmental lobbying, regional lobbying, foreign lobbying, economic lobbying, normative (legislative) regulation, etc., religious (denominational) lobbying.

A parallel is drawn between lobbying and political security (including the theory of securitization). The concept of using lobbying as a strategic influence on political decisions and the concept of securitization through the prism of the lobbying procedure are considered. The theoretical-practical relationship between the above-mentioned works on the theory of lobbying (A. Bitonti, J. Ferguson, R. van Schendelen) and the founders of the security theory (K. Deutsch, M. Foucault, J. Baudrillard, etc.) are analyzed.

Separate methods of lobbying activity are singled out. The model of Arab lobbying in the USA and the history of the formation of Israeli lobbying model in the USA were studied. The concept of EU lobbying is conceptualized as a phenomenon of organizing the politico-economic and politico-social reality among the 27 states members of the Union. The peculiarities and prospects of lobbying activities in Ukraine in the conditions of civilizational rapprochement and partnership with the EU and the USA, and other geo-global (including security) challenges, such as the unprovoked full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine on 24.02.2022 and the martial law in Ukraine.

Key words: lobby, lobbying, theories of lobbying, promulgation, security policy, democracy lobbying, public lobbying, legislative lobbying.

УДК 141.5(477)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.11>

ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Олег Поцюрко

*Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарної підготовки
вул. Городоцька, 26, 79007, м. Львів, Україна*

Марія Поцюрко

*Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського, кафедра гуманітарних дисциплін
вул. Костюшка, 11, 79007, м. Львів, Україна*

Статтю присвячено вивченню проблеми застосування формально-логічного знання при кваліфікації злочинів у діяльності поліцейського щодо забезпечення прав людини.

Саме поліцейські є тією первинною ланкою на якій здійснюється процес кваліфікації злочинів, котрий передбачає спробу поєднання знання обставин (фактів) та складу скоєного злочинного діяння.

Використовуючи формально-логічний підхід поліцейський здійснює кваліфікацію злочинів через розкриття змісту визначеної правової ситуації та її вирішення на основі діючої кримінально-правової норми.

Встановлено, що використовуючи теорію кваліфікації злочинів та формальну логіку поліцейський створює логічні програми кваліфікації злочинів. Необхідність їх розробки також проявляється у потребі розмежування багатьох злочинів із суміжними складами, через наявність у кримінальному законодавстві багатьох злочинів із конкуруючими складами.

Виділено компоненти які окреслюють результати кваліфікації злочинів: обґрунтування кваліфікації; виклад фактичних обставин справи; складання формули кваліфікації; юридичне формулювання обвинувачення.

Кваліфікатору (поліцейському) необхідно добре знати кримінальне законодавство та вміти його застосовувати, щоб висунути та розглянути всі можливі версії кваліфікації, визначити склад злочину.

Особливістю судово-слідчої практики при кваліфікації злочинів є те, що вона передбачає аналіз окремих фактів та відношень між ними, синтез фактів та висунання припущення, тобто висунання та дослідження часткових версій, які пояснюють окремі елементи та ознаки складу злочину. Що в свою чергу дає можливість максимально плідно використати наявний фактичний матеріал для кваліфікації злочинів, а також виявити ланки яких бракує для встановлення остаточного висновку.

Серед ключових принципів на основі яких мала б відбуватися кваліфікація злочинів виділяють: «законність»; офіційність; об'єктивність; точність; індивідуальність; повноту; вирішення спірних питань на користь особи, дії якої кваліфікуються; недопустимість подвійного інкримінування; стабільність.

Ключові слова: формальна логіка, поліцейський, права людини, слідчий, кваліфікація злочину, гіпотеза, версія, склад злочину.

Українські реалії (виникнення різного роду правових колізій) змушують пересічного громадянина звертатися за послугами до правоохоронців, які відповідно до конституції зобов'язані забезпечити дотримання прав та свобод людини і громадянина.

Перогативою діяльності поліції безперечно є забезпечення прав та свобод людини і громадянина, що передбачено як «Конституцією України» [1] так і «Законом України: про Національну поліцію» [2]. Реалізація прерогативи відбувається через постійний вступ поліції у правові відносини з громадянами, та визначає її завдання та функції в сфері забезпечення прав людини.

Одним з таких завдань є кваліфікація злочинів, яка відбувається з дотриманням основних правил та законів формальної логіки. Сам процес кваліфікації злочинів є одним з край складних та багатогранних.

З позиції формально-логічного підходу процес кваліфікації злочинів слід розглядати крізь призму розкриття змісту визначеної правової ситуації та її вирішення на основі діючої кримінально-правової норми. В контексті кваліфікації злочинів розуміння фактичних обставин справи та осягнення смислу кримінально-правової норми по суті не є двома окремими актами, а єдиним процесом, який в кінцевому результаті призводить до застосування кримінально-правової норми.

У контексті формально-логічної кваліфікації злочинів є підстави для використання процедур «розуміння» та «інтерпретації» під час вирішення двох пізнавальних завдань: розуміння кримінально-правового значення фактичних обставин справи та розуміння змісту кримінально-правової норми. Щодо цього важливими є висновки основоположника феноменології Е. Гусерля, який розглядає інтерпретативну діяльність в контексті інтенційного відношення. Феноменом свідомості Гусерль приписує іманентну предметність, відповідно до якої світ конструюється у нашій свідомості. Будь-яка реальність знаходить для нас існування через «надання їй сенсу», а будь-які реальні єдності є «єдностями сенсів», які передбачають існування свідомості яка наділяє їх змістом. Людське буття є буття усвідомлене, завжди осмислене, проінтерпретоване [3, с. 226–243].

Розуміння подій, які відбулися, багато в чому залежить від специфіки проведення відповідних слідчих дій. Наприклад, під час проведення допиту підставою для розуміння є структура питань-відповідей (у формально-логічному сенсі – вона має діалогічну форму). При проведенні допиту здійснюється зустрічний рух смислових проєкцій: розуміння, наприклад, свідком того, що подія вже відбулася події та розуміння слідчим юридичного значення цієї події.

Встановлення фактичних даних дозволяє зрозуміти психічну діяльність особи, яка скоїла злочин, тобто ті психічні складові, які мають правове значення та лежать в основі суб'єктивного зобов'язання (вина, мотив, мета, емоції).

Встановлення фактичних обставин справи обумовлено розумінням сенсу кримінально-правової норми. Інакше особа, яка здійснює кримінальне переслідування, не зможе визначити, які фактичні дані мають кримінально-правове значення та яку норму слід застосувати у конкретному випадку.

В аспекті кваліфікації злочину відповідна особа завжди осягає зміст кримінально-правової норми з точки зору конкретної події злочину. Крім того, під час розслідування та розгляду кримінальної справи кваліфікацію злочину, як відомо, може бути змінено. Зміна формули кваліфікації може бути викликана появою «нових» фактичних обставин, встановлених у процесі розслідування справи або розгляду її у суді.

В теорії кваліфікації злочинів цілком слушно зазначено, що на стадії порушення кримінальної справи кваліфікація злочину носить попередній, орієнтовний характер.

Сприйняття та розуміння слідчим даних отриманих спочатку на стадії порушення кримінальної справи дають можливість йому зробити прогноз: сформулювати версію кваліфікації злочину.

Встановлення порядку постановки питань для кримінально-правової оцінки скоєного передбачає створення логічної програми кваліфікації злочину. Завдання розробки такої логічної програми є доволі важливим, оскільки існує необхідність розмежувати багато злочинів із суміжними складами (у яких поряд із загальними є взаємовиключні ознаки). Це завдання ускладнює наявність у кримінальному законодавстві багатьох злочинів із конкуруючими складами (коли всі ознаки одного складу повторюються в іншому складі в незмінному або конкретизованому вигляді), яскравим прикладом таких злочинів може бути підробка документів.

Норми про кримінальну відповідальність за злочини, що стосуються підробки документів, неоднорідні за змістом та безсистемно закріплені в Кримінальному кодексі України. Отож, у чинному кримінальному законодавстві ознаки об'єктивної сторони виступають загальними характеристиками відповідних злочинів, а не об'єкта посягання. Законодавець використовує численні терміни для опису складів злочинів, виражених у підробці документа або пов'язаних з ним: фальсифікація, умисне спотворення відомостей, внесення свідомо недостовірних відомостей, підроблення документів, підробка документів, виготовлення свідомо підроблених документів, подання документів, що містять свідомо неправдиві дані. Це ускладнює завдання визначення відповідних суміжних та конкуруючих складів злочинів.

Основні компоненти які засвідчують результати кваліфікації злочинів: виклад фактичних обставин справи; складання формули кваліфікації; юридичне формулювання обвинувачення; обґрунтування кваліфікації [4, с. 120–122].

Проміжною ланкою між кримінально-правовою нормою та вчиненим діянням є склад злочину, що виражає найважливіші і найнеобхідніші ознаки, які дозволяють розмежувати злочинну та незлочинну поведінку і відрізняють один злочин від іншого, а також «відкидає» ознаки, що не мають юридичного значення. З діалектичної точки зору процес кваліфікації злочинів полягає у виділенні з одиничного (конкретного злочину) особливого (ознаки складу злочину) та подальше визначення тотожності із загальним (застосованою кримінально-правовою нормою).

Описаний вище логічний процес неможливо здійснювати у випадковому порядку, оскільки всі ознаки складу злочину чітко структуровані та перебувають у системному взаємозв'язку між собою. Тому для правильної кваліфікації злочинів необхідно розробити її логічну програму як інструмент розмежування суміжних складів злочинів, у яких закріплено багато однакових ознак.

Суть логічної програми кваліфікації полягає в послідовній постановці питань, що впливають з ознак складу злочину. Залежно від відповіді ставлять наступне запитання, цей процес триває до того моменту, поки не будуть вивчені та проаналізовано всі ознаки складу.

Логічна програма кваліфікації злочинів, як і будь-який пізнавальний алгоритм починається зі збору та аналізу вихідних даних – первинних фактичних обставин про скоєний акт суспільно небезпечної поведінки індивіда.

Однак з усього масиву відомостей слід виділити лише ті, які мають значення для кваліфікації. Далі слід визначити коло злочинів, що стосуються конкретного злочину. Кваліфікатору необхідно добре знати кримінальне законодавство та сприймати його як систему, щоб висунути та розглянути всі можливі версії кваліфікації.

Видається, що можна виділити ряд принципів на основі яких повинна здійснюватися кваліфікація злочинів: «законність; офіційність; об'єктивність; точність; індивідуальність; повнота; вирішення спірних питань на користь особи, дії якої кваліфікуються; недопустимість подвійного інкримінування; стабільність [5, с. 331–336].

Традиційно розслідування будь якого злочину починається з постановки наступних питань: що відбулося, чи дане діяння є злочином, хто, чому і як вчинив даний злочин. В ході попереднього слідства необхідно вирішити наступні завдання: а) шляхом об'єктивного дослідження та спостереження зібрати та закріпити в протоколі основні моменти події, змалювати картину злочину; б) дати об'єктивну оцінку та пояснення всім зібраним фактам та доказам, які набувають значення доказів у справі та встановити їх зв'язок; с) зробити узагальнені логічні висновки та пропозиції, які неминуче впливають з усіх встановлених та перевірених фактичних дані.

Побудову гіпотези завжди пов'язують з висунанням припущення, яке пояснює досліджуване явище. В судово-слідчій практиці в ролі такого припущення виступає судово-слідча версія. Щодо кваліфікації злочинів версію можна визначити як одну з гіпотез відносно скоєного злочину або змісту окремих ознак складу злочину. Припущення щодо кваліфікації злочину в цілому можна перевірити шляхом висунання та дослідження часткових версій, які пояснюють окремі елементи та ознаки складу злочину.

Наприклад при поясненні діяння пов'язаного зі смертю внаслідок ДТП, при порушенні правил дорожнього руху, висувають припущення про те, що в діях винуватця містяться ознаки злочину, передбачені ч. 2 ст. 286 КК України [6]. Далі висувають та перевіряють часткові версії щодо змісту суб'єктивної сторони вчиненого діяння (діяння було вчинено навмисно чи з необережності), що дозволить в подальшому правильно відмежувати порушення правил дорожнього руху, що спричинило смерть потерпілого, від вбивства.

Висунання версій на основі фактично отриманих даних дозволяє максимально плідно використати наявний фактичний матеріал для кваліфікації злочинів, а також виявити ланки яких бракує для встановлення остаточного висновку. Поки повністю не встановлено та не доведено всіх ознак та доказів складу злочину, який розглядають, процес кваліфікації не можна вважати завершеним, а висунуті версії про кваліфікацію в подальшому слід перевірити. Припущення яке передувало побудові версії, виступає логічною серцевиною для гіпотези та формулюється у вигляді окремого судження чи системи взаємопов'язаних суджень. Будь яка версія в процесі кваліфікації злочину буде або спростована або підтверджена та використана для подальшого доведення.

Побудова версії в судовому дослідженні складається з трьох етапів. Перший етап – аналіз окремих фактів та відношень між ними; другий етап – синтез фактів та їх узагальнення; третій етап – висунання припущення [5, с. 72].

Метою аналізу є виокремлення з переліку фактичних обставин тих, які прямо чи опосередковано пов'язані зі злочинним діянням (наприклад: сліди ніг, відбитки пальців, сліди пошкоджень, можливі знаряддя злочину, забуті речі).

Основною передумовою побудови гіпотези чи версії є синтез фактичних даних в єдину систему – створення обґрунтованого припущення про суспільно небезпечне діяння. Досить часто особливий зв'язок між фактами проявляється в незвичайному характері самих фактів для даних умов місця та часу або в неповторному характері окремих дій та обставин. Подібні факти та відношення можуть бути добрим фундаментом для побудови плідної версії про обставини злочину або версії про особу злочинця.

Наприклад, у справі про розбійний напад на шофера вантажівки, який скоїли засуджені, котрі втекли з місць позбавлення волі, важливу роль відіграв зміст розмови між

засудженими в машині. Потерпілий показав, що один з нападників на звук визначив несправність працюючого двигуна. Це стало причиною для версії про те, що один з нападників був досвідченим механіком, що в подальшому було підтверджено.

Логічний механізм висування припущення здійснюється на основі аналізу та синтезу. Проблематичність припущення – у його виведенні із засновків. Не достатня обґрунтованість означає, що при істинності засновків висновок може бути як істинним так і хибним. При цьому ступінь ймовірності версії визначається ступенем обґрунтованої наповненості фактами. Серед умов спроможності версії, зокрема виділяють: 1. Несуперечність версії, тобто вона повинна відповідати вихідному емпіричному базису; 2. Обов'язковою умовою версії є можливість її перевірки, тобто застосування фактів в процесі перевірки; 3. Версію вважають спроможною якщо вона є теоретично та практично обґрунтованою; 4. Версія є інформативною у тому випадку, якщо вона виражається у пророчій силі гіпотези.

У судовому дослідженні виділяють два основних способи дослідження версії: 1. Безпосереднє виявлення предметів які шукають; 2. Логічне доведення версій шляхом підтвердження їх наслідків.

Використання гіпотези як закономірної форми розвитку знання дозволяє здійснити перехід від неповного ймовірного до повного достовірного знання. В процесі дослідження злочинів версії слугують орієнтиром і ядром (основою) для планування оперативних та слідчих дій. Знання теоретичного аспекту побудови версії суттєво полегшує процес розслідування злочинів.

Розкриваючи роль логіки у процесі розслідування Гордієнко Н.П. стверджує про те, що в ньому можна виділити три етапи: «початковий, послідуочий та заключний. Перший етап полягає у розробці слідчих версій та складанні плану розслідування. Як говорить кандидат юридичних наук В. О. Коновалова, слідча версія є різновидом гіпотези, специфіка якої визначається особливостями і характером тієї галузі, в якій проводиться дослідження... Послідуочий етап розслідування полягає у конкретизації слідчих версій. Гіпотези проходять ретельну перевірку згідно з чотирма основними законами логіки... На третьому – заключному – етапі розслідування приймається правильне рішення. Оскільки це вимагає послідовних, правильних роздумів та міркувань, то логічне мислення на цій стадії також обов'язкове» [7, с. 121–123].

Мислиннева діяльність суб'єкта доведення заснована на порівнянні, під яким розуміється зіставлення ознак складу злочину і досліджуваного діяння та виявлення подібності та відмінності між ними.

Логічним еквівалентом поняття «порівняння» є поняття «аналогія» – індуктивний спосіб пізнання. Аналогія заснована на подібності, яка пов'язана з відмінністю і без неї не існує [8, с. 27]. Тому ототожнювати порівнювані об'єкти є явно некоректним.

Ні для кого не секрет, що саме індуктивним шляхом (від наявних у реальній дійсності слідів до формування загальної картини події минулого) здійснюється процес розслідування злочинів. Значимість індуктивного методу полягає в тому, що з його допомогою виявляють взаємозалежності між досліджуваними явищами в процесі розслідування злочину, лише на заключних етапах якого, коли зібрано всю необхідну інформацію, стає можливою їхня правова оцінка із застосуванням дедуктивних форм виведення.

Щоб оцінити будь-яке діяння, необхідно встановити поняття, що охоплює це діяння. Без вирішення цього завдання діяння не має юридичного значення. Тому в логічному аспекті кваліфікація злочину є силлогістичним висновком, відповідно до якого при збігу істотних ознак дії, що розслідується, з ознаками відбитого в кримінальному законі поняття конкретного складу злочину останнє стає поняттям цього діяння. З цієї позиції, на наш

погляд, мову слід вести не про тотожність обставин справи, які підлягають доведенню та складу злочину, а виключно про тотожність їх суттєвих ознак, при цьому кримінальний закон визначає, які саме ознаки є суттєвими (необхідними та достатніми) для визнання діяння злочином.

Слід відзначити ще один момент, що полягає у специфіці термінології, якою оперують науки кримінального права та кримінального процесу, що не дозволяє ототожнювати елементи складу злочину та обставини, які включає головний факт.

Так, в науці кримінального процесу поняття «винуватості», виступає своєрідним об'єктом пізнання в ході доведення [9, с. 45], та означає доведення того, що особа вчинила конкретний злочин.

У кримінологічному аспекті значення правильної кваліфікації вбачається у тому, що вона є основою (підґрунтям) для кримінально-правової статистики та планування заходів протидії злочинності, а також здійснює інформативний, виховний та профілактичний вплив як на осіб, котрі вчинили злочини, так і на усіх громадян [10], відіграє значну роль у діяльності поліцейських

Предметною областю формально-логічного підходу у процесі кваліфікації злочинів є розуміння змісту конкретної правової ситуації та її вирішення на основі кримінально-правової норми.

З позиції формально-логічного підходу є підстави розглядати процес кваліфікації злочинів не просто як розумову операцію суб'єкта правозастосування котра полягає в порівнянні ознак злочину з ознаками складу злочину, а як процес, що існує та розвивається в єдності формально-логічних процедур. При кваліфікації злочинів розуміння фактичної та юридичної основ кримінальної справи завжди нерозривно пов'язане з інтерпретацією (тлумаченням). Зрештою розуміння та тлумачення редукуються у застосуванні кримінально-правової норми.

Викладене, на наш погляд, свідчить про необхідності розгляду співвідношення категорій «склад злочину» і «предмет доведення» в різних аспектах. Елементами доведення є не просто юридичні ознаки складу злочину, зазначені у кримінальному законі, а ті фактичні обставини, факти, які мали місце в даному конкретному випадку та які відповідають зазначеним у законі юридичним ознакам, тобто елементам складу злочину.

Об'єктивним атрибутом будь-якого злочинного діяння виступає його громадська небезпека. Остання визначається головним чином виходячи з тих наслідків, які тягне його вчинення. Без них (наслідків) немає злочину. Навіть нереалізована загроза заподіяння шкоди також є злочинним наслідком, тому злочинів без суспільно небезпечних наслідків не існує.

Нехтування законами формальної логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави), особливо у процесі кваліфікації злочинів, призводить до судових помилок. Порушення законів логіки, використання хибних засновків у сфері правозастосування завдає більшої шкоди, ніж у інших галузях життя. Пояснюється це тим, що кваліфікація злочину – суто розумовий процес, і відомо, що порушення логіки мислення веде до неправильної юридичної оцінки діяння та негативних юридичних наслідків.

Часто поліцейські в процесі забезпечення прав та свобод людини, збирання та оцінки доказів порушують закон несуперечності, що призводить до помилкової кваліфікації злочинів. Так, при розслідуванні кримінальної справи щодо навмисного заподіяння шкоди здоров'ю гр-на М. слідчий зосередив свою увагу лише на двох припущеннях, які тією чи іншою мірою підтверджували зібрані у справі докази. Відповідно до першого винний Д. завдав М. тяжкої шкоди здоров'ю, перебуваючи у стані сильного душевного хвилювання, друге, протилежне судження щодо кваліфікації зводилося до того, що Д. вчинив

злочин, передбачений ч. 1 ст. 121 ККУ (умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю) [6]. Однак два протилежні судження про один і той самий об'єкт, взятий в один і той же час, в одному місці і відношенні, не можуть бути одночасно істинними. Помилка слідчого полягала в тому, що правильно виключивши одне з протилежних суджень, він не врахував, що друге судження за своїм характером може бути як істинним, так і хибним, і не досліджував третю можливість кваліфікації дій винного, наприклад, як замах на вбивство.

Вкрай важливе значення формальна логіка відіграє при кваліфікації поліцейським того чи іншого злочину, коли вирішується доля людини. Знання правил визначення понять допомагає запобігти помилкам при кваліфікації (визначенні) злочину.

Список використаної літератури

1. Конституція України : прийнята 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
3. Гусерль Е. Картезіанські медитації. Вступ до феноменології / пер. з нім. Андрій Вахтель. Київ : Темпора, 2021, 304 с.
4. Кримінальне право України. Загал. частина: підр. для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 456 с.
5. Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. Київ : Атіка, 1999, 464 с.
6. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
7. Гордієнко Н. П. Роль логіки у процесі розслідування. *Логіка і право* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 19 травня 2011 р. Харків. 2011. С. 121–1123.
8. Mill J.St. System of logic ratiocinative and inductive; being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation. London : Longmans, Green a. co, 1886. XVI, 622 p.
9. Allen R.J. The conceptual challenge of expert evidence. *Discusiones Filosoficas*. 2013. Vol. 14, iss. 23. P. 41–65.
10. Теорія кваліфікації злочинів: конспект лекцій. URL: <https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2017/11/Navchal-nij-kontent>

THE FORMAL AND LOGICAL ASPECTS OF CRIME QUALIFICATION IN POLICE ACTIVITIES REGARDING ENSURE OF HUMAN RIGHTS

Oleg Potsyurko

*Lviv State University of Internal Affairs,
Department of Social and Humanitarian Training
Horodotska str., 26, 79007, Lviv, Ukraine*

Maria Potsyurko

*Lviv State University of Physical Culture
named after Ivan Boberskyi, Department of Humanities
Kostyushka str., 11, 79007, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the problem of the application of formal and logical knowledge in the qualification of crimes in the activities of a police officer in relation to ensuring human rights.

It is the police officers who are the primary link on which the process of qualification of crimes is carried out, which involves an attempt to combine knowledge of the circumstances (facts) and the composition of the committed criminal act.

Using a formal and logical approach, the police officer qualifies crimes by revealing the content of a certain legal situation and solving it on the basis of the current criminal law norm.

It has been established that using the theory of crime qualification and formal logic, the police officer creates logical programs for the qualification of crimes. The need for their development is also manifested in the need to distinguish many crimes with adjacent compositions, due to the presence in the criminal legislation of many crimes with competing compositions.

The components that outline the results of qualification of crimes are highlighted: justification of qualification; statement of the actual circumstances of the case; drawing up the qualification formula; legal wording of the accusation.

The qualifier (police officer) needs to know the criminal law well and be able to apply it in order to propose and consider all possible versions of the qualification, to determine the composition of the crime.

The peculiarity of forensic practice in the qualification of crimes is that it involves the analysis of individual facts and the relationships between them, synthesis of facts and putting forward assumptions, that is, putting forward and researching partial versions that explain individual elements and signs of the composition of the crime. Which, in turn, makes it possible to make the most fruitful use of the available factual material for the qualification of crimes, as well as to identify the missing links in order to establish a final conclusion.

Among the key principles on the basis of which crimes should be qualified are: legality; officialism; objectivity; precision; individuality; completeness; resolution of disputed issues in favor of the person whose actions are qualified; inadmissibility of double incrimination; stability.

Key words: formal logic, police officer, human rights, investigator, qualification of crime, hypothesis, version, composition of crime.

УДК 167.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.12>

ІРРАЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ НАУКИ І РЕЛІГІЇ

Олег Шепетяк

*Ruhr-Universität Bochum, Katholisch-Theologische Fakultät,
Lehrstuhl für Philosophisch-Theologische Grenzfragen
Universitätsstraße 150, 44780, Bochum, Deutschland,
Український католицький університет,
філософсько-богословський факультет, кафедра філософії
вул. Іларіона Свенціцького, 17, 79000, м. Львів, Україна*

Кожна історична епоха відзначається власними світоглядними цінностями. Цінністю Нового часу і сучасності є наука. Людство не тільки покладає на науку великі очікування, а й підносить її до рівня найвищого авторитету в царині пізнання. Слово «наукове» вже давно є найвищою оцінкою якості пізнання. В секулярному світі, де релігія часто є предметом критики, її критикують і за те, що вона не відповідає критерію науковості. При цьому відмінність між наукою та релігією критики вбачають у тому, що наука послуговується доведеним знанням і раціонально-емпіричним методом, а релігія описується на віру, тобто є ірраціональною. Численні християнські філософи відповіли на цю критику власними спробами довести, що релігія насправді не суперечить критерію науковості, а тому може претендувати на статус достовірного методу пізнання. При цьому майже ніхто не наважився проаналізувати достовірність і відповідність самого критерію. Ця стаття є спробою заповнити цю прогалину і проаналізувати, чи сама наука відповідає критерію науковості, чи ж насправді критерій науковості є ідеалом, який не має втілення в дійсності. В першому розділі статті показано, що завданням науки є давати відповіді на питання про сутність досліджуваних феноменів. Це можна зробити тільки за допомогою дефініції. Однак, побудувати дефініції найзагальніших понять неможливо. Оскільки визначення понять нижчого ступеня загальності ґрунтується на дефініціях найзагальніших понять, то всі визначення, запропоновані наукою, є відносними. У другому розділі проаналізована теорія науки Карла Поппера, який вважав, що жодне загальне наукове судження не може бути верифіковане, навіть якщо воно істинне, а може бути тільки фальсифіковане, якщо воно хибне. Це означає, що наука оперує судженнями, істинність яких неможливо довести, тобто вірогідними судженнями. Третій розділ присвячений доробку Людвіка Флека і Томаса Куна, які вважали, що зміст наукових теорій є ані об'єктивний, ані суб'єктивний, а інтерсуб'єктивний, тобто оснований на консенсусі мисленнєвого колективу чи наукового співтовариства. З наведених аргументів зроблений висновок, що в основах науки також присутні ірраціональні елементи, як і в основах будь-якої іншої форми пізнання та творення світогляду.

Ключові слова: наука, дефініція, ірраціональність, Поппер, Флек, Кун.

Вступ. Історія культури і філософії переконливо доводить, що в різні історичні епохи існували і діяли різні критерії авторитетності і переконливості. Впродовж багатьох століть для людей найбільш переконливим було те, що сказано у священних писаннях їхніх релігій. Так, мешканець Вавилону не піддавав сумніву той опис творення світу, який він читав в «Енума Еліш», а для індуся найбільшим критерієм істинності були Веди. Для того, щоби довести якусь тезу та розвіяти всі сумніви в її істинності, потрібно було показати, що ця теза впливає зі священного писання або, принаймні, співзвучна з ним. Ситуація змінилася в Новий час. Європейські філософи цього періоду проголосили заклик відмовитися

від релігійних авторитетів та підняти на найвищий п'єдестал авторитетності і переконливості розум. Істинним і безсумнівним для них було те, що розумне. Цьому критерію повинно було відповідати все, без винятку: моралісти доводили етичні норми на основі розуму, естети прагнули знайти розумне підґрунтя естетичного відчуття, природознавці прагнули будувати «розумну» науку. Диктату розумності не уникла й релігія. Богослови та філософи релігії намагалися довести, що релігія ґрунтується на розумному підґрунті. Прагнення довести розумність релігії іноді доходила до крайності. Одні християнські богослови намагались очистити християнство від усього, що суперечило їхньому критерію розумності, зокрема викинути з релігії віру в чуда. Інші намагалися переосмислити роль Бога у творінні, що виразилося у деїзмі.

Втім, проголосивши розум найвищим авторитетом у царині пізнання, філософи Нового часу не зуміли дійти згоди щодо детального окреслення поняття розумності. В епоху Ренесансу еталоном розумності була математика. Її сприймали за ключ до пізнання світу. Ренесансні філософи стверджували, що Бог написав книгу природи мовою математики. Особливий інтерес до математики був обумовлений зростанням авторитету Платона і платонізму в епоху Відродження. В епоху Просвітництва значення поняття розумності кардинально змінилося. В середовищі філософів-просвітників процвітав емпіризм. Гаслом цього періоду історії філософії стали слова Святого Томи Аквінського «*Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*». Відповідно, до цього принципу емпіристів Просвітництва, розумним і гідним довір'я є тільки те, що підтвержене досвідом. Критерію, сформованому філософами-просвітниками, в найбільшій мірі відповідає природознавство. Тому саме воно отримало статус взірцевої науки. В найменшій мірі емпіричному критерію відповідає математика, адже ж вона оперує числами і фігурами, які люди не можуть пізнавати емпірично. Людина може спостерігати два дерева, два будинки, двох людей, але не двійку. Теорема Пітагора залишалась би істинною навіть тоді, коли б у світі не було жодного трикутного предмета. Безконечність є парадоксом для емпіричної науки. Саме через невідповідність математики емпіричному критерію філософи-просвітники відмовлялися визначати її за науку.

Отже, незважаючи на те, що філософи Нового часу проголосили розумність найвищим авторитетом в царині пізнання, вони не досягли згоди щодо його значення, і утворили два протилежні табори: ренесансні філософи, які робили наголос на раціональності та за взірць «справжньої» науки обрали математику, і філософи-просвітники, які робили наголос на досвіді та за взірць «справжньої» науки обрали природознавство. У XIX столітті ситуація знову змінилася: взірцем розумності та достовірності стала позитивна (емпірична) наука. Це відбулось завдяки Огюсту Конту і ним започаткованого позитивізму. Відтоді слово «наука» перетворилось майже на магичне заклинання. Достатньо до якогось висловлювання додати «науково доведено, що...» або «вчені довели, що...», щоби розвіяти будь-які сумніви в істинності цих суджень. Однією з причин неймовірної популярності позитивізму став науково-технічний прогрес, на фоні якого наука обростала месіанською аурую: люди вірили, що наука зробить їх щасливими. У XXI столітті гіперболізація ролі науки зменшила свої масштаби. Однак, в адресу релігії все ще лунають закиди про те, що вона не відповідає критерію науковості. Оскільки критерій науковості в середовищі, просякнутому позитивізмом, отожднюється з критерієм істинності, то релігія опиняється в дуже незручному становищі. Серед богословів та релігійних філософів є такі, які намагаються довести «науковість» релігії, хай навіть їхні успіхи надто мізерні.

При вивченні цього питання здебільшого ведеться мова про критерій, якому повинна відповідати релігія, і цим критерієм проголошується науковість. Однак, не менш важливим

є питання критеріїв, яким повинна відповідати наука. Філософи, які вивчають науку як особливу форму пізнання, досі не знайшли консенсусу щодо понять, які є необхідними для визначення сутності науки. Наші подальші роздуми мають за ціль показати, що науці притаманні такі риси, які неможливо узгодити зі строгою науковістю, а її сутність досі залишається предметом жвавих дискусій. Стрімкий розвиток науки, який спостерігався впродовж останніх століть, спричинив підвищення якості і тривалості людського життя. Відповідно, на науку людство поклало величезні надії. Незважаючи на величезне благо, дароване людству наукою, вона не повинна надмірно ідеалізуватися. Спад ейфорії, який можна було помітити в кінці ХХ і на початку ХХІ століття, дав можливість більш об'єктивно проаналізувати природу науки та її місце в комплексі людського пізнання. В ході такого аналізу стали помітними проблеми і труднощі, пов'язані з точним визначенням сутності науки, окресленням її методології та цілей.

1. Дефініція та ірраціональна основа наукового світогляду

Першою проблемою, з якою зустрічається філософія науки, є світоглядна основа науки. Завданням науки є сформулювати істинне знання про предмети, які вона вивчає, тобто визначити їхню сутність і окреслити закономірності їхніх змін. Визначення сутності не можливе без допомоги логіки. Єдиним середником, запропонованим логікою, за допомогою якого можна визначити сутність, тобто розкрити зміст поняття, є дефініція (визначення). Саме безальтернативністю дефініції чи неможливістю використати замість неї якийсь інший спосіб визначення сутності, спричинює її присутність у всіх галузях знань: в кожній навчальній дисципліні присутні численні дефініції, без яких неможливим було б розуміння і використання базових понять. Одним із ключових завдань науки є формування дефініцій, тобто визначення сутності нею досліджуваних предметів. Так, біологія покликана визначити сутність, природу і особливості живих організмів; математика має визначити сутність і особливості чисел та фігур тощо. Однак, при виконанні цього завдання наука зустрічається зі серйозною трудностю. Щоби її побачити, потрібно розглянути структуру дефініції.

В якій би царині знань не застосовувалася дефініція, і який би предмет вона не розкривала, вона завжди має однакову структуру. Будь-яка дефініція складається з дефінієндуму, тобто поняття, яке визначається, і дефінієнсу, тобто поняття, через які визначається дефінієндум. І в науці, і в повсякденній мові ми намагаємося розкрити, роз'яснити, визначити невідоме (дефінієндум) за допомогою відомого (дефінієнс). Якщо зміст поняття-дефінієнсу зрозумілий, то дефініція не потрібна. Ніхто не пояснює іншій людині те, що цій людині відоме. Натомість, поняття, які містяться в дефінієнсі, повинні бути відомими. Дефініція, в дефінієнсі якої будуть присутні поняття, невідомі для того, кому ця дефініція адресована, не зможе нічого пояснити, а тому втратить будь-який сенс.

Дефінієнс, у свою чергу, складається з двох частин: родового поняття та переліку видових ознак. Напр., у дефініції «Квадрат – це геометрична фігура, яка має чотири рівні і попарно паралельні сторони та чотири прямі кути», поняття «квадрат» є дефінієндумом, а все інше – дефінієнсом, який складається з родового поняття («геометрична фігура») та переліку видових ознак («має чотири рівні і попарно паралельні сторони і чотири прямі кути»). Іншими словами, щоби визначити зміст поняття-дефінієндуму, потрібно вказати родові поняття, до обсягу якого входить його обсяг, та видові ознаки, які виокремлюють поняття-дефінієндум з-поміж усіх інших індивідів родового поняття. В наведеному нами прикладі за допомогою дефініції стверджується, що обсяг поняття «квадрат» входить в обсяг поняття «геометрична фігура», тобто всі квадрати є геометричними фігурами. Але геометричними фігурами є не тільки квадрати. Отже, перелік видових ознак,

який наводиться після сполучника «який...», покликаний показати, що саме виокремлює квадрат з-посеред усіх інших геометричних фігур. Родове поняття більш загальне, ніж поняття-дефінієндум. Напр., геометричних фігур більше, ніж квадратів, бо всі квадрати є геометричними фігурами, але не всі геометричні фігури є квадратами. Попередньо ми ствердили, що всі поняття, які містяться в дефінієнсі, повинні бути відомими і зрозумілими, інакше дефініція не зможе роз'яснити зміст поняття-дефінієнса, і втратить будь-який сенс. Відомим є те поняття, зміст якого розкривається дефініцією. Отже, для того, щоби стало відомо, що таке квадрат, потрібно збудувати дефініцію квадрата, а для того, щоби було можливим збудувати дефініцію квадрата, потрібно знати, що таке геометрична фігура, тобто бути спроможним збудувати дефініцію геометричної фігури. Для того, щоби збудувати дефініцію геометричної фігури, для цього поняття потрібно знайти якесь родове поняття, яка зможе скласти основу дефінієнсу. Цей ряд від конкретних понять-дефінієнсів до загальних родових понять дефінієндуму не безконечний. Колись він дійде до найзагальнішого поняття, для якого неможливо знайти родове поняття. Через причину відсутності родового поняття найбільш загальні поняття не можуть бути визначеними.

Оскільки йдеться про найбільш загальні поняття (буття, природа, людина, суспільство, світ тощо), вони становлять основу світогляду і є необхідними для побудови дефініції понять, які є видовими щодо них. Колізія полягає в тому, що поняття, які самі не можуть бути визначені, стають основою для визначення інших понять, складають фундамент науки і людських знань. Яскравим прикладом такого поняття є «світ». Для європейця, який основує свій світогляд на християнстві, існування світу є беззаперечним фактом, а для буддиста світ – це ілюзія. Незважаючи на те, що світ належить до найзагальніших понять, а тому й не може бути дефінійованим, людство не змогло відмовитися від прагнення створити якесь пояснення того, чим є світ. В різних культурах сформувався різні відповіді на це питання. Ані вчений-християнин не має засобів, щоби переконати буддиста, що світ існує, ані вчений-буддист їх не має аби їх спростувати. Отже, пояснення сутності найзагальніших понять належить до сфери віри, а не доказовості. Натомість, поняття нижчого рівня загальності чітко визначаються на основі найзагальніших понять. Так, фізик вивчає світ і доводить закономірності, які спостерігаються у світі, але не спроможний сказати, що таке світ. А якщо й може, то лишень на основі базових переконань, оснований на вірі, а не на наукових доказах.

З факту неможливості визначення найзагальніших понять випливає висновок: наука, хоч і всіляко доводить усі свої твердження, сама ж ґрунтується на недоведених постулатах. Парадоксальність цього висновку полягає в тому, що основи науки не відповідають вимогам науковості. Це дало підстави українському мислителю Івану Ортинському стверджувати: «Віра обіймає всю людину та всі виміри її буття, надаючи їй властивий сенс, ціль та властиве спрямування» [15, с. 34].

2. Віра як основа науки в критичному раціоналізмі Карла Поппера

Для розгляду нашої теми важливими є висновки зроблені Карлом Поппером, які стали відомими як критичний раціоналізм. Поппер, дискутуючи проти неопозитивістів Віденського філософського гуртка, стверджував, що наукові теорії творяться не як доведені та істинні тези, а як припущення високого рівня ймовірності. Карл Поппер якийсь час був членом Віденського гуртка [10, с. 40], однак згодом сформував власну доктрину, яка суперечила основним постулатам неопозитивізму. Неопозитивісти Віденського гуртка вважали, що завданням науковця є збирати дані досвіду та індуктивно сумувати його. Так, наукова теорія є відображенням реального стану речей, а вченому у її формуванні виділяється лише функціональна роль. У своєму маніфесті мислителі Віденського гуртка писали:

«Ми характеризували науковий світогляд в основному через два показники. По-перше, він є емпіричним і позитивістичним: існує тільки досвідне пізнання, яке ґрунтується на безпосередньому даному. Цим була проведена границя для легітимного змісту науки. По-друге, науковий світогляд визначається використанням специфічного методу, а саме логічного аналізу» [2, с. 19]. Рудольф Карнап, один із найвідоміших представників Віденського гуртка, писав: «Наука має завдання не лише збирати дані, а й їх порівнювати, інтерпретувати, пояснювати за допомогою віднаходження загальних закономірностей» [1, с. 133].

Поппер, натомість, стверджував: «Я прийшов до переконання, що в дійсності ми ніколи не отримуємо індуктивних висновків та не користуємось так званим ‘індуктивним методом’» [12, с. 39]. Оскільки для верифікації наукової теорії потрібно акумулювати всі одиничні випадки, які вона пояснює, а досягти цього неможливо, то й верифікація наукової теорії також неможлива. Отже, стверджував Поппер, наука користується неверифікованими теоріями, адже ж «множина одиничних досвідних суджень... не може бути доказом для верифікації закону» [12, с. 209].

Поппер вважав, що вчений не виводить теорії з фактів, а творить їх. Він знаходить пояснення фактів, обдумує їх, проводить декілька експериментів, і якщо не знаходить аргументів, які заперечують теорію, припускає її істинність. Вчений ніколи не зможе бути повністю впевнений в істинності теорії, і жодна кількість фактів не доведуть її. Напр., незважаючи на те, що ми звикли бачити чорні ворони, ми не можемо достовірно ствердити, що всі ворони чорні, оскільки ми могли бачити n -кількість ворон (хай навіть ця кількість і дуже велика), і завжди може існувати який випадок $n+1$, який суперечитиме цій теорії. Отже, навіть безлічі стверджувальних фактів недостатньо, щоби довести теорію, але достатньо лишень одного заперечного факту, щоби її заперечити. Чим довше теорія використовується і не зустрічає фактів, здатних її фальсифікувати, тим вищою є її вірогідність. Втім, ця вірогідність ніколи не досягне 100%. На цій підставі Поппер розійшовся з неопозитивістами ще в одному питанні: неопозитивісти стверджували, що судження, які можна верифікувати, тобто емпірично перевірити їхню істинність, мають істиннісне значення, а тому можуть використовуватися в науці і в мові; натомість судження, які неможливо верифікувати, повинні бути вилучені з науки. Поппер, натомість, стверджував, що будь-яке судження має право претендувати на науковість. Єдиним критерієм науковості судження є можливість його критикувати. Якщо кожен може піддавати сумніву якесь судження і провести експерименти для його заперечення, то таке судження має сенс. Так, критика для Поппера є «головним інструментом здійснення прогресу пізнання світу речей» [11, с. 349].

Отож, на думку Поппера, наукові теорії не впливають з фактів, а є витвором навіть при тривалому використанні теорії лишень зростає її вірогідність, але не буде доведеною її істинність. Вчений ніколи не зможе бути впевненим, що колись не буде виявлений такий факт, який фальсифікує теорію. Поппер писав: «Наукові теорії відрізняються від міфів лише тим, що вони можуть бути критикованими» [12, с. 5]. Це означає, що співтовариство вчених просто вірить в істинність наукової теорії, але не може її довести. Сам Поппер не робив висновків, що в основі наукової теорії лежить віра, втім саме такий висновок впливає з того, що він писав про науку.

3. Нераціональні основи науки у концепціях Людвіка Флека і Томаса Куна

Не менш цікавими для нашої теми є висновки, зроблені Людвіком Флеком та Томасом Куном. Людвік Флек, проводячи свої дослідження в царині бактеріології у Львові, задав собі питання про методологічні засади науки. Йому довелося жити в час, коли беззаперечним авторитетом у царині філософії науки був неопозитивізм. Незважаючи на захоплення більшості філософів і вчених його часу і середовища неопозитивістськими ідеями, Флек

не погоджувався з ними. Численні приклади з медицини і бактеріології переконали Флека в тому, що принципи, які, на думку неопозитивістів, лежать в основі методології науки, поширюються не на всі галузі знань¹. Те, що працює у фізиці, не обов'язково працюватиме в медицині. Він стверджував: «Коли природознавець шукає типові, нормальні феномени, то лікар вивчає нетипові, ненормальні феномени хвороби» [5, с. 37]. Він неодноразово наголошував, що медики «намагаються шукати типи феноменів, які від початку видаються атиповими» (5, с. 37). Все це відбувається тому, що медичні дані не повторюються та не підпорядковуються чітким нормам, вони є «величезним багатством матеріалу» [5, с. 38].

Наголошуючи на тому, що «ніде більше, в жодній іншій галузі знань типи не мають стільки специфічних особливостей, тобто особливостей, які неможливо проаналізувати та звести до загальних елементів» [5, с. 40], Флек робив висновок, що не тільки медицина розвивається за іншими закономірностями, ніж фізика, а будь-яка галузь знань є унікальною, і неможливо усі типи пізнання звести до єдиних принципів. Флек стверджував, що джерелом людських знань є не самі факти дійсності, а інші люди, оточення, вчителі, авторитети. Улюбленим прикладом Флека, яким він ілюстрував це переконання, був мікроскоп: студент, який вперше дивиться у мікроскоп, побачить там тільки хаос, в якому самотійно не зможе виділити окреслені форми. Тільки тоді, коли вчитель навчить студента, що саме він повинен бачити у мікроскопі, студент почне це бачити. «Щоб могли сприймати, потрібно спершу навчитись бачити» [4, с. 65], бо «наші знання складаються значно більше з вивченого, аніж з пізнаного» [6, с. 46], – стверджував Флек. Студент повинен навчитися вирізняти цінну інформацію з-посеред потоку непотрібних відомостей. Що саме є цінною інформацією визначається інтенцією дослідження. «При читанні ми часто не помічаємо букв, тому що наша увага прикована до слів та речень. Натомість, коли ми коректуємо граматику якогось тексту, то не бачимо слів, тому що нас цікавлять букви» [4, с. 62].

Флек опонував емпіристам, які стверджували, що людський розум до зустрічі з досвідом є *tabula rasa*, яка наповнюється інформацією тільки під дією досвіду. Флек вважав, що «ми ніколи не є схожими до несписаного листка, ніколи не перебуваємо в стані *tabula rasa*, як стіна, на якій проектується фільм» [3, с. 46]. Розум емпірично сприймає тільки хаос. Щоби з цього хаосу вийняти знання, розум повинен уже володіти якимись знаннями і вміннями, крізь призму яких він сприймає все нове. Ці знання і вміння людина отримує від інших людей. Отже, те, що людина пізнає, визначається соціумом, у якому вона перебуває і від якого отримує знання, або іншими словами, «цілий ряд соціальних факторів впливають на те, що індивідуум сприймає» [7, с. 15]. Комплекс знань і вмінь, які індивідуум переймає від оточення, Флек називав стилем мислення. «Стиль мислення є результатом теоретичної та практичної освіти даної особи, яка переходить від вчителя до учня, яка є певним традиційним шляхом, і яка підлягає специфічному історичному розвитку та специфічним соціологічним межам» [4, с. 68]. Різні люди можуть мислити по-різному: все залежить до якого середовища вони належать, який стиль мислення вони перейняли і в кого вони вчили мислити. «Деякі люди чудово розуміються між собою. Це означає, що вони мислять в певній мірі однаково; вони належать до одних мисленневих груп. Інші, які не можуть розуміти одні одних, належать до різних мисленневих груп» [3, с. 87]. Всі, хто мислить одним стилем, об'єднуються завдяки йому в єдиний мисленневий колектив. Кожна людина може одночасно належати до декількох мисленневих колективів і послуговуватися різними мисленневими стилями, але так, щоби ці стилі не суперечили один одному. Напр., одна і та

¹ Завдяки перекладацькій праці Стефанії Пташник нещодавно з'явився український переклад основної роботи Людвіка Флека, присвяченій філософії науки: *Як постає та розвивається науковий факт: Вступ до вчення про мисленневий стиль і мисленневий колектив*. Чернівці: Книги-XXI 2016.

сама людина може одночасно визнавати християнство, геліоцентризм, доказову медицину та математичний реалізм, позаяк вони належать до різних сфер життя і не суперечать одне одному. Однак, вона не може одночасно визнавати геліоцентризм Миколая Коперніка та геоцентризм Клавдія Птолемея, оскільки це два різні способи пояснення одного і того ж предмету, які суперечать одне одному.

Не всі учасники колективу мислення відіграють у ньому однакову роль. Є такі учасники колективу, які формують стиль мислення, а є такі, які тільки сприймають його. Як зазначав дослідник творчості Флека Томас Шнелле, «центр колективу мислення творить відносно мала група спеціалістів певної галузі. Її Флек називає езотеричним колом колективу мислення. Навколо нього розміщується більше, екзотеричне коло, через яке профани отримують доступ до наукового знання» [13, с. 27]. Оскільки знання є не відображенням дійсності, а креатурою мисленнєвого колективу, то й критерій істинності, на думку Флека, формується мисленнєвим колективом. Флека можна зарахувати до послідовників консенсусної теорії істини, але з одним важливим зауваженням: якщо більшість послідовників цієї теорії вважають, що істинним є те, щодо чого фахівці досягли консенсусу, то Флек вбачав істинність у тому, щодо чого консенсусу досягають усі учасники мисленнєвого колективу, незалежно від їхнього фахового рівня. Він стверджував: «Критерій істинності полягає у загальності, тобто в масі, а не в еліті» [3, с. 117].

Такий підхід до розуміння природи пізнання обумовлював особливість епістемології. На думку Флека, «вона повинна ґрунтовно і точно вивчати соціальну природу мислення. Тому вона мусить охопити психологічні, соціальні та історичні методи... Так сформована теорія пізнання є наукою про стилі мислення» [3, с. 107].

Флек справив величезний вплив на теорію науки американця Томаса Куна, який ініціював переклад творів Флека англійською. Основною відмінністю між концепціями Флека і Куна є те, що Флек вів мову про будь-яку форму пізнання, а Кун зосередився виключно на науці, до того ж за взірця науковості обрав природознавство. Він вважав, що наука проходить декілька етапів свого розвитку. Перший етап він іменував протонаукою, тобто процесом становлення науки [8, с. 27]. На цьому етапі науковці об'єднуються в різні наукові школи. Відсутність єдиної парадигми спричинює низку проблем, які гальмують науковий прогрес [8, с. 25]. По-перше, студенти зобов'язані ознайомитися з різноманітними поглядами на одну проблему, замість того, що зосередитися на здобутті компетенцій, необхідних для вирішення конкретних проблем [8, с. 26]. По-друге, науковець протонауки може узгоджувати результати своїх досліджень лише із вузьким колом учасників його школи. По-третє, наявність різноманітних шкіл спричинює ситуацію конкуренції і боротьби шкіл, які є марною витратою часу і зусиль наукового співтовариства. Втім, рано чи пізно котрась зі шкіл отримує домінантне становище, а її базові теорії і методи стають парадигмою для всього наукового співтовариства [8, с. 65]. Етап домінування однієї парадигми Кун називав нормальною наукою. Нормальна наука – це «дослідження, яке міцно стоїть на одному чи багатьох досягненнях минулого, які певною науковою спільнотою якийсь час визнаються основою їхньої подальшої праці» [8, с. 25]. Нормальна наука вільна від тих проблем, які гальмують прогрес протонауки. Студенти не змушені вивчати різноманіття шкіл і напрямів, бо їх більше немає. Натомість, є тільки одна парадигма. Тепер студентам потрібно вивчати тільки ті проблеми, над вирішенням яких вони працюватимуть впродовж своєї наукової діяльності, і тільки ті методи, якими вони в майбутньому послуговуватимуться [9, с. 312]. Все співтовариство нормальної науки об'єднане єдиними поглядами, а тому коло колег-одномудців значно ширше, ніж в умовах протонауки. Вчені більше не витрачають зусилля на безрезультатні полеміки і суперечки, а скеровують свої сили на досягнення прогресу.

В рамках нормальної науки вчений повинен працювати над утвердженням і розвитком парадигми, тобто вирішувати ті проблеми, засобами вирішення яких володіє парадигма, і вирішення яких сприятиме розвитку парадигми. Ці проблеми Кун називав «загадками» (puzzles) [8, с. 50]. Втім, з'являються й такі проблеми, які неможливо вирішити в межах парадигми. Їх Кун називав аномаліями. Оскільки їх, на відміну від загадок, неможливо вирішити засобами парадигми, науковці намагаються їх не помічати, ігнорувати та знецінювати тих молодих учених, які акцептують увагу на аномаліях. Коли аномалій стає більше, молоді вчені, які ще не встигли інвестувати в парадигму своє наукове життя, починають звертати на них увагу. Молоді вчені творять нову теорію, здатну вирішити аномалії старої парадигми. Як тільки така теорія з'являється, вона займає місце парадигми. Так відбувається наукова революція, тобто заміна парадигми. Нова парадигма також не є вічною. Рано чи пізно обов'язково з'являться такі факти, які стануть аномаліями, що зруйнують парадигму та спричинять наукову революцію. Це процес вічний.

У поглядах Флека і Куна багато спільного. Яскраві аналогії простежуються між Флековим мисленневим колективом і Куновим науковим співтовариством, між Флековим мисленневим стилем і Куновою парадигмою, між Флековою зміною мисленневих стилів і Куновою науковою революцією тощо. Спільним у їхніх концепціях наукового пізнання є те, що теорії є не протоколюванням чи проєкцією дійсності, а витвором людського генія. Після досліджень Флека і Куна, а також їхніх численних послідовників, немає підстав стверджувати, що наука продукує істини, які достеменно відображають дійсність. Наукове співтовариство акцептує той мисленневий стиль чи ту парадигму, яка дає людству орієнтир, а не розкриває істину. Наука, відповідно до цих концепцій, має не об'єктивну і не суб'єктивну природу, а інтерсуб'єктивну, тобто є креатурою наукового співтовариства.

Висновки. Перед цим дослідженням поставлене завдання показати, що критерій наукової раціональності, дотримання якого зазвичай вимагають від релігії, сам потребує численних уточнень. Внаслідок філософських ідей, висловлених просвітниками, емпіристами і позитивістами, склалося загальне переконання, що наука розкриває істину, відображає дійсність. Іншими словами, наука презентується як найдосконаліший засіб пізнання, а всі інші сфери пізнання і творення світогляду повинні рівнятися на науку, якщо прагнуть бути дотичними до дійсності. Науковість підноситься до рівня критерію для будь-якої іншої діяльності, яка має на меті продукувати якість знання. Оскільки наука підноситься до рівня найвищого критерію, релігія опиняється в ролі її заручниці: релігія оцінюється виключно в її порівнянні з наукою. Незважаючи на загальність цих переконань, вони хибні. Результати, до яких приходять філософія науки, свідчать про те, що істинність наукових суджень та їх відповідність дійсності є тільки ілюзією.

Перший наведений нами аргумент на основі аналізу структури дефініції доводить, що базові світоглядні основи, на яких ґрунтується наука, й самі не є ані дефінійованими, ані доведеними. Наука послуговується строгими критеріями точності і доведеності при обробці даних та формуванні теорій. Однак, ті переконання, які лежать в її основі цим критеріям не відповідають.

Наш другий аргумент є висновком з концепції критичного раціоналізму Карла Поппера. Цей філософ довів, що наукові теорії не можуть бути верифікованими, позаяк верифікації піддаються одиничні судження, а наука послуговується універсальними висловлюваннями. Одиничні факти, які відкриваються досвіду вченого, здатні лишень

фальсифікувати хибні теорії. Отож, факти дійсності не спроможні довести істинні теорії, але спроможні анулювати хибні теорії. Отож, єдиним критерієм, який стимулює вченого сприйняти якусь теорію за істинну, є його віра в її істинність. Вчений ніколи не зможе бути впевнений в істинності теорії; він може тільки вірити в її істинність. Отож, наука, як і релігія, ґрунтується на вірі.

Третій аргумент ґрунтується на концепціях Людвіка Флека і Томаса Куна. Ці два дослідники природи науки переконані, що зміст наукових теорій є ані об'єктивний, ані суб'єктивний, а інтерсуб'єктивний, тобто оснований на консенсусі мисленнєвого колективу чи наукового співтовариства.

Окрім наведених, філософія науки створила ще низку аргументів, які розкривають проблемність критерію науковості. Однак, уже наведених достатньо для того, щоб показати, що віра і розум аж ніяк не є антонімами. Між ними значно більше спільного, ніж видається на перший погляд. Також неправильно вважати віру виключно прерогативою релігії, а розум виключно прерогативою науки, тому що віра відіграє в науці геть не меншу роль, аніж в релігії, та й розум відіграє в релігії настільки ж значущу роль, як і в науці.

References

1. Carnap, R. Interview (1964). // Rudolf Carnap. *Mein Weg in die Philosophie*. Stuttgart 1993. S. 133.
2. Carnap, R.; Hahn, H.; Neurath, O. *Wissenschaftliche Weltauffassung. Der Wiener Kreis*. Wien: Artur Wolf Verlag, 1929.
3. Fleck, L. "Das Problem einer Theorie des Erkennens" (1936). *Erfahrung und Tatsache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
4. Fleck, L. „Über die wissenschaftliche Beobachtung und die Wahrnehmung im Allgemeinen“ (1935). *Erfahrung und Tatsache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
5. Fleck, L. "Über einige besondere Merkmale des ärztlichen Denkens" (1927a). *Erfahrung und Tatsache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
6. Fleck, L. "Zur Krise der Wirklichkeit" (1929b). *Erfahrung und Tatsache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983.
7. Keller, A. *Allgemeine Erkenntnistheorie*. Stuttgart: Kohlhammer, 1982.
8. Kuhn, Th. S. *Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1976.
9. Kuhn, Th. S. *Entstehung des Neuen. Studien zur Struktur der Wissenschaftsgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1977.
10. Morgenstern, M.; Zimmer, R. *Karl Popper*. München: Mohr Siebeck, 2005.
11. Popper, K. R. *Die beiden Grundprobleme der Erkenntnistheorie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1979.
12. Popper, K. R. *Realismus und das Ziel der Wissenschaft*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2002.
13. Schnelle, Th. *Ludwik Fleck – Leben und Denken*. Freiburg: Hochschul-Verl. 1982.
14. Shepetiak, O. «Permanent Metaphysical Structures». *Beytulhikme. An International of Philosophy*. Vol. 10, Nr. 2. Ankara, 2020.
15. Ортинський, І. *Християнство в його виявах і сьогочасних проблемах: Вибрані твори*. Київ: УАР, 2014.

IRRATIONAL PRINCIPLES OF SCIENCE AND RELIGION**Oleh Shepetiak**

*Ruhr-Universität Bochum, Katholisch-Theologische Fakultät,
Lehrstuhl für Philosophisch-Theologische Grenzfragen
Universitätsstraße 150, 44780, Bochum, Deutschland,
Ukrainian Catholic University
Faculty of Philosophy and Theology, Department of Philosophy
Ilariona Svjentsits'koho str., 17, 79000, Lviv, Ukraine*

Each historical era is marked by its own worldview values. The value of modern times and modernity is science. Mankind not only has high expectations of science, but also raises it to the level of the highest authority in the field of knowledge. The word “scientific” has long been the highest assessment of the quality of knowledge. In the secular world, where religion is often the subject of criticism, it is also criticised for not meeting the criterion of scientificity. Critics see the difference between science and religion in the fact that science is based on proven knowledge and the rational empirical method, while religion is described on faith, i.e. is irrational. Numerous Christian philosophers have responded to this criticism with their own attempts to prove that religion does not actually contradict the criterion of scientificity, and therefore can claim the status of a reliable method of knowledge. At the same time, almost no one has dared to analyse the reliability and relevance of the criterion itself. This article is an attempt to fill this gap and analyse whether science itself meets the criterion of scientificity or whether the criterion of scientificity is in fact an ideal that has no realistic implementation. The first section of the article shows that the task of science is to answer questions about the essence of the phenomena under study. This can only be done with the help of definitions. However, it is impossible to construct definitions of the most general concepts. Since the definition of concepts of a lower degree of generality is based on the definitions of the most general concepts, all definitions proposed by science are relative. The second section analyses the theory of science by Karl Popper, who believed that no general scientific judgement can be verified, even if it is true, and can only be falsified if it is false. This means that science operates with judgements whose truth cannot be proved, i.e. probabilistic judgements. The third section is devoted to the work of Ludwik Fleck and Thomas Kuhn, who believed that the content of scientific theories is neither objective nor subjective, but intersubjective, i.e. based on the consensus of a thinking team or scientific community. From the above arguments, it is concluded that the foundations of science also contain irrational elements, as well as the foundations of any other form of knowledge and creation of a worldview.

Key words: science, definition, irrationality, Popper, Fleck, Kuhn.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477+470)»2022»:327.5:327.7(438+439+437+437.6)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.13>

РОЛЬ ДЕРЖАВ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІЙ ТА ВІЙСЬКОВІЙ ПІДТРИМЦІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Ірина Андрощук

*Рівненський державний гуманітарний університет,
кафедра міжнародних відносин
вул. Пластова, 31, 33028, м. Рівне, Україна*

У статті розглядається динаміка підтримки України країнами Вишеградської четвірки після повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Дослідження висвітлює політичні, дипломатичні та військові виміри, підкреслюючи окремі аспекти та реакції країн Вишеградської четвірки. Центральне місце дослідження займає визначення ролі, яку ці країни відіграють у підтримці України, особливо з огляду на геополітичні зрушення, що вплинули на їхню позицію. Взаємодія пріоритетів національної безпеки, економічних зв'язків з Росією та регіональної геополітики спонукала до ретельної переоцінки механізмів, що використовуються для допомоги Україні.

У статті підкреслюється позиціонування країн Вишеградської групи в рамках нової парадигми безпеки та окреслюються особливості їхньої співпраці в сучасному геополітичному середовищі. Дослідження виявляє фундаментальні зрушення в політиці безпеки країн, на які безпосередньо вплинула російсько-українська війна, що слугує лакмусовим папірцем для єдності Вишеградської групи. Оскільки конфлікт спонукає до переоцінки регіональної геополітики, ця стаття має на меті запропонувати розуміння еволюції рівня підтримки України у Вишеградській групі. Завдяки поглибленому аналізу факторів, що впливають на політичну, дипломатичну та військову допомогу, дослідження робить значний внесок у розуміння викликів, з якими стикаються ці країни у подоланні наслідків російської агресії у Східній Європі. Рекомендації, що випливають з цього аналізу, можуть сприяти зміцненню єдності всередині Вишеградської групи, активізації дипломатичних ініціатив та вивченню стратегій економічної диверсифікації для зменшення залежності європейських держав від Російської Федерації.

Ключові слова: Вишеградська група, безпекова політика, геополітичні виклики, російсько-українська війна, безпека, регіональна співпраця, зовнішня політика, російське вторгнення, політична та військова підтримка.

Актуальність дослідження. Станом на сьогодні актуальним у контексті війни між Росією та Україною залишається питання дослідження політико-дипломатичної та військової підтримки України з боку країн Вишеградської групи. Підтримка, яку надають Україні сусідні країни, зокрема Вишеградська група, відіграє вирішальну роль у врегулюванні конфлікту та підтримці стабільності в регіоні. Після військового вторгнення Росії в Україну у 2022 році країни Центральної та Східної Європи стали дедалі більше стурбовані загрозою російської експансії в регіоні. Вишеградська група, до складу якої входять Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина, відіграла значну роль у наданні політичної, дипломатичної та військової підтримки Україні в її зусиллях щодо захисту її територіальної цілісності та суверенітету. Військове втручання Росії посилює занепокоєння країн Центральної та

Східної Європи щодо потенційної російської експансії в регіоні. Залучення та підтримка Вишеградської групи є ключовими у вирішенні цих проблем та сприянні регіональній стабільності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геополітична атмосфера Східної Європи зазнала значних змін внаслідок початку російсько-української війни у лютому 2014 року. Затяжна війна не лише перевірила на міцність українську державу, але й спонукала до дій у відповідь сусідні країни. Помітну роль серед них відіграють держави Вишеградської групи (В4) до якої входять Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина. Від самого початку російсько-української війни держави В4 надають значну політико-дипломатичну та військову підтримку, що значно підвищує ефективність зусиль, спрямованих на захист України.

Військова агресія Росії проти України призвела до об'єднання всіх політичних партій і фракцій у Польщі, продемонструвавши єдиний підтримку України. Президент Польщі Анджей Дуда підкреслив глибоко емоційну реакцію польського народу на напад Росії на Україну, посилаючись на історичні образи репресій та бездержавність, завдані Польщі Росією. Лідер Польщі однозначно підтвердив солідарність з Україною перед обличчям того, що він назвав «відродженням російського імперіалізму», попередивши, що капітуляція України може створити небезпечний прецедент для безпеки Польщі. Він закликав до негайного виведення російських військ з українських територій, окупованих з 2014 року, притягнення до відповідальності воєнних злочинців і відновлення України в її міжнародно визнаних кордонах.

Президент Анджей Дуда наголосив на необхідності надання Україні зброї та обладнання, закликавши Європу до колективної протидії російському імперіалізму заради глобальної безпеки. Він розкритикував російську пропаганду, яка зображує «нацистів в Україні», і звинуватив Росію в тому, що вона плекає експансіоністські амбіції за рахунок інших народів та їхнього суверенітету. Підрезюмувавши Анджей Дуда висловив занепокоєння щодо потенційного напливу біженців з України до Польщі, передбачаючи виклики, пов'язані з пошкодженням критично важливої інфраструктури, спричиненим російськими атаками [10].

У березні 2022 року президент Польщі Анджей Дуда та прем'єр-міністр Матеуш Моравецький відвідали Київ, щоб висловити свою солідарність з Україною, навіть попри безперервні обстріли. У статті для британської газети Telegraph Матеуш Моравецький провів паралелі між путінською ідеологією «русского мира» та ідеологіями нацизму і комунізму ХХ століття, стверджуючи, що вона становить серйозну екзистенційну загрозу для Європи [4]. Перебуваючи в Києві, польське керівництво підтвердило свою відданість наданню допомоги Україні та засудило порушення Росією міжнародного права. Вони підкреслили життєво важливий зв'язок між захистом України та забезпеченням власної безпеки Польщі. Під час прес-конференції в Гаазі у 2022 році керівництво закликала НАТО надати Польщі додаткове важке озброєння для зміцнення її оборони від російської агресії [27].

Підтримка України Польщею в умовах конфлікту з Росією є неоціненною. У перші дні війни Польща оперативно координувала гуманітарну допомогу для українських громадян, які були змушені покинути свої домівки через російський наступ. Допомога включала в себе гарячі напої, безкоштовне житло, зимовий одяг, дитячі суміші та інші предмети першої необхідності. На «гуманітарному блокуванні» були розміщені прикордонники, які контролювали ситуацію і надавали допомогу, зокрема, добре обладнану карету швидкої допомоги з підігрівом. Крім того, по всій країні поляки пропонували безкоштовне житло

і транспорт до великих міст, розмістивши поблизу кордону контейнери з різноманітним одягом і теплими речами. Польський уряд також надав фінансову підтримку своїм громадянам, які приймають українських біженців, виділяючи приблизно 8,7 доларів на день або близько 263 доларів на місяць. У великих містах були створені центри прийому українських біженців, де волонтери допомагали задовольнити основні потреби та забезпечити їх їжею [2].

У зв'язку зі значним припливом українців до Польщі внаслідок конфлікту з Росією, польський уряд вжив різноманітних заходів для їхньої підтримки та інтеграції. З 28 лютого було скасовано обов'язковий карантин для осіб, які в'їжджають з-за кордону, а також запроваджено безкоштовний проїзд польськими залізницями для українців, які перетинають польський кордон [17].

Українським водіям у Польщі продовжили термін дії водійських посвідчень до кінця 2022 року. Для зручності подорожей у польському мобільному додатку з розкладом руху громадського транспорту з'явилася українська мова, а також створено українськомовну радіостанцію, яка інформуватиме біженців у режимі реального часу.

Польська влада поширила безкоштовне медичне обслуговування на всіх українців, які прибудуть після 24 лютого 2022 року, і висловила готовність приймати поранених українців у своїх медичних закладах. Слід зазначити, що Польська влада дозволила українським біженцям легально проживати і працювати в країні протягом 18 місяців з можливістю продовження, а спеціальний закон спростив доступ біженців до ринку праці. Крім того, уряд ініціював програму допомоги українським сім'ям з дітьми, пропонуючи виплату в розмірі 500 злотих на дитину. Українські школярі та студенти також мають можливість вступати до польських шкіл та університетів. Для допомоги українським біженцям польський уряд прийняв закон про створення спеціального фонду у розмірі 1,75 мільярда доларів [7].

Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький підкреслив важливість зусиль України, спрямованих на забезпечення не лише власної безпеки, але й безпеки всього європейського континенту [29].

Польща ініціювала енергетичну блокаду Росії та закликала ЄС припинити закупівлю російського вугілля під час візиту прем'єр-міністра Матеуша Моравецького до Брюсселя 1 березня 2022 року. Згодом заступник міністра закордонних справ Польщі Павел Яблонський заявив, що запровадження всеосяжного ембарго на весь імпорту енергоносіїв з Росії є єдиним засобом зупинити війну проти України. 26 квітня 2022 року Польща запровадила додаткові санкції проти Росії, спрямовані проти 35 компаній та 15 фізичних осіб, серед яких «Газпром», «Новатек» та «Акрон». Наступного дня Польща оголосила про повну незалежність від російського газу. Керівництво країни виступило за запровадження жорстких санкцій проти Росії, а президент Анджей Дуда охарактеризував дії Росії в Україні як геноцид і підтримав якнайшвидший вступ України до ЄС. Польща запропонувала виступити гарантом безпеки України, а також закликала США виключити Росію з групи найбільших економік G20 [2].

Словацька Республіка рішуче засудила російську агресію, підтримала міжнародні санкції проти агресора та продемонструвала солідарність з Україною у її боротьбі за національне виживання, свободу та незалежність. Від початку війни Словаччина надає значну підтримку Україні в політичному, дипломатичному, гуманітарному та військовому вимірах. Про це свідчать візити до України Прем'єр-міністра Словаччини Едуарда Гегера 8 квітня 2022 року та Президентки Зузани Чапутової 1 червня 2022 року.

Під час свого виступу в українському парламенті Зузана Чапутова висловила розуміння її країною потреби України як у гуманітарній, так і у військовій допомозі. Вона

також висловила готовність Словаччини допомогти Україні у виконанні критеріїв для повноправного членства в Європейському Союзі. Підкресливши, що кожна держава має право визначати свої власні альянси, включаючи потенційне членство України в НАТО, вона підкреслила важливість майбутнього Вільнюського саміту для досягнення відчутних результатів на тлі триваючого конфлікту в Україні. Окрім цього, Зузана Чапутова підтвердила готовність Словаччини докласти всіх можливих зусиль для підтримки України, охарактеризувавши її як «братню допомогу», яку цивілізований світ повинен розуміти і підтримувати [6].

Незважаючи на підтримку Словаччиною України, заради об'єктивності важливо визнати наявність російських наративів. У статті, опублікованій у словацькому журналі Denník N 14 вересня 2022 року, стверджувалося, що в Словаччині переважає схильність до перемоги Росії. Це твердження ґрунтувалося на опитуванні, проведеному в липні соціологічною службою MNFORCE, PR-агенцією Seesame та Словацькою академією наук. В опитуванні респондентів просили оцінити за 10-бальною шкалою, кому вони віддають перевагу – Росії чи Україні. Згідно з результатами опитування, 30% респондентів висловилися за перемогу України, тоді як 52% віддали перевагу успіху Росії. При цьому різниця між тими, хто визначився з відповіддю, була мінімальною: 20,6% підтримують перемогу Росії і майже 20% – України.

Радник прем'єр-міністра Словаччини Олександр Дулеба прокоментував результати опитування, заявивши, що вони є неточними через методологічну помилку. Він пояснив, що 16,3% респондентів, які обрали цифру 5 на шкалі, були посередині і не обов'язково підтримували жодну зі сторін. Однак статистично вони були зараховані на користь Росії. Дулеба заявив, що в опитуванні не було звичного формату «за», «скоріше за», «проти», «скоріше проти» і «не знаю», що могло б дати інші результати. За словами Олександра Дулеби, Словаччина в силу історичних причин є сприйнятливою до російських наративів. Тим не менш, він підкреслив, що ця вразливість не означає відсутності підтримки України з боку словацького уряду. Прем'єр-міністр Едуард Гегер раніше зазначав про партнерство та добросусідство з Україною ще до початку повномасштабної війни, а в листопаді 2021 року була затверджена стратегія розвитку відносин між двома країнами. Дулеба підкреслив, що Едуард Гегер був першим прем'єр-міністром ЄС, який запропонував конкретну підтримку Україні під час саміту в березні. Окрім цього радник прем'єр-міністра Словаччини висловив переконання, що європейська інтеграція України – це не лише відповідальність України, а спільне зобов'язання всіх європейських держав. Він визнав наявність екстремістських партій у Словаччині, які поляризують країну, і зазначив, що деякі словаки мають нереалістичні очікування щодо Росії [14].

Роль Чеської Республіки у підтримці України є також надзвичайно важливою. Президент держави Петр Павел, колишній генерал НАТО, виступає за постійну і всебічну допомогу Україні. Попри оптимістичні очікування швидкої перемоги України, він наголосив на необхідності підготовки до менш сприятливих сценаріїв. В інтерв'ю Петр Павел підкреслив важливість сподіватися на краще і водночас бути готовим до потенційних викликів. Президент Чеської Республіки заявляв, що визнання можливості затяжного конфлікту має вирішальне значення, що вимагає довгострокових зобов'язань щодо підтримки України. Це зобов'язання передбачає надання Україні необхідного військового обладнання і фінансової допомоги для зміцнення її обороноздатності і досягнення перемоги. Він також висловлював позицію, що НАТО має зайняти більш рішучу позицію, однозначно дотримуючись міжнародного права. Чеський уряд вже виділив 10 мільярдів чеських крон (422 мільйони євро) у вигляді військової допомоги Україні, а з початку повномасштабного

російського вторгнення чеська оборонна промисловість надала Україні озброєння на суму 30 мільярдів крон (1,27 мільярда євро) [21].

Чеське головування в Раді Європейського Союзу у другій половині 2022 року визначило п'ять головних зовнішньополітичних пріоритетів, які охоплюють Україну, енергетику, оборону, економіку та демократію. Міністр закордонних справ Чеської Республіки Ян Ліпавський, як повідомляє Укрінформ, окреслив ці пріоритети, наголосивши на таких ключових цілях, як захист територіальної цілісності України, сприяння післявоєнній відбудові та забезпечення надійної підтримки кандидатури України на вступ до ЄС. Головування також має на меті зменшити енергетичну залежність від Росії, просувати «зелену дипломатію», збільшити витрати на оборону та сприяти співпраці між ЄС і НАТО. Крім того, Чехія має намір виступати за політичну єдність проти Росії, підтримувати розширення ЄС на Західні Балкани, Україну, Молдову та Грузію, а також зміцнювати трансатлантичне партнерство між ЄС та США. Ян Ліпавський підкреслив, що чеська зовнішня політика під час його перебування на посаді президента матиме пріоритетом права людини у сфері міжнародної політики [16].

У той час як Польща, Словаччина та Чехія демонструють помітні тенденції до посилення співпраці та підтримки України, позиція Угорщини щодо цієї підтримки залишається дещо неоднозначною. Відносини між Україною та Угорщиною були напруженими, особливо досягнувши піку у 2017 році після прийняття Україною закону про освіту, який, на думку Угорщини, обмежує права угорської меншини на Закарпатті. З початком війни їхні відносини ще більше погіршилися. Угорщина підтримує дружні зв'язки з Росією і перешкоджає допомозі та санкціям ЄС, хоча й заявляє про повагу до територіальної цілісності України. Під час вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року Угорщина висловила підтримку територіальної цілісності України, не критикуючи при цьому Росію. Прем'єр-міністр Віктор Орбан наголосив на невтручанні Угорщини в конфлікт, виключивши надання військової допомоги.

У березні 2022 року Угорщина заявила про відмову дозволити транзит летальної зброї через свою територію, посилаючись на побоювання, що такі поставки можуть стати об'єктами ворожих військових дій. Угорщина також виступила проти запровадження безпальотної зони над Україною і відхилила миротворчу місію НАТО. Крім того, Угорщина не підтримує ембарго на російські енергоносії і послідовно підриває зусилля ЄС щодо запровадження санкцій проти Росії. Зокрема, нещодавно Угорщина скористалася своїм правом вето, щоб заблокувати фінансову допомогу Україні та перешкодити тренувальній місії для українських військових [9].

Опитування, проведене в Угорщині, виявило помітні розбіжності у ставленні угорців до подій в Україні. Хоча більшість угорців вважають Путіна військовим злочинцем за його роль в українському конфлікті, прихильники партії «Фідес» прем'єр-міністра Віктора Orbana дотримуються іншої думки. Крім того, значна кількість угорців вважає, що напад Путіна на Україну є відповіддю на передбачуваний геноцид росіян в Україні, і багато хто висловлює небажання мати українських біженців сусідами. Водночас, угорський уряд дозволив транзит військової техніки та медикаментів до інших країн НАТО, які згодом можуть направити їх до України. Особливої уваги заслуговує і те, що прес-секретар Віктора Orbana засудив вбивства цивільних осіб в Україні і висловився на підтримку розслідування подій у Бучі та інших містах. Таким чином, можна зробити висновок, що Угорщина займає позицію відносного нейтралітету, надаючи певну допомогу, хоча й не в такому обсязі, як інші країни Вишеградської четвірки [30].

Слід зазначити, що у квітні 2023 року Україна зіткнулась з кризою політичної допомоги з боку країни Вишеградської четвірки в аграрному секторі. Протести європейських

фермерів внаслідок «демпінгу» цін на національних ринках через потужний імпорт українського зерна призвели до встановлення з 19 червня 2023 року заборони імпорту зерна пшениці, кукурудзи, ріпаку та соняшнику з боку прикордонних держав, серед яких були присутні Польща, Словаччина та Угорщина. Чеська Республіка, хоча й залишила за собою право на імпорт підвищила вимоги до перевірки якості [28].

Незважаючи на те, що рішення Європейської комісії від 15 вересня 2023 року скасувало обмеження [3], прикордонні до України члени Вишеградської групи зберегли заборону в односторонньому порядку. Особливої уваги при цьому заслуговують політика Угорщини, яка, окрім зерна розширила список заборони на імпорт до 24 українських товарів, включивши до нього борошно, олію, мед, деякі види м'яса та яйця [24].

Нещодавні рішення держав В4 щодо обмеження імпорту української сільськогосподарської продукції підкреслюють складний взаємозв'язок між національними інтересами та міжнародною політичною підтримкою України. Мотивація таких заходів полягає у їхньому призначенні захистити інтереси національних фермерів та зберегти потенційно впливовий електорат у політичній боротьбі за внутрішню владу. При цьому слід зазначити, що прийняття таких заходів свідчить також і про потенційну кризу політичної допомоги, особливо з огляду на спільні зусилля у 2022 році, спрямовані на реалізацію та всебічну підтримку українського імпорту. На думку автора, перехід від спрощення імпорту до його обмеження свідчить про певну переоцінку пріоритетів на тлі економічних викликів та внутрішнього тиску.

Що ж стосується військової допомоги, країни Вишеградської групи відіграють важливу роль у наданні військової допомоги Україні у зв'язку з повномасштабною війною Росії проти України. З початку вторгнення країни Вишеградської групи надали Україні значну кількість військового обладнання та припасів, а також допомогли у навчанні українських військових. Загалом країни групи надали військову допомогу на суму понад 1,5 мільярда доларів США.

Країни Вишеградської четвірки гостро відчули на собі значний вплив військової агресії Росії проти України. Усвідомлюючи потенційну загрозу експансії Росії на інші країни Центральної Європи, які колись перебували під впливом Москви під час холодної війни, Польща, Чехія та Словаччина активно співпрацюють для запобігання такому сценарію. Конфлікт викликав єдину реакцію з боку представників усього політичного спектру та неурядових організацій у Польщі. Ця солідарність сягає корінням у пам'ять про історичні репресії та злочини, скоєні Росією проти польського народу. Президент Польщі Анджей Дуда висловив непохитну підтримку Україні, наголосивши на спільній опозиції російському імперіалізму та розумінні того, що якщо Україна впаде, наступною може стати Польща [20]. Прем'єр-міністр Матеуш Моравецький, один із перших політичних діячів, які відвідали Київ з початку вторгнення, наголосив на відданості Польщі підтримці України. Він підкреслив, що дії Росії порушують міжнародні норми, а захист України має вирішальне значення для власної безпеки Польщі. Моравецький під час пресконференції в Гаазі закликав НАТО надати Україні додаткове важке озброєння [1]. Польща відіграла вирішальну роль як канал для передачі військової техніки з Європи та Північної Америки в Україну. Яскравими прикладами є передача німецьких танків Leopard 1 та Leopard 2 [18], а також додаткові танки з Канади, Норвегії та Іспанії. Польща також зробила свій внесок із власних резервів, надавши приблизно 260 танків RT-91 Twardy, ліцензійної модифікації радянського танка Т-72 [5].

Окрім техніки з 90-х років, Польща займалася виробництвом власної військової техніки. Прем'єр-міністр Моравецький оголосив про передачу Україні 100 бронетранспортерів

Rosomak польського виробництва, а ще 100 одиниць профінансують країни ЄС та США [25]. Польща надала 40 радянських бронемашин BWP-1 і весь свій запас переносних зенітно-ракетних комплексів Piorun, загальною кількістю близько 160 одиниць, а також 2000–2100 ракет. Разом з боєприпасами було передано 72 самохідні гаубиці Krab, польський варіант на базі ліцензійного південнокорейського шасі. Польща активно підтримує Україну у протидії російській агресії, сприяючи передачі військової техніки та вносячи власні ресурси для зміцнення обороноздатності України.

Проте варто зазначити, що прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький у вересні 2023 року зазначав, що Варшава наразі зосереджена на переозброєнні власної армії і, як наслідок, не передає військову допомогу Києву. Ця заява прозвучала на тлі напружених відносин між Варшавою та Києвом, пов'язаних з односторонніми польськими обмеженнями на українську сільськогосподарську продукцію та діями України у відповідь. Виступаючи на телеканалі Polsat, Моравецький відповів на запитання про те, чи продовжить Польща підтримувати Україну у військовому плані, заявивши, що наразі Варшава не постачає жодної зброї Києву, оскільки вони «озброюються найсучаснішою зброєю». Він наголосив на важливості мати засоби для самозахисту, заявивши: «Якщо ви не хочете захищатися, ви повинні мати чим захищатися. Це наш принцип, тому ми збільшили закупівлі [зброї]». Моравецький також згадав про свої нещодавні візити на заводи з виробництва зброї, де виробляється польська військова техніка, така як самохідні артилерійські установки Krab та бронетранспортери Rosomak. Прем'єр-міністр уточнив, що рішення Польщі наразі не надавати Україні свою зброю не ставить під загрозу безпеку України. Він запевнив, що хаб у Жешуві, консультуючись зі США та НАТО, продовжує відігравати свою роль у підтримці України. За даними польських джерел, Варшава надала Києву військовоу допомогу на понад три мільярди євро з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ця допомога включає боєприпаси, бронетехніку, важку техніку та винищувачі радянських часів, причому Польща була однією з перших країн, яка передала таку техніку. Після роз'яснень польського уряду було уточнено, що Варшава наразі лише сприяє заздалегідь узгодженим поставкам боєприпасів та озброєння, включаючи контракти з Україною. Президент Анджей Дуда уточнив, що слова Моравецького були неправильно витлумачені [11].

Словацька Республіка рішуче засуджує агресію Росії та підтримує міжнародні санкції проти агресора. Словаччина солідарна з Україною, активно сприяючи політичним, дипломатичним, гуманітарним та військовим зусиллям на підтримку національного виживання, свободи та незалежності України. Прем'єр-міністр Едуард Гегер відвідав Україну 8 квітня 2022 року, а президент Словаччини Зузана Чапутова – 30 травня 2022 року, підкресливши їхню відданість підтримці України. Президентка Чапутова прямо наголосила на потребі України не лише в матеріальній та гуманітарній допомозі, а й у військовій допомозі [15]. Словаччина була ключовим донором оборони України, зокрема, першою країною, яка передала зенітно-ракетний комплекс С-300 і ракети з початку повномасштабного вторгнення. Це значне підсилення посилило протиповітряну оборону України, вирішивши проблему нестачі систем протиповітряної оборони С-300 у Збройних силах України. Точна кількість систем ППО, наданих Словаччиною, залишається невідомою. Крім того, Словаччина поставила бронемашини БМП-1, які раніше перебували на озброєнні словацької армії, та самохідну артилерійську установку Zuzana 2, яка вважається однією з найкращих у війні [8]. Політика Словаччини передбачає надання Україні радянської зброї з одночасним домаганням компенсації у вигляді новіших зразків західної зброї. Однак такий підхід не зменшує потужної підтримки України з боку країни. Незважаючи на транзакційний

характер обміну зброєю, Словаччина була однією з перших країн, яка підтримала позицію України, запропонувавши матеріальну та гуманітарну допомогу на ранньому етапі.

Проте наразі ми маємо негативну тенденцію щодо участі Словаччини у підтримці України. 25 жовтня 2023 року президентка Словаччини Зузана Чапутова призначила лідера партії Smer-SD Роберта Фіцо головою нового коаліційного уряду, сформованого після дострокових парламентських виборів у вересні. Так, новий прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо підтвердив своє рішення не підтримувати військову допомогу Україні. У заяві від 26 жовтня 2023 року, опублікованій *Actuality.sk*, Фіцо підкреслив, що віддає перевагу мирному врегулюванню, заявивши: «Для них краще вести мирні переговори протягом 10 років, ніж вбивати один одного протягом 10 років без будь-яких висновків». ЗМІ наголошують, що зі вступом Фіцо на посаду Словаччина стає другою країною у Вишеградській четвірці після Угорщини, яка утримується від постачання зброї Україні на противагу російській військовій агресії [22].

У випадку з Чехією вона стала одним із найближчих партнерів України з початку російської агресії. Президент Мілош Земан, якого раніше критикували за «проросійську політику», змінив свою позицію після подій 24 лютого 2022 року, розцінивши конфлікт в Україні як «агресію проти суверенної держави». Тепер Земан відкрито підтримує санкції проти Росії і назвав президента Путіна «воєнним злочинцем» після викриття російських військових злочинів у таких місцях, як Буча та інші міста Київської області. Чеська Республіка, хоча спочатку її критикували за запізнілу реакцію, зараз є одним із найбільших донорів з точки зору військової допомоги Україні. Незважаючи на пізній початок постачання зброї порівняно з іншими країнами Вишеградської четвірки, прихильність Чехії до України проявляється у засудженні дій Кремля та значній військовій підтримці. Чеська Республіка була і є однією із найбільших країн за рівнем військової допомоги Україні. Саме Чехія є одним із найбільших постачальників стрілецької зброї та набоїв калібру 7.62-мм. Але, порівняно з іншими країнами Вишеградської четвірки, Чехія доволі пізно почала постачати зброю до України.

Однією із найбільших поставок важкого озброєння стала домовленість керівництва Чехії, США та Нідерландів про модернізацію танків Т-72 на базі чеського підприємства «Excalibur Army». Йдеться про 120 одиниць танків, які будуть передані Україні впродовж 2023 року. Серед такої кількості танків: 30 одиниць передала Марокко, 30–35 одиниць закуплені у Болгарії та Словенії [26]. Наприкінці зими 2023 року з'явилась інформація про передачу перших танків в Україну. Варто відзначити, що Чехія пішла за прикладом Словаччини, віддавши свої Т-72 взамін на німецькі танки Leopard [23].

Як бачимо, Чехія є одним із найпотужніших постачальників стрілецької зброї для України. Але варто відмітити, що саме Чехія шукає та закуповує техніку у країн-сусідів, модернізує та відправляє її до України. Окремо варто відзначити чеський народ та акцію «Подарунок для Путіна», в рамках якої чехи вже назбирали кошти на купівлю танка Т-72 та відправили його до України, а зараз збирають кошти на РСЗВ RM-70 та 365 боєприпасів до неї.

Угорщина дотримується дещо відмінної від своїх партнерів по Вишеградській четвірці позиції щодо війни в Україні, її причин та потенційних наслідків. Це єдина держава у складі Великої четвірки, яка від початку повномасштабного вторгнення не надавала військову допомогу Україні. За словами міністра закордонних справ Угорщини Петера Сійярто, Угорщина не планує постачати зброю Україні, заявивши, що «ми хочемо миру, і ми не будемо брати участь у цій акції. При цьому ми не заважаємо іншим робити те, що вони хочуть». Однак, попри те, що Угорщина постійно заявляє у ЗМІ, що не братиме участі

у наданні військової допомоги Україні, зокрема не допустить транзиту зброї через свою територію, у ЗМІ з'явилася суперечлива інформація [19].

Першим підтвердженням стала зустріч між заступником міністра закордонних справ та зовнішньої економіки Угорщини Левенте Модьором та міським головою Львова Андрієм Садовим у липні 2022 року, на якій Модьор заявив, що, хоча Угорщина не надає свою зброю, треті країни можуть використовувати її територію для транзиту зброї до України. Наступного дня цю інформацію було спростовано та названо «неправильно витлумаченою» [19].

Згодом, у інтерв'ю для німецької газети Welt експрем'єр-міністр Болгарії Кирил Петков та міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба підтвердили, що на початкових етапах війни Болгарія використовувала території Румунії та Угорщини для передачі Україні боєприпасів для стрілецької зброї та пального [13]. Ще одним підтвердженням стали дані угорського видавництва *Atlatszo*, які підтверджували інформацію про використання повітряного простору та аеропортів Угорщини для транзиту вантажних літаків до польського міста Жешув. Також згадується, що Франція також використовувала повітряний простір Угорщини для передачі Україні 55 гелікоптерів *H125M Fennec* [12].

Як бачимо, Угорщина офіційно відмовляється від прямої передачі військової допомоги для України, а також заявляє про заборону транзиту будь-якої через свої території, на відміну від Польщі, Чехії та Словаччини. Однією з причин такої позиції є проросійські погляди чиновників, залежність від російського газу та спільна співпраця у сфері ядерної енергетики, хоча офіційно використовується одне пояснення: «поставки зброї становлять загрозу безпеки для території Закарпаття та загрожуватимуть безпеці угорського народу» [19]. Однак, вищенаведені джерела інформації вказують, що вище керівництво країни все ж «заплющує очі» та не афішує про використання країнами Європи та Північної Америки повітряного простору Угорщини.

Висновки. Вишеградська група визнала небезпеку російської експансії в регіоні після повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року. Польща, Чехія та Словаччина активно співпрацюють, щоб не допустити подібної ситуації у власних країнах та надати підтримку Україні. Однак позиція Угорщини щодо війни в Україні відрізняється від позиції інших членів, що створює виклики для групи. У міру того, як розгортається конфлікт між Росією та Україною, можемо спостерігати зміну динаміки підтримки з боку Вишеградської групи, особливо з боку Польщі та Словаччини. Цю трансформацію можна пояснити багатограними факторами, включаючи переоцінку національної безпеки, економічну залежність і розвиток регіональної геополітики. Польща, яка традиційно є переконаним прихильником України, наразі переживає стратегічну переоцінку пріоритетів своєї національної безпеки. Зосередження уваги на зміцненні власного військового потенціалу призвело до тимчасового припинення підтримки України, що відображає пріоритет негайних проблем національної безпеки над ширшими регіональними альянсами. Словаччина, підтримуючи Україну, дотримується крихкого балансу в умовах складних регіональних відносин. Економічні зв'язки та енергетична залежність від Росії є ключовими факторами, особливо з приходом проросійського прем'єр-міністра Роберта Фіцо, що впливають на позицію Словаччини.

Економічні чинники, зокрема енергетична залежність від Росії, відіграють ключову роль у формуванні рівня прихильності до санкцій чи військової підтримки України. Залежність Польщі та Словаччини від російських енергоносіїв створює певний рівень складності, коли лідери зважують потенційні економічні наслідки своїх зовнішньополітичних рішень. Громадська думка та внутрішньополітичні міркування є критично важливими факторами

впливу, коли лідери реагують на зміну настроїв або внутрішньополітичний тиск. Необхідність збереження громадської підтримки стає першочерговою для лідерів, які приймають рішення в умовах мінливого геополітичного середовища.

Вишеградська група наразі має різні погляди на вирішення конфлікту в Україні. Різні оцінки загрози з боку Росії призводять до неоднакових політичних реакцій, що потенційно може вплинути на згуртованість групи. І Польща, і Словаччина, схоже, прагнуть до більшої стратегічної автономії, переглядаючи свою зовнішню політику відповідно до національних інтересів, орієнтуючись на регіональну динаміку. Оскільки конфлікт в Україні спонукає до переоцінки регіональної геополітики, Вишеградська група опиняється на роздоріжжі. Подальша еволюція ситуації може сформувати інші позиції країн-членів групи.

Список використаної літератури

1. «Ми робимо недостатньо»: Моравецький закликав країни НАТО надати Україні більше важкої зброї. URL: <https://suspilne.media/250246-moraveckij-zaklikavkraini-nato-nadati-ukraini-bilse-vazkoi-zbroi/> (Дата звернення 29.10.2023)
2. «Ми розділимо перемогу»: як Польща допомагає Україні у війні з Росією. ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/mi-rozdilimo-peremogu-yak-polscha-dopomagaye-ukrayini-uviyuni-z-rosiyeyu-2051743.html> (дата звернення: 18.10.2023).
3. Press corner. European Commission – European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_4497 (дата звернення: 23.10.2023).
4. Russia's monstrous ideology must be defeated. The Telegraph. URL: <https://www.telegraph.co.uk/opinion/2022/05/10/russias-monstrous-ideology-must-defeated/> (дата звернення: 17.10.2023).
5. Ukrinform. Дуда: Польща уже передала Україні понад 260 танків Т-72. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3654113-duda-polsa-uzе-peredala-ukraini-ponad-260-tankiv-t72.html> (дата звернення: 30.10.2023).
6. Ukrinform. Словаччина готова допомогти Україні якнайшвидше досягти критеріїв членства в ЄС – Чапутова. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3702129-slovaccina-gotova-dopomogti-ukraini-aknajshvide-dosagti-kriteriiv-clenstva-v-es-caputova.html> (дата звернення: 19.10.2023).
7. Бережанський І. Польща створить фонд на 1,75 млрд доларів для допомоги біженцям з України. ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ato/polscha-stvorit-fond-na-1-75-mlrd-dolariv-dlya-dopomogi-bizhencyam-z-ukrayini-2001784.html> (дата звернення: 18.10.2023).
8. Виступ у Верховній Раді України Президента Словацької Республіки Зузани Чапутової. URL: <https://www.rada.gov.ua/documents/wparl/224453.html> (Дата звернення 30.10.2023)
9. Війна в Україні: як офіційний Будапешт дистанціюється від підтримки Києва. Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/12/09/infografika/polityka/vijna-ukrayini-yak-oficijnyj-budapesht-dystancziuyetsya-pidtrymku-kyuеva> (дата звернення: 30.04.2023).
10. Гурін А. Дуда: Заради безпеки світу російський імперіалізм має бути зупинений. Зеркало неділи | Дзеркало тижня | Mirror Weekly. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/duda-zaradi-bezpeki-svitu-rosijskij-imperializm-maje-but-i-zupinenij.html> (дата звернення: 17.10.2023).
11. Європейська правда. Прем'єр Польщі пояснив, чому Варшава зараз не передає Україні свою зброю. Європейська правда. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/09/20/7169856/> (дата звернення: 02.11.2023).
12. Європейська правда. Угорщина заперечує транспортування її територією зброї в Україну попри докази. Європейська правда. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/04/27/7160609/> (дата звернення: 29.10.2023).

13. Зброя для України ішла через Угорщину. Це підтвердив екс-прем'єр Болгарії Петков. Infopost.Media. URL: <https://infopost.media/zbroya-dlya-ukrayiny-ishlacherez-ugorshhynu-cze-pidtvverdyv-eks-premyer-bolgariyi-petkov/> (дата звернення: 29.04.2023).
14. Курта О. Підтримка України чи Росії: як у Словаччині ставляться до війни. Суспільні новини від 22 вересня 2022 року. URL: <https://suspilne.media/284445-pidtrimka-ukraini-ci-rosii-ak-u-slovaccini-stavlatsa-do-vijni/> (дата звернення: 19.10.2023).
15. Мілош Земан про Україну, РФ, Крим, НАТО і допомогу в час війни. Ексклюзивне інтерв'ю. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-milosh-zeman-ukrayinarf-dopomoga-zbroya-krum-nato/31881437.html> (Дата звернення 30.10.2023)
16. Підтримка України буде пріоритетом головування Чехії в ЄС. Укрінформ – актуальні новини України та світу. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3512222-pidtrimka-ukraini-bude-prioritetom-golovuvanna-cehii-v-es.html> (дата звернення: 20.10.2023).
17. Польська залізниця подовжила безкоштовний проїзд для українських біженців. ТСН. ua. URL: <https://tsn.ua/svit/polska-zaliznicya-prodovzhila-bezkoshtovniy-proyizd-dlya-ukrayinskih-bizhenciv-2049832.html> (дата звернення: 18.10.2023).
18. Польща передала Україні ще 10 танків Leopard 2A4. Новини України – останні новини України сьогодні – УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/weapons/polshcha-peredala-ukrajini-shche-10-tankiv-leopard-2a4-12172899.html> (дата звернення: 30.10.2023).
19. Поставки європейської зброї для українського війська: що не так із «мирною» позицією Угорщини?. Infopost.Media. URL: <https://infopost.media/postavky-yevropejskojizbroyi-dlya-ukrayinskogo-vijska-shho-ne-tak-iz-myrnoyu-pozycziyeyu-ugorshhynu/> (дата звернення: 29.10.2023).
20. Президент Польщі впевнений, що Росію можна перемогти. URL: <https://zn.ua/ ukr/ WORLD/duda-zaradi-bezpeki-svitu-rosijskij-imperializm-maje-buti-zupinenij. html> (Дата звернення 29.10.2023)
21. Президент Чехії про війну: “Можна сподіватись на краще, але краще готуватись до гіршого”. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/26/7391047/> (дата звернення: 20.10.2023).
22. Прем'єр Словаччини Фіцо заявив, що не буде підтримувати військову допомогу Україні. Інформаційне агентство Українські Національні Новини (УНН). Всі онлайн новини дня в Україні за сьогодні – найсвіжіші, останні, головні. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2052563-premyer-slovachchini-fitso-zayaviv-scho-ne-bude-pidtrimuvati-viyskovu-dopomogu-ukrayini> (дата звернення: 04.11.2023).
23. Слов'янське братство. Постачання озброєння в Україну з Чехії. ФОКУС. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/522129-kakoe-oruzhie-chehiya-peredala-ukraine> (дата звернення: 30.10.2023).
24. Собенко Н. Три країни заборонили імпорту українського зерна. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/574041-slovaccina-zaboronila-import-ukrainskogo-zerna/> (дата звернення: 23.10.2023).
25. Топові бойові транспортери: Україна замовила у Польщі 100 БТР Rosomak. 24 Канал. URL: https://24tv.ua/rosomak-dlya-ukrayini-kiyiv-zamoviv-polshhi-100-btr-hto-za-nih_n2286142 (дата звернення: 30.10.2023).
26. У 2023 році ЗСУ мають отримати від чехів ще 120 модернізованих Т-72, а так передача Abrams і Leopard 2 уже перебрала | Defense Express. Військовий портал Defense Express – все про військову справу. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/u_2023_rotsi_zsu_majut_otrimati_vid_chehiv_sche_120_modernizovanih_t_72_a_tak_peredacha_abrams_i_leopard_2_uzhe_perezrila-10286.html (дата звернення: 30.10.2023).

27. У Київ попри обстріли приїхали прем'єри трьох країн – Польщі, Чехії та Словенії. Суспільне Новини. URL: <https://suspilne.media/217975-u-kiiv-popri-obstrili-priihali-premeri-troh-krajin-polsi-cehii-ta-slovenii/> (дата звернення: 17.10.2023).
28. У яких країнах ЄС протестували проти українського зерна та тимчасово заборонили його імпорт. Слово і Діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/04/18/infografika/ekonomika/yakux-krajinax-yes-protestuvaly-protu-ukrayinsko-ho-zerna-ta-tymchasovo-zaboronyu-joho-import> (дата звернення: 22.10.2023).
29. Хмельницька В. Біженці з України можуть отримати в Польщі тимчасовий захист: які права надає цей статус і навіщо він. ТСН.ua. URL: <https://tsn.ua/ato/bizhenci-z-ukrayini-mozhut-otrimati-v-polschi-timchasoviy-zahist-yaki-prava-nadaye-vey-status-i-navischovin-2034220.html> (дата звернення: 18.10.2023).
30. Чому в Угорщини така політика щодо України і чи можна її змінити – BBC News Україна. BBC News Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62472746> (дата звернення: 21.10.2023).

THE ROLE OF THE VISEGRAD STATES IN POLITICAL, DIPLOMATIC AND MILITARY SUPPORT OF UKRAINE AFTER THE FULL-SCALE INVASION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Iryna Androshchuk

*Rivne State University of the Humanities,
Department of International Relations
Plastova str., 31, 33028, Rivne, Ukraine*

The article examines the dynamics of the Visegrad countries' support for Ukraine after the full-scale invasion of the Russian Federation. The study covers the political, diplomatic and military dimensions, emphasizing certain aspects and reactions of the Visegrad countries. A central focus of the study is to identify the role these countries play in supporting Ukraine, especially given the geopolitical shifts that have affected their position. The interplay of national security priorities, economic ties with Russia, and regional geopolitics has prompted a thorough reassessment of the mechanisms used to assist Ukraine.

The article emphasizes the positioning of the Visegrad countries within the new security paradigm and outlines the peculiarities of their cooperation in the current geopolitical environment. The aim is to identify fundamental shifts in the security policies of the countries directly affected by the Russian-Ukrainian war, which serves as a litmus test for the unity of the Visegrad Group. Since the conflict is prompting a reassessment of regional geopolitics, this article aims to offer insights into the evolution of the level of support for Ukraine in the Visegrad Group. Through an in-depth analysis of the factors influencing political, diplomatic and military assistance, the study makes a significant contribution to understanding the challenges faced by these countries in overcoming the consequences of Russian aggression in Eastern Europe. The recommendations arising from this analysis can contribute to strengthening unity within the Visegrad Group, intensifying diplomatic initiatives, and exploring economic diversification strategies to reduce the dependence of European states on the Russian Federation.

Key words: Visegrad Group, security policy, geopolitical challenges, Russian-Ukrainian war, security, regional cooperation, foreign policy, Russian invasion, political and military support.

UDC 323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.14>

SLACKTIVISM'S POLITICAL PROSPECTS: DICHOTOMY, DIVERSITY AND IMPLICATIONS

Dmytro Garaschuk

*Zhytomyr State Technological University,
Department of International Relations and Political Management
Chudnivska str., 103, 10005, Zhytomyr, Ukraine*

The article offers a comprehensive analysis of the phenomenon of slacktivism within the context of digital political engagement, exploring its multifaceted impact on modern political discourse and activism.

The paper examines the evolution of slacktivism, initially seen as a positive concept but increasingly associated with superficial engagement. The study delves into the role of slacktivism in political movements and its implications for political participation, particularly in terms of its efficacy and legitimacy. It evaluates the potential benefits and limitations of slacktivism, analyzing its role in the evolving dynamics of political participation and activism in the digital age. It also discusses how slacktivism intersects with political theory, raising critical questions about its influence on political mobilization, advocacy, and participation in contemporary democracies.

The exploration of the dichotomy surrounding slacktivism, highlights its potential to transform within political contexts. The study examines two main transformation paths: the evolution of slacktivism into offline political activism and its decline into political absenteeism, underscoring both slacktivism's potential to serve as a gateway to conventional modes of political participation, exemplified by case studies, and concerns about slacktivism leading to political absenteeism, emphasizing the risk of digital engagement reducing participation in impactful offline political actions.

The article underscores the need for rigorous research to understand the complexities of slacktivism's impact on political participation and democratic governance. It calls for an examination of the interplay between online and offline activism, contextual factors, and evolving digital technologies to evaluate slacktivism's diverse dimensions. The relevance of slacktivism to political science research is highlighted, considering its potential to inform our understanding of contemporary political participation, public discourse, and the evolving dynamics of digital activism. The paper suggests that investigating the impact of slacktivism and its interplay with traditional forms of political participation is crucial for advancing a comprehensive understanding of political activism in the 21st century.

Key words: slacktivism, digital political engagement, political mobilization, online activism, political participation.

Slacktivism, a term coined by combining “slacker” and “activism”, refers to low-effort, often online political activities that are criticized for their lack of meaningful impact on real-life political outcomes [1; 2]. In today's context, it encompasses a range of activities, such as sharing content on social media, signing online petitions, and participating in short-term boycotts. While the term originally had a positive connotation, it has since evolved into a more negative concept, often associated with superficial engagement and a lack of genuine political commitment.

Within the realm of political science, slacktivism has garnered significant attention due to its association with modern political movements and digital political engagement. The emergence of digital platforms, particularly social media, has facilitated the ease with which individuals can

participate in low-cost, low-effort political actions. Online petitions, social media campaigns, and digital advocacy have become prevalent forms of slacktivism, enabling citizens to engage in political activities with minimal effort [3].

The diffusion of slacktivism in modern political discourse has prompted debates regarding its efficacy and legitimacy. Detractors argue that it leads to a decline in meaningful political action, characterizing it as “clicktivism”. Critics believe that these activities, while enabling individuals to feel good about their participation, often fail to generate substantial change or impact real-life political decisions [4].

In analyzing the role of slacktivism in modern political movements, it becomes essential to consider both its potential benefits and limitations. While some view it as a gateway to digital political engagement, others highlight concerns regarding its ability to effect tangible political change.

The intersection between the potential transformation of slacktivism and political theory and practice raises critical questions about the evolving dynamics of political participation and activism in the digital age.

The core of this investigation involves an examination of the contrast associated with slacktivism. On one hand, it offers a seemingly accessible avenue for individuals to express their political views and contribute to causes with minimal exertion. Yet, on the other hand, critiques of slacktivism raise concerns about its impact on the depth and substantive nature of civic engagement. Hence, evaluating the potential transformation of slacktivism necessitates an examination of its dichotomous nature.

Moreover, understanding the potential transformation of slacktivism calls for an appreciation of its diversity. From online petitions to social media activism, slacktivism encompasses a wide array of digital activities. Consequently, scrutinizing the intersection between slacktivism and political theory requires an exploration of the diverse manifestations and implications of these digital engagements within the broader political framework.

In this context, the implications of slacktivism on political theory and practice demand careful consideration. How does slacktivism influence political mobilization, advocacy, and participation in contemporary democracies? Does it engender a shift in the dynamics of citizen-government interactions, and if so, what are the implications for political theory and practice? These questions underscore the significance of evaluating the potential transformation of slacktivism within the realm of political theory and its practical implications for democratic governance.

Political theorists have offered valuable insights into the phenomenon of slacktivism, providing a framework for understanding its implications within the broader context of political participation and activism.

The slacktivism hypothesis, as presented by scholars, encompasses the notion that political participation on social media often culminates in a form of self-staging that fails to translate into tangible offline participation or effect political change. This hypothesis draws attention to the user agency in online political participation, emphasizing the need to scrutinize the depth and impact of digital engagement on actual political outcomes [5].

Critics have underscored the superficial nature of certain forms of engagement on social media platforms, characterizing them as “somewhat superficial.” This prompts an examination of the dichotomy between the ease of participation facilitated by digital platforms and the genuine impact of such activities on political processes [6].

Political theorists, such as Kahn, Kellner [7], Karpf [8], and others, have highlighted the potential of social media as a tool for mobilizing groups and exerting pressure on governments.

This perspective presents an alternative view, attributing significance to social media activism as a means to bring about collective action and influence political decision-making.

Consequently, the debate surrounding slacktivism leads to an exploration of the multifaceted impact of digital activism on individuals' political participation. This exploration furthers the understanding of the evolving nature of political engagement and activism in the digital era, shedding light on the opportunities and challenges inherent in leveraging digital platforms for political mobilization.

Scholarly discourse also encompasses inquiries into the efficacy of internet campaigns and the potential substitution of traditional offline participation by digital engagement. Debates surrounding the impact of internet activism on real-life political decisions prompt an evaluation of the tangible outcomes of online political activities and their influence on broader democratic processes [3].

In essence, political theories on slacktivism not only serve to critique the phenomenon but also offer nuanced perspectives that emphasize the dichotomous nature of digital engagement, the potential for collective action through social media, and the efficacy of internet campaigns in effecting political change. These theories provide a comprehensive lens through which to analyze and understand the complexities of slacktivism within contemporary political landscapes.

Slacktivism occupies a unique position within the broader narrative of political participation and digital democracy. Its emergence has prompted considerable discourse on its implications for civic engagement and democratic governance, sparking debates on its efficacy, legitimacy, and impact. In navigating this landscape, it is imperative to examine how slacktivism intersects with the evolving dynamics of digital political participation and its relationship with established political theories.

The dichotomy surrounding slacktivism underscores the need to reevaluate traditional notions of political participation. While critics highlight its potential for shallow engagement, proponents argue that it serves as a vital gateway for individuals to express their political views and contribute to causes with minimal effort. This calls for a reexamination of the dichotomous nature of slacktivism and its role in shaping contemporary political discourses.

Furthermore, the transformation of slacktivism necessitates an exploration of its intersection with political theory and practice. By probing the complexities of slacktivism, we can discern its potential to redefine the dynamics of civic engagement, advocacy, and political mobilization within the digital sphere.

The evolution of slacktivism prompts us to consider how it influences political mobilization and advocacy, challenging established paradigms of citizen-government interactions. Political theories emphasizing the opportunities presented by digital activism offer valuable insights into the paradigm shifts in political participation, emphasizing the potential of social media as a platform for collective action and pressuring governmental entities [9; 10].

By scrutinizing the tangible outcomes of online political activities, scholars can assess its influence on democratic processes and its potential to complement or substitute traditional forms of offline participation [11]. We can consider two main transformation paths of slacktivism in political context:

Path 1: Evolution into offline political activism

The concept of slacktivism presents an intriguing trajectory that intertwines with traditional forms of political activism. Political mobilization theories offer valuable insights into the potential transformation of slacktivism as a gateway to more conventional modes of political participation. This transformation path can be characterized by its propensity to bridge the gap between digital and offline activism, thus redefining the landscape of civic engagement

and democratic governance. Political mobilization theories underscore the gradual evolution of slacktivism into offline political activism, challenging prevalent skepticism surrounding online participation's impact on real-life politics.

The discourse serves as a catalyst for reevaluating the dichotomy between digital and traditional activism, emphasizing their interconnectedness rather than displacement. Moreover, it debunks skepticism pertaining to efficacy in effecting meaningful change by highlighting evolving trends from online activities toward tangible outcomes in offline engagement [12].

Several political case studies provide compelling evidence of the transition from slacktivism to offline activism. One notable example is the Arab Spring, where social media were utilized as a tool for organizing and mobilizing protests against authoritarian regimes. What began as online activism, characterized by hashtags and viral campaigns, translated into mass demonstrations and offline political engagement, leading to significant political upheaval in the region [13].

Another illustrative case is the #BlackLivesMatter movement in the United States. Initially propelled by social media activism, the movement evolved into widespread protests, community organizing, and policy advocacy, effectively transcending the realm of slacktivism to effect systemic change and social justice reforms [14].

These case studies shed light on the transformative potential of slacktivism, showcasing how digital activism can serve as a catalyst for substantive offline political participation and tangible social impact. They underscore the dynamic interplay between digital and traditional forms of activism, debunking perceptions of online engagement as purely symbolic or inconsequential.

By examining these case studies, we gain insights into the nuanced pathways through which slacktivism can evolve into robust offline activism, challenging prevailing notions of its limitations and amplifying its role in driving societal and political change.

Path 2: Decline into Political Absenteeism

Despite the potential for the evolution of slacktivism into offline political activism, there exists a contrasting trajectory that raises concerns about its propensity to lead to political absenteeism. This pathway calls into question the sustainability of digital engagement in effecting tangible political change, highlighting the risk of disillusionment and disengagement from traditional forms of political participation.

The disillusionment with the political process and the lack of tangible policy impact associated with slacktivism may contribute to a decline in political engagement, as individuals become increasingly skeptical of the efficacy of online activism. In this context, the allure of minimal effort and the illusion of impact perpetuated by digital engagement may lead to a sense of complacency, ultimately deterring individuals from meaningful offline political actions [15].

Moreover, the critique that slacktivism may reduce participation in offline forms of engagement amplifies concerns about its potential to erode the robustness of traditional political activism. As individuals gravitate towards convenient online gestures, there is a risk of diminishing the collective influence of organized, sustained offline mobilization, thereby weakening the capacity for impactful political change [16].

This decline into political absenteeism underscores the need for a critical examination of the sustainability of slacktivism and its long-term implications for civic engagement and democratic governance. It prompts scholars and practitioners to consider the imperative of cultivating holistic approaches that harmonize digital and traditional forms of activism, mitigating the risks of disengagement and disillusionment while harnessing the transformative potential of online engagement as a catalyst for meaningful political change.

In navigating the intricate pathways of slacktivism within the political context, it is crucial to adopt a balanced lens that illuminates its dual potential for evolution into substantive offline activism while acknowledging the risks of fostering political absenteeism. Embracing this comprehensive perspective enables a nuanced understanding of the complexities and dynamics of digital engagement within contemporary political landscapes.

The debate surrounding slacktivism raises pertinent questions about its efficacy in effecting tangible political change and its nuanced impact on democratic processes. At the heart of this discourse lies the political dichotomy that frames slacktivism as either a transformative force or a contributor to political apathy. However, adopting a multiplicity of outcomes approach can offer a more comprehensive understanding of slacktivism's influence on civic engagement and democratic governance.

Proponents of the dichotomous view argue that slacktivism represents a superficial form of political engagement, primarily characterized by low-barrier actions that offer limited substantive impact. From this perspective, online activism is portrayed as an expression of symbolic involvement that fails to translate into tangible policy outcomes [16]. Consequently, the dichotomous lens casts slacktivism as antithetical to robust political participation, positioning it as a hindrance to meaningful social and political change.

In contrast, proponents of the multiplicity of outcomes approach advocate for a more nuanced understanding of slacktivism's impact. By acknowledging its potential to serve as a gateway to deeper civic involvement, this perspective reframes slacktivism as a catalyst for raising awareness, building solidarity, and seeding the groundwork for sustained offline activism. Moreover, it emphasizes the diverse pathways through which online engagement can yield tangible benefits, such as fostering community resilience, amplifying marginalized voices, and shaping public discourse.

The dichotomous view of slacktivism tends to oversimplify the diverse ways in which digital activism intersects with traditional forms of political participation. By dichotomizing slacktivism as a binary choice between efficacy and apathy, the nuances inherent in its transformative potential may be overlooked. In contrast, acknowledging the multiplicity of outcomes enables a holistic examination of the varied dimensions of slacktivism, embracing its capacity to trigger nuanced social and political changes in different contexts [17].

Furthermore, the multiplicity of outcomes framework prompts scholars and practitioners to explore the dynamic interplay between online and offline activism, recognizing that slacktivism's impact is contingent upon contextual factors, socio-political dynamics, and the evolution of digital technologies [18]. By navigating the complexity of slacktivism, a richer understanding of its role in reshaping contemporary political landscapes emerges, transcending the confines of a singular political dichotomy.

In light of these considerations, an inclusive approach that embraces the multiplicity of outcomes can enrich the discourse on slacktivism, offering a more nuanced portrayal of its influence on civic engagement, democratic governance, and the broader political landscape. This holistic perspective invites critical inquiry into the varied dimensions of slacktivism, underscoring its potential to engender diverse and impactful outcomes, thereby advancing an informed analysis of its role in the digital age.

The phenomenon of slacktivism, characterized by low-effort online engagement in political causes, prompts a critical examination of the psychological motivations that underpin this form of digital activism [19]. Understanding these motivations is essential for assessing the impact of slacktivism on political engagement and policy perspectives.

Psychological research suggests that individuals' engagement in slacktivism may be influenced by intrinsic motivational factors. The concept of "moral licensing" provides insight

into this behavior, as individuals who perform a small, morally positive action, such as sharing a social or political post online, may subsequently feel licensed to forgo further, more impactful actions [20; 21; 22]. This phenomenon is rooted in the psychological need for self-affirmation, where individuals seek to maintain a positive self-image by engaging in token gestures that align with their moral values.

The allure of social validation also plays a significant role in motivating slacktivism. Online platforms provide a space for individuals to garner affirmation and recognition from their social networks through likes, shares, and comments on their proclamations of support for political causes. This validation acts as a psychological reward, reinforcing the behavior of engaging in low-effort online activism.

Moreover, the psychological concept of “diffusion of responsibility” may contribute to the prevalence of slacktivism [23]. In the digital realm, individuals may perceive their online actions as part of a collective effort, alleviating their sense of personal responsibility for effecting tangible change. This diffusion of responsibility reduces the individual’s sense of accountability for meaningful offline engagement, thus perpetuating the cycle.

The intrinsic psychological drivers of slacktivism have notable implications for political engagement and policy perspectives. As individuals derive psychological fulfillment from minimal online actions, the likelihood of transitioning to impactful offline engagement may diminish. This can lead to a reduction in sustained, collective mobilization for political causes, potentially impacting the depth of civic involvement in effecting policy change [24].

Furthermore, the psychological reinforcement obtained through social validation and moral licensing may shape individuals’ policy perspectives. By engaging in slacktivism, individuals may develop a sense of involvement in political issues without necessarily delving into the complexities of policy analysis and critical discourse. As a result, their policy perspectives may be influenced by superficial understandings of political matters, potentially impacting the depth of informed citizenry within democratic processes [25].

Understanding the psychological motivations behind slacktivism illuminates the complexities of digital activism and its influence on political engagement and policy perspectives. By delving into these psychological drivers, scholars and practitioners can garner insights into the nuanced dynamics of online engagement, thereby informing strategies for promoting meaningful political involvement in the digital age.

The potential political directions of slacktivism embody a nuanced landscape shaped by divergent perspectives on its impact. While some point to its limitations as a superficial form of engagement with negligible real-world effects, others emphasize its capacity to catalyze meaningful social and political change. These differing viewpoints underscore the complexity of slacktivism’s role in contemporary political discourse, highlighting the need for a comprehensive understanding of its implications for political science research.

Summarizing the potential political directions of slacktivism, it is apparent that scholars and practitioners grapple with contrasting assessments of its efficacy. On one hand, the notion of slacktivism as mere symbolic involvement divorced from tangible policy outcomes has prompted skepticism regarding its value as a meaningful catalyst for political change. On the other hand, proponents of a more multifaceted approach contend that online activism, including slacktivism, can serve as a gateway to deeper civic engagement and have tangible benefits such as raising awareness and shaping public discourse.

This duality underscores the need for rigorous research to disentangle the complexities of slacktivism’s impact on political participation and democratic governance. Examining the interplay between online and offline activism, contextual factors, and evolving digital technologies

is imperative for evaluating the diverse dimensions of slacktivism. Moreover, the ethical and psychological dimensions inherent in online engagement warrant critical inquiry, shedding light on the motivations and implications of slacktivism within the broader political landscape.

The relevance of slacktivism to political science research lies in its potential to inform our understanding of contemporary political participation, public discourse, and the evolving dynamics of digital activism. By delving into the multifaceted nature of slacktivism, scholars can enrich their analyses of civic engagement, democratic governance, and the broader political landscape in the digital age. As such, investigating the impact of slacktivism and its interplay with traditional forms of political participation holds immense significance for advancing an informed and comprehensive understanding of political activism in the 21st century.

References

1. N. Madison and M. Klang. "The Case for Digital Activism". *Journal of digital social research*. vol. 2. no. 2. pp. 28–47. Sep. 2020. 10.33621/jdsr.v2i2.25.
2. "Slacktivism – definition of slacktivism by The Free Dictionary".
3. H. S. Christensen. "Political activities on the Internet: Slacktivism or political participation by other means?". *First Monday*. Feb. 2011. 10.5210/fm.v16i2.3336.
4. N. L. Cabrera, C. E. Matias and R. Montoya. "Activism or slacktivism? The potential and pitfalls of social media in contemporary student activism.". *Journal of Diversity in Higher Education*. vol. 10. no. 4. pp. 400–415. Dec. 2017.
5. J. Earl, "Protest online: theorizing the consequences of online engagement".
6. N. Kwak, D. S. Lane, B. E. Weeks, D. H. Kim, S. S. Lee and S. Bachleda. "Perceptions of Social Media for Politics: Testing the Slacktivism Hypothesis". *Human Communication Research*. vol. 44. no. 2. pp. 197–221. Apr. 2018.
7. R. Kahn and D. Kellner. "New Media and Internet Activism: From the 'Battle of Seattle' to Blogging". *New Media & Society*. vol. 6. no. 1. pp. 87–95. Feb. 2004.
8. D. Karpf. "Online Political Mobilization from the Advocacy Group's Perspective: Looking Beyond Clicktivism". *Policy & Internet*. vol. 2. no. 4. pp. 7–41. Dec. 2010.
9. R. K. Nielsen. "Mundane internet tools, mobilizing practices, and the coproduction of citizenship in political campaigns". *New Media & Society*. vol. 13. no. 5. pp. 755–771. Dec. 2010. 10.1177/1461444810380863.
10. J. M. Robles, S. D. Marco and M. Antino. "ACTIVATING ACTIVISTS". *Information, Communication & Society*. vol. 16. no. 6. pp. 856–877. Jan. 2013. 10.1080/1369118x.2012.738238.
11. E. Zuckerman. "New Media, New Civics?". *Policy & Internet*. vol. 6. no. 2. pp. 151–168. Jun. 2014.
12. T. Mobayed, "8 Ways 'Slacktivism' Can Catalyze Offline Behavior", psychologytoday.com.
13. A. Smidi and S. Shahin. "Social Media and Social Mobilisation in the Middle East: A Survey of Research on the Arab Spring". *India Quarterly: A Journal of International Affairs*. vol. 73. no. 2. pp. 196–209. Jun. 2017. 10.1177/0974928417700798.
14. D. Freelon, C. D. McIlwain and M. Clark, "Beyond the hashtags: #Ferguson, #Blacklivesmatter, and the online struggle for offline justice – Just Tech".
15. J. Dennis. "Operationalising the Continuum of Participation". Springer eBooks. pp. 71–93. Oct. 2018.
16. Y. Lee and G. Hsieh. "Does slacktivism hurt activism?". Apr. 2013. 10.1145/2470654.2470770.
17. C. Piat. "Slacktivism: Not Simply a Means to an End, but a Legitimate Form of Civic Participation". *Canadian journal of family and youth*. vol. 11. no. 1. pp. 162–162. Jan. 2019. 10.29173/cjfy29411.

18. V. Shah, M. Sivitanides and M. R. Mehta. “The era of digital activism”. *International journal of information technology, communications and convergence*. vol. 2. no. 4. pp. 295–295. Jan. 2013. 10.1504/ijitcc.2013.059409.
19. L. You, R. Wang, X. Lan and L. C. Hon. “Exploring predictors of consumer digital engagement and political consumerism in corporate political advocacy”. *Telematics and Informatics*. vol. 79. pp. 101955–101955. Apr. 2023.
20. E. Wallace, I. Buil and L. D. Chernatony. “‘Consuming Good’ on Social Media: What Can Conspicuous Virtue Signalling on Facebook Tell Us About Prosocial and Unethical Intentions?”. *Journal of Business Ethics*. vol. 162. no. 3. pp. 577–592. Aug. 2018. 10.1007/s10551-018-3999-7.
21. A. C. Merritt, D. A. Effron and B. Monin. “Moral Self-Licensing: When Being Good Frees Us to Be Bad”. *Social and Personality Psychology Compass*. vol. 4. no. 5. pp. 344–357. May. 2010.
22. A. B. Mueller, “Licensed to Lie: Evidence for Moral Licensing in Persuasive Communication Contexts | Semantic Scholar”.
23. J. T. Jost et al.. “How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks”. *Political Psychology*. vol. 39. no. S1. pp. 85–118. Feb. 2018. 10.1111/pops.12478.
24. T. V. D. Broek, D. Langley and M. L. Ehrenhard. “Activist versus Slacktivist: A Dual Path Model of Online Protest Mobilization”. *Proceedings – Academy of Management*. vol. 2015. no. 1. pp. 17558–17558. Jan. 2015. 10.5465/ambpp.2015.166.
25. E. Soyer, G. Cornelissen and N. Karelaia, “Clicktivism Or Slacktivism? Impression Management and Moral Licensing. | ACR”.

ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ СЛАКТИВІЗМУ: ДИХОТОМІЯ, РОЗМАЇТТЯ ТА МОЖЛИВИ НАСЛІДКИ

Дмитро Гаращук

*Державний університет «Житомирська політехніка»,
кафедра міжнародних відносин і політичного менеджменту
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир, Україна*

У статті пропонується комплексний аналіз феномену слактивізму в контексті цифрової політичної участі, досліджується його багатогранний вплив на сучасний політичний дискурс та активізм.

У роботі розглядається еволюція слактивізму, який спочатку розглядався як позитивна концепція, але все частіше асоціюється з поверхневою залученістю. Дослідження заглиблюється в роль слактивізму в політичних рухах та його наслідки для політичної участі, зокрема, з точки зору її ефективності та легітимності. Воно оцінює потенційні переваги та обмеження слактивізму, аналізуючи його роль у динаміці політичної участі та активізму в цифрову епоху. Також обговорюється, як слактивізм співвідноситься з політичною теорією, порушуються критичні питання щодо його впливу на політичну мобілізацію, пропаганду та участь у сучасних демократіях.

Дослідження дихотомії, що оточує слактивізм, підкреслює його потенціал до трансформації в політичних контекстах. У дослідженні розглядаються два основні шляхи трансформації: еволюція слактивізму в офлайнний політичний активізм і його занепад у політичний абсентеїзм, підкреслюючи як потенціал слактивізму слугувати брамою до традиційних форм політичної участі, проілюстрований конкретними прикладами, так і занепокоєння щодо того, що слактивізм призводить до політичного абсентеїзму, наголошуючи на ризику цифрової взаємодії, що зменшує участь у впливових офлайнових політичних акціях.

У статті підкреслюється необхідність ретельного дослідження для розуміння складних аспектів впливу слактивізму на політичну участь і демократичне врядування. Вона закликає дослідити взаємодію між онлайн та офлайн активізмом, контекстуальними факторами та розвитком цифрових технологій, щоб оцінити різноманітні виміри слактивізму. Підкреслюється актуальність слактивізму для політологічних досліджень з огляду на його потенціал для поглиблення нашого розуміння сучасної політичної участі, публічного дискурсу та динаміки цифрового активізму, що еволюціонує. У статті висловлюється припущення, що дослідження впливу слактивізму та його взаємодії з традиційними формами політичної участі має вирішальне значення для просування всебічного розуміння політичного активізму в 21 столітті.

Ключові слова: слактивізм, цифрова політична активність, політична мобілізація, онлайн-активізм, політична участь.

УДК 330.1:32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.15>

СПЕЦИФІКА ПІДШТОВХУВАННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОГРАМ ПЕНСІЙНОГО ЗАОЩАДЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У даному дослідженні проаналізовано концепції підштовхування на сферу пенсійних заощаджень. Показано, що існує суттєва відмінність між тим, як гроші використовують економи та гумани, бо фінансова грамотність є прямим виразником універсальних особливостей нашої поведінки, зокрема обмеженої раціональності та проблем із самоконтролем. Економ здатен відкладати гроші, планувати та структурувати власні видатки, тоді як гуман легко піддається спокусам, зокрема витратити кошти на нерациональні покупки, орієнтуючись на власні бажання, а не реальні потреби.

Обґрунтовано проблему із пенсійним плануванням. Р. Талер зі співавторами пропонує для її вирішення дві пропозиції: перша – автоматична участь у пенсійному ощадному плані. Друга – програма «заощаджуй більше завтра». Р. Талер критикує стандартний підхід до накопичення пенсії, оскільки він не може врахувати проблем із самоконтролем, потенційними витратами протягом життя, а також він не є цілком раціональний.

Показано як відбувається традиційна процедура підштовхування до вступу в пенсійну програму. Спочатку треба вступити в програму з фіксованими внесками. Їх може вносити за працівника і роботодавець. Ще один механізм, який може підштовхнути людину до участі у пенсійній програмі, програмі – автоматична участь. Альтернативним варіантом виступатиме автоматична реєстрація. Існує і альтернативна автоматичній реєстрації – і це вимога прийняти рішення про вступ у програму, зокрема за спрощеною процедурою. Спільним у обох варіантах такого підштовхування є вибір ставки внеску.

Доведено, що людям необхідна допомога у виборі норми заощаджень. Річард Талер розробив програму «заощаджуй більше завтра», основна ідея якої полягає у автоматичному збільшенні розміру внесків. Ця програма ґрунтується на системі архітектури вибору, в основі якої лежать п'ять психологічних принципів, фундаментальних для поведінки учасників пенсійних програм. По-перше, це твердження більшості, що їм потрібно відкладати більше, але у них не виходить. По-друге, обмеження у вигляді самоконтролю легко погодитися, якщо мова йде про майбутнє. По-третє, це неприйняття збитків, бо нікому не хочеться отримувати зменшену зарплату. По-четверте, грошова ілюзія: люди сприймають втрати в номінальних грошових одиницях. По-п'яте, це суттєва роль інертності, простіше кажучи, небажання вникати у деталі і читати якісь бланки.

Розкрито суть програми «заощаджуй більше завтра». Вона пропонує працівникам «засадягидь взяти на себе зобов'язання щодо збільшення розміру внесків одночасно із збільшеннями зарплати. При синхронізації зростання доходу і підвищення ставки учасники не помітять зниження грошових надходжень і не розглядатимуть більші пенсійні відрахування як втрати. Після приєднання до програми розмір внесків збільшується за замовчуванням, що дозволяє використовувати інертність як засіб примноження, а не зменшення накопичень. У поєднанні з автоматичним вступом в пенсійний план такий підхід викликає зростання як кількості учасників, так і норми заощаджень.

Ключові слова: поведінкова економіка, архітектура вибору, лібертаріанський патерналізм, пенсія, підштовхування.

Обґрунтування ідей поведінкової економіки в цілому, а також концепції підштовхування зокрема, не обмежується широкою базою досліджень та експериментів абстрактного характеру. Р. Талер із співавторами провів безліч досліджень, у яких також показав, як його теорія здатна бути реалізованою на практиці, наскільки її застосування може приносити універсальну користь у дуже різних сферах. Також він безпосередньо, а також його соратники практично втілювали ідеї поведінкової економіки як у США, так і за кордоном.

У даному дослідженні ми ставимо за мету показати як у сфері пенсійного заощадження концепція підштовхування може бути ефективно використана, а також продемонструвати приклад її ефективного застосування із поясненням теоретичних основ такого потенційного та реального успіху.

По-перше, варто розпочати із фінансової грамотності та пенсійного планування. Існує суттєва відмінність між тим, як гроші використовують еконі та гумани, що не дивно – фінансова грамотність є прямим виразником універсальних особливостей нашої поведінки, зокрема обмеженої раціональності та проблем із самоконтролем. Екон здатен відкладати гроші на «чорний день», планувати та структурувати власні видатки, тоді як гуман легко піддається спокусам, зокрема витратити вільні кошти на нераціональні покупки, орієнтуючись на власні бажання, а не реальні потреби. Якщо екон купуватиме новий мобільний телефон орієнтуючись на робочий стан діючого телефону, то гуман може придбати нову модель суто через прихильність бренду, слідуючи оновленням моделі – для статусу чи через імпульс власного бажання. Та ж логіка працюватиме із кредитами – екон ніколи не візьме кредит по завищеній ставці чи для реалізації імпульсивного бажання тут-і-зараз.

Однією з найкращих та найважливіших ілюстрацій проблем із фінансовим плануванням є планування та використання власної пенсійної програми. Власне вирішення цієї проблеми у своїх дослідженнях і пропонує Р.Талер. Продумування та вибір власної пенсійної програми ставить перед людиною очевидну проблему – як правильно вкладати накопичені кошти? Складність цієї проблеми для багатьох з нас є невідомою.

Відповідно Р.Талер зі співавторами пропонує для її вирішення дві пропозиції: «перша – автоматична участь у пенсійному ощадному плані. Друга – програма «заощаджуй більше завтра» [1].

Стандартний підхід до пенсійних накопичень простий та зрозумілий – треба відрахувати скільки ти потенційно заробиш за все своє життя, а також скільки приблизно треба коштів для достойної пенсії. Після цього починається збір потрібної суми коштів, за рахунок системних внесків, що не шкодять діючому бюджету.

Р. Талер вказує на те, що такий підхід є неефективним, адже не відповідає поведінці людей, зокрема через наявність двох проблем: «по-перше, далеко не всі здатні до вирішення складних математичних задач для обчислення загальної суми накопичень. Без комп'ютерних програм з цим навряд чи впорається навіть досвідчений економіст» [1]. Прорахувати точно і безпомилково схему як приблизного доходу за життя, так і потрібних коштів на пенсію, дуже складно. Зрештою ніхто не здатен точно передбачати скільки ж ця пенсія триматиме по часу – відповідно і продумати потрібну кількість коштів на її достойну організацію уже непросто. «По-друге, стандартний підхід передбачає у людей достатню силу волі для реалізації відповідного плану. В теорії яскраві спортивні автомобілі або відпустка в розкішному готелі не змусять людей забути про свою мету накопичити на квартиру у Флориді. Але так можна міркувати про еконів, не про гуманів» [1]. Тут ми маємо справу із проблемами самоконтролю – перевага бажань тут-та-зараз над майбутніми пріоритетами при аналізі поведінки гуманів не викликає сумнівів і чітко обґрунтована.

Тобто проблема не лише в неможливості точно передбачити тривалість життя, а відповідно і пенсії, а також у ірраціональній природі нашої поведінки.

Складності вирішенню цієї проблеми також додає факт того, що пенсійні заощадження – відносно нове явище. До прикладу першу програму пенсійного забезпечення у зв'язку з віком або втратою працездатності ввів Бісмарк у Німеччині у 1889 році. Традиційно про пенсію старшого покоління дбали у історичній перспективі їх діти. Лише у ХХ ст., через збільшення тривалості життя та вплив глобалізації на територіальне розселення людей, зокрема і від близьких родичів, виникла необхідність самостійно забезпечувати власну старість. Відповідно держава та роботодавці зайнялися вирішенням цієї проблеми.

Перші пенсійні програми передбачали систему фіксованих внесків: «працівники мали право на суму, яка обчислювалася за спеціальною формулою, зазвичай на основі зарплати і кількості років участі в програмі. У випадку з типовим комерційним планом пенсія нараховується виходячи з середньої зарплати за останні кілька років з урахуванням стажу. Більшість державних програм соціального захисту теж припускають фіксовані виплати» [1].

Такий підхід, безумовно, передбачатиме один великий плюс – «в цьому випадку не залишаться без засобів навіть найлегковажніші гумани. В американській програмі «Соціальний захист» працівникові потрібно прийняти єдине рішення – коли виходити на пенсію. Потім потрібно один раз вписати номер соціального страхування в бланк. І ця необхідність виникне, тільки коли ви вирішите почати отримувати гроші!» [1]. Складається враження, що це ідеальна система. Однак ситуація тут двозначна – з одного боку, у програмі з фіксованими внесками є багато позитиву, наприклад «такі пенсійні плани не пов'язані з певною компанією, тому працівник може сміливо переходити з одного місця на інше. Крім того, вони гнучкі і дають можливість коригувати рішення з приводу накопичень і вкладень відповідно до фінансової ситуації та особистих уподобань» [1]. Однак, з іншого боку, «від працівника потрібно чимало дій: вступити у програму, визначитися з сумою накопичень, управляти ними протягом багатьох років, а після виходу на пенсію вирішити, що робити з підсумковою сумою» [1]. Відповідно якщо зважувати потенційні плюси та мінуси, то превалюватимуть складнощі, необхідність все продумати та прорахувати. Тому більшість людей просто проігнорує необхідність пенсійного плану, обере статус-кво та відкладе думки про пенсію до пенсії.

Основним, відповідно, буде питання про достатню кількість заощаджень на пенсію. Чи вистачить їх для достойного відпочинку? Зрештою проблеми починаються вже при спробі прорахувати оптимального обсягу таких заощаджень, економісти не дають чіткої відповіді на питання про необхідну суму таких фінансових гарантій, пенсійного доходу: «деякі стверджують: потрібно, щоб пенсія як мінімум дорівнювала доходу в працездатному віці. Адаже в ці роки з'являються можливості для таких витратних за часом і коштами захоплень, як подорожі. Крім того, зростають витрати на медичні послуги. Інші економісти наполягають, що пенсія прекрасний час для більш скромного способу життя» [1].

Обидві позиції мають ряд плюсів та мінусів, однак мінусів у недостатніх накопичень більше, ніж плюсів надлишкових. Потенційні обмеження у хоббі, подорожах чи можливості побалувати внуків коштовними подарунками, не кажучи вже про оплату власних базових потреб, лякатимуть куди більше за надто великі фінансові можливості. «Як би там не було, багато хто говорить, що їм «треба» відкладати більше. В одному з досліджень 68% учасників програми з фіксованими внесками сказали, що їх норма заощаджень «занадто мала», 31% вважають її «більш-менш достатньою», і тільки 1% повідомив про «занадто

великі» відрахування. Економісти схильні применшувати подібні заяви з об'єктивних причин. Легко сказати, що «треба» робити багато різних корисних речей: сісти на дієту, зайнятися спортом, проводити більше часу з дітьми. Але людей швидше характеризують вчинки, а не слова» [1].

Тепер варто проаналізувати як відбувається підштовхування до вступу в пенсійну програму. Для чого це? Відповідь буде зрозумілою – відкладання грошей на пенсію гарантує захищене життя. Відповідно, якщо гуманна лякає складність процедури, його потрібно підштовхнути до участі у ній.

Для початку треба вступити в програму з фіксованими внесками. Це не найскладніша процедура, зважаючи на те, що податок на внески утримується у роботодавця. Поширеною є практика, коли роботодавець сам сплачує частину такого внеску: «наприклад, роботодавець додає суму, рівну 50% внеску працівника, якщо вона не перевищує певної суми, скажімо, 6% зарплати» [1]. Компенсація роботодавця – у буквально безкоштовних грошах.

Ще один момент, який може підштовхнути людину до участі у пенсійній програмі, програмі це автоматична участь. Як це забезпечити. Очевидно, що через зміну правил. «Зараз за замовчуванням ви не приєднані до програми, для цього потрібно зробити деякі зусилля. Коли співробітники компанії отримують право на вступ в пенсійний план (іноді відразу після виходу на роботу), вони повинні заповнити бланк. Потрібно вказати розмір внесків і їх розподіл між фондами, пропонованими в програмі. Заповнення бланків – суцільна морока, тому багато хто просто відкладають це на потім» [1]. Незважаючи на всю важливість такого кроку, гуману властиво втомлюватися вже від ідеї заповнення такого типу бланків, і в силу проблем із самоконтролем він здатен відкласти необхідну процедуру все далі по часу.

Альтернативним варіантом виступатиме автоматична реєстрація: «коли працівник отримує право вступу [у програму], йому вручають повідомлення, що він буде приєднаний до програми, де вказані норма заощаджень і розподіл грошей. У разі незгоди потрібно заповнити бланк відмови» [104]. Р. Талер прогнозує на підставі власного аналізу, що із введенням автоматичної реєстрації число учасників програм з фіксованими внесками в США різко зросте.

Проте існує і альтернатива автоматичній реєстрації – і це вимога прийняти рішення про вступ у програму, зокрема за спрощеною процедурою. Це трохи грубший, очевидніший варіант для підштовхування. Він працюватиме так: якщо вимога вступити у пенсійну програму буде спрямована на кожного працівника одночасно із працевлаштуванням, то він буде змушений «вказати галочкою «так» або «ні» у відповідній графі анкети, якщо хоче отримувати зарплату. Таким чином працівники роблять вибір, і жодного рішення не передбачається за замовчуванням» [1]. Такий сценарій виглядатиме привабливо, проте у нього є очевидний мінус – необхідність вибору не є гарантією ефективного вибору як такого. Як це часто трапляється з нами у різних ситуаціях, коли треба ознайомитися із документами чи прочитати інструкцію, ми воліємо з ними не ознайомлюватися і не читати, а просто поставили галочку де нам покажуть, або куди воля випадку нас направить. Вникати у «серйозні» документи не всім характерно.

Що є спільним у обох варіантах такого підштовхування? Вибір ставки внеску. «У програмах як автоматичного вступу, так і необхідного вибору за замовчуванням передбачаються відносно низька норма заощаджень – 2% або 3% – і дуже консервативні способи інвестування, такі як депозитний рахунок грошового ринку. В результаті більшість працівників продовжують відкладати всього 2%, чого зазвичай недостатньо для пенсійних

накопичень» [1]. І це одна з основних проблем такого варіанту пенсійних програм – навіть у випадку, коли людина свідомо візьме у такій програмі участь та вважатиме власну старість забезпеченою, не факт що так воно і буде. Заощаджень може виявитися недостатньо, зрештою їх обсяг поступово може виїдати інфляція.

Все це вказує на те, що людям необхідна допомога у виборі норми заощаджень. Необдуманість такого важливого кроку є очевидною, наприклад «одне з опитувань показало, що 58% [людей] витрачає менше години на вибір ставки внеску і способу розміщення коштів» [1].

Ще одна, не зовсім ефективна модель поведінки, «відраховувати мінімально необхідну суму, при якій роботодавець виплачує максимальну частку зі свого боку. Якщо для внеску компанії сума відрахувань повинна становити щонайменше 6% зарплати, то більшість вноситимуть 6%. Тому, щоб стимулювати працівників відкладати більше, організаціям потрібно змінити формулу розрахунку доплати» [1]. Тобто, якщо компанія виплачуватиме замість 50% компенсації від 6% заробітної плати, що йде у пенсійний фонд, до прикладу, 30% з 10% зарплати, то це, з високою долею ймовірності, примусить співробітника підіймати ставку.

Може скластися думка, що особливого значення набуває просвітництво, уроки фінансової грамотності серед працівників, тощо, з боку роботодавця. «Багато компаній намагалися навчити своїх співробітників приймати зважені рішення. На жаль, практика показує, що сама по собі освіта неефективна» [1]. Власне чому це так легко пояснити виходячи із базових методологічних онов поведінкової економіки, детальніше на цьому ми не будемо зупинятися.

Яка тут може бути альтернатива? Річард Талер, спільно із співавтором багатьох власних робіт, Шломо Бернаці, розробив програму «заощаджуй більше завтра», основна ідея якої полягає у автоматичному збільшенні розміру внесків. Ця програма ґрунтується на системі архітектури вибору, в основі якої лежать п'ять психологічних принципів, фундаментальних для поведінки учасників пенсійних програм.

По-перше, це твердження більшості, що їм потрібно відкладати більше, але у них не виходить. По-друге, «на обмеження у вигляді самоконтролю легко погодитися, якщо мова йде про майбутнє» [1]: наприклад, це бажання сісти на ступи чи кинути курити, однак тільки нього дня. По-третє, це неприйняття збитків, бо нікому не хочеться отримувати зменшену зарплату. По-четверте, «грошова ілюзія: люди сприймають втрати в номінальних грошових одиницях» [1].

Суть програми «заощаджуй більше завтра» у тому, що вона пропонує працівникам «заздалегідь взяти на себе зобов'язання щодо збільшення розміру внесків одночасно із збільшеннями зарплати. При синхронізації зростання доходу і підвищення ставки учасники не помітять зниження грошових надходжень і не розглядатимуть більші пенсійні відрахування як втрати. Після приєднання до програми розмір внесків збільшується за замовчуванням, що дозволяє використовувати інертність як засіб примноження, а не зменшення накопичень. У поєднанні з автоматичним вступом в пенсійний план такий підхід викликає зростання як кількості учасників, так і норми заощаджень» [1].

Відповідно за такої програми ті психологічні принципи, які шкодили логічному плануванню пенсійних заощаджень, враховуються і можуть здійснити навіть позитивний вплив на їх надходження. І такий підхід був реалізований на практиці у кількох приватних компаніях.

Окремо варто згадати і про роль держави у даному процесі. Чи повинна остання брати за основу таку модель організації державних гарантій пенсійних заощаджень? Досі

ми розглядали функціонування такої програми, її переваги та потенційні мінуси виходячи з практики приватних компаній, у якій єдина вимога до уряду – лише не заважати.

Так от, «влітку 2006 року Конгрес прийняв Закон «Про захист пенсій» при активній підтримці обох партій ... закон дає роботодавцям стимул доплачувати внески працівників, автоматично включати їх в програму і також за замовчуванням поступово підвищувати ставку внеску» [1]. Це підкреслює не лише важливість та прогресивність програми «заощаджуй більше завтра», але й те, що цілком реально проваджувати на практиці ініціативи, розроблені на основі системи архітектури вибору.

Відповідно це додатково підкреслює можливість застосування такої методології пенсійних заощаджень на практиці не лише у приватному, але і державному секторі.

Список використаної літератури

1. Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R. (2008). *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
2. Thaler, Richard H. (2015). *Misbehaving: The Making of Behavioral Economics*. New York: W. W. Norton & Company.

NUDGING IN THE ORGANIZATION OF RETIREMENT SAVINGS PROGRAMS: A THEORETICAL AND POLITICAL ANALYSIS

Andriy Garbadin

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article deals with the impact of the nudge concept on the field of retirement savings. It is shown that there is a significant difference between the way money is used by econs and humans, because financial literacy is a direct expression of universal features of our behavior, in particular, limited rationality and problems with self-control. Econ is able to save money, plan and structure his own expenses, while human easily succumbs to temptations, in particular, to spend money on irrational purchases, focusing on his own desires, rather than real needs.

The problem with retirement savings planning is substantiated. R. Thaler and co-authors offer two proposals for its solution: the first is automatic participation in retirement savings plan. The second is the «save more tomorrow» program. R. Thaler criticizes the standard approach to retirement savings because it fails to take into account self-control issues, potential lifetime costs, and is not entirely rational.

It is shown how the traditional procedure of nudging to enter retirement savings program takes place. First, you need to enroll in a program with fixed contributions. They can be paid by the employee and the employer. Another mechanism that can encourage a person to participate in a retirement savings program is automatic participation. An alternative option will be automatic registration. There is also an alternative to automatic registration – and this is the requirement to make a decision on entering the program, in particular, according to a simplified procedure. The choice of the contribution rate is common in both variants of such nudging.

It has been proven that people need help in choosing a savings rate. Richard Thaler developed the «save more tomorrow» program, the main idea of which is to automatically increase the amount of contributions. This program is based on the choice architecture system.

The essence of the «save more tomorrow» program is revealed. She suggests that employees «commit in advance to increase the amount of contributions at the same time as salary increases. With the synchronization of income growth and rate increases, participants will not notice a decrease in cash flow and will not consider larger retirement savings deductions as losses. After joining the program, the amount

of contributions increases by default, which allows you to use inertia as a means of increasing, not decreasing, accumulations. In combination with automatic entry into retirement savings plan, this approach causes an increase in both the number of participants and the rate of savings.

Key words: behavioral economics, architecture of choice, libertarian paternalism, retirement savings, nudge.

УДК 328

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.16>

РЕАЛІЗАЦІЯ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ – ШЛЯХ ДО РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Лілія Григорович, Лідія Даниленко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Академіка Ромоданова, 12/2, 04050, м. Київ, Україна*

В даному дослідженні була акцентована увага на питаннях гендерної рівності між чоловіками та жінками, що стає провідною темою для розгляду та обговорення на різних рівнях публічної політики. Зазначено, що гендер є статево-соціальним конструктом, який визначає ролі й очікування жінок та чоловіків в межах суспільства. Аналіз парламентської діяльності стосовно гендерної рівності характеризується не лише гендерними квотами чоловіків та жінок в парламенті, а й прийняттям відповідних законодавчих нормативно-правових актів та програм, спрямованих на врегулювання гендерних питань та формування гендерної політики в державі.

Аналіз законодавчої діяльності Верховної Ради України в контексті гендерної рівності визначив ступінь уваги до гендерного законодавства. Окремо наголошено на тому, що на користь гендерної рівності між чоловіками та жінками приймаються відповідні партійні програми та рішення, аналіз яких вказав на важливість гендерної проблематики.

Зазначено, що Український парламент робить певні кроки для впровадження гендерної політики, однак існують виклики, пов'язані з політичним лідерством жінок у публічній сфері.

Рекомендовано для досягнення гендерної рівності у парламентській діяльності активізувати заходи з підтримки жінок у політиці та в процесі формування політичного лідерства всередині політичних партій, розробляти відповідні політики, спрямовані на усунення і попередження гендерної нерівності між чоловіками та жінками, вдосконалювати гендерне законодавство, створювати умови для паритетного представництва жінок і чоловіків у парламенті, а саме: забезпечення рівноправ'я, застосування різних економічних механізмів на підтримку жіночого підприємництва і бізнесу, яке забезпечить їм економічну незалежність і підвищить рівень участі у політичних процесах, здійснення моніторингу та оцінки законодавства, підвищення свідомості, партнерство та співпраця. Зазначені рекомендації у політичній практиці можуть значно покращити стан реалізації гендерної політики в Українському парламенті, сприяючи становленню більш справедливого, рівноправного та представницького суспільства.

Ключові слова: гендер, гендерна політика, парламент, парламентська діяльність, гендерна рівність, демократія, демократичні цінності, політична партія, політичне лідерство, публічна політика.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де акцент на рівність прав та можливостей для всіх стає все більше актуальним, питання гендерної рівності розглядається як провідна тема для розгляду на різних рівнях публічної політики. У цьому контексті, дослідження гендерної політики в парламенті виявляється надзвичайно важливим завданням, щоб зрозуміти ступінь впровадження принципів гендерної рівності та їх вплив на демократичні цінності.

Гендер як статево-соціальний конструкт визначає ролі й очікування, які суспільство покладає на жінок і чоловіків. Гендерна політика включає в себе систематичні

зусилля для забезпечення рівності й урахування гендерних відмінностей в усіх сферах суспільства [2; 5].

В той же час, Український парламент в особі Верховної Ради України, як законодавчий орган відіграє важливу роль у формуванні та впровадженні гендерної політики. Аналіз парламентської діяльності стосовно гендерної рівності визначається не стільки кількістю жінок і чоловіків у парламенті, скільки прийняттям відповідних законів і постанов, спрямованих на врегулювання гендерних питань у державі і суспільстві.

Як показує аналіз, український парламент зробив певні кроки у напрямі гендерної рівності. Зростання представництва жінок у парламенті та прийняття законодавства, спрямованого на захист прав жінок, свідчать про зростаючий інтерес до гендерних питань.

Однак потребують подальшого аналізу й обґрунтування питання реалізації гендерної політики в українському парламенті шляхом розвитку політичного лідерства, а не лише шляхом встановлення гендерних квот чи вольових рішень керівників політичних партій.

Аналіз останніх наукових досліджень. До сучасних наукових досліджень зазначеної проблематики слід віднести праці вітчизняних науковців – О. Суслової, І. Грицай, В. Гошовської, Л. Ганюкової, В. Сичової та ін., які розглядають проблеми гендерної сегрегації, гендерного аудиту чинного законодавства, гендерної статистики; М. Бучича і Г. Данчука – гендерному квотуванню; І. Тукаленко, Н. Баласинович, О. Горулько – гендерній рівності та гендерній компетентності. Однак недостатньо приділено уваги питанням політичного лідерства у гендерних питаннях та питанням реалізації прав і можливостей жінок щодо набуття ними статусу парламентаря як політичного лідера.

Мета дослідження. Охарактеризувати стан реалізації гендерної політики в українському парламенті та визначити політичне лідерство одним із пріоритетних напрямів її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Україна вирішує питання гендерної рівності в основному шляхом удосконалення законодавчої діяльності Верховної Ради, про що свідчать такі факти:

- Квоти для жінок у політиці: Україна запровадила гендерні квоти для забезпечення більшого представництва жінок у політиці. Вимога «30 на 30», ставить перед політичними партіями завдання забезпечити не менше 30% кандидатів жінок у виборчих списках.
- Боротьба з домашнім насильством: прийняття законів, спрямованих на боротьбу з домашнім насильством, враховує гендерні аспекти цього соціального явища. Такий законодавчий крок спрямований на захист прав жінок та забезпечення їхньої безпеки.
- Гендерно чутливий бюджет: в останні роки спостерігається розвиток гендерно чутливого бюджету. Це включає аналіз та оцінку бюджетних видатків з погляду їхнього впливу на різні гендерні групи, що допомагає збалансувати розподіл ресурсів.
- Захист прав сексуальних меншин: законодавчі ініціативи для захисту прав представників спільноти ЛГБТQ+ відображають певний прогрес у напрямі гендерної інклюзії та захисту прав меншин.
- Гендерна освіта та свідомість: проекти та ініціативи, спрямовані на підвищення гендерної свідомості та впровадження гендерної освіти, сприяють формуванню нового розуміння гендерних питань [7; 8; 9].

Важливим є розгляд гендерних аспектів у законодавстві та прийнятих парламентських рішеннях. Один із прикладів – прийняття Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який враховує гендерні аспекти, забезпечуючи захист жінок від насильства вдома. Проте, важливо продовжувати вдосконалювати гендерне законодавство, спрямоване на вирішення проблем, з якими стикаються жінки у суспільстві.

Також на користь гендерної рівності приймаються партійні програми та здійснюються заходи у Верховній Раді України. Аналіз партійних програм вказує на важливість гендерної рівності в політичних партіях. Позитивним прикладом є включення гендерної agenda в програми різних політичних сил. Проте, необхідно постійно вдосконалювати ці програми та переконуватися в тому, що вони не лише існують на папері, але й реалізуються на практиці [1; 6].

Хоча вже досягнуто певний прогрес у цьому питанні, важливо продовжувати вдосконалювати та розширювати законодавчі рамки для забезпечення гендерної рівності в усіх сферах життя. Адже динаміка прийняття та реалізації таких законів є ключовим фактором для досягнення стійкої гендерної рівності в Україні.

Визначимо наявність та реальність гендерної agenda в програмах політичних партій, які представлені у парламенті. Це дозволяє з'ясувати, наскільки гендерна рівність є пріоритетною для різних політичних сил та як це відображається в їхніх стратегіях і планах.

Гендерна agenda в програмах політичних партій є важливим показником того, наскільки політичні партії враховують питання гендерної рівності та жіночого представництва у своїх стратегіях і якими методами це досягається.

Ось кілька прикладів:

– Партія «Європейська Солідарність»: програма цієї політичної партії включає пункти, що стосуються гендерної рівності та прав жінок. Вони підтримують рівні можливості для жінок та чоловіків у всіх сферах життя та пропонують ініціативи щодо боротьби з домашнім насильством.

– «Батьківщина»: у програмі цієї політичної партії покладено ідеї про гендерну рівність та закріплення прав жінок. Партія підтримує жіноче представництво в політиці і в інших сферах суспільства.

– «Голос»: політична партія «Голос» активно пропагує гендерну рівність та рівність прав жінок і чоловіків, виступає за відкриті списки та забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до політичних посад.

– «Слуга Народу»: програма політичної партії «Слуга Народу» також включає аспекти гендерної рівності, зокрема, в планах партії – підтримка жіночого підприємництва та рівних можливостей у сфері праці [3; 6].

Аналізуючи ці програми політичних партій, зазначаємо, що лише у програмі політичної партії «Слуга народу» визначено шлях досягнення гендерної рівності через політичне лідерство, яке можливе в разі економічної свободи, самостійності і самодостатності жінок вдома і на роботі. Цьому сприяє підприємницька діяльність жінок, підвищення якої можливе за умов розвитку грантової підтримки жінок зі сторони політичних партій та інших інвесторів.

Однак багато, що з політичних гасел все ж залишається на папері. Тому важливо постійно аналізувати політичні програми, презентувати результати в засобах масової інформації та комунікації.

Так, наприклад, конкретні заходи свідчать, що реалізація гендерної політики у парламенті має конкретні позитивні зрушення:

– ініціатива «30 на 30» є прикладом конкретного заходу для забезпечення більшого представництва жінок у Верховній Раді. Мета полягає у тому, щоб принаймні 30% депутатських місць були зайняті жінками. Це стратегічне вирішення для боротьби з низьким рівнем жіночого представництва в парламенті та сприяння гендерній рівності;

– створення структурного підрозділу у парламенті (підкомітет з питань гендерної політики), який відповідає за врахування гендерних аспектів у законодавчих ініціативах,

сприяє гендерному аудиту та розробці гендерно чутливого законодавства, спрямованого на поліпшення гендерної рівності в Україні;

– прийняття законодавчих актів, які активно враховують гендерні аспекти, зокрема Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» враховує особливості та захист прав жінок від насильства вдома, що є важливим етапом на шляху до гендерної рівності;

– прийняття гендерно чутливого бюджету на 2023 рік, у якому були враховані гендерні аспекти, що сприяло виділенню коштів на ініціативи, спрямовані на підтримку жінок, їхнє політичне лідерство, забезпечення доступу до освіти та охорони здоров'я, що допомагає зменшити гендерні нерівності [9; 10].

Ці приклади свідчать про зростання свідомості та прийняття конкретних заходів для підтримки гендерної рівності в політиці та законодавстві України.

Одним із ключових аспектів аналізу є рівень представництва жінок у Верховній Раді України. Дослідження показує, чи відбувається зростання чи стагнація кількості жінок-парламентарієв у порівнянні з попередніми роками. Висока чи низька кількість жінок у парламенті може служити індикатором ступеня гендерної рівності в політичному спрямуванні країни і головне, яким шляхом жінки стали парламентарями – шляхом гендерних квот чи політичного лідерства.

Політичні партії та громадські організації в Україні активно спрямовують свої зусилля на збільшення представництва жінок у політиці. Ініціативи, такі як квоти чи спеціальні програми для жінок, спрямовані на підтримку їхньої політичної участі, впливають на зростання жіночого представництва в Верховній Раді [4–5; 7; 9].

Цікавим у цьому плані є досвід інших країн, який може бути корисним для Українського парламенту.

Наведемо кілька прикладів.

Швеція досягає результатів у гендерній політиці за умов застосування гендерних квот для досягнення гендерної рівності. У їхньому парламенті діє система квот: політичні партії повинні забезпечувати, щоб не менше 40% кандидатів були жінками. Це допомагає збільшити представництво жінок у парламенті.

Руанда ґрунтує свою гендерну політику на принципах найвищого рівня представництва жінок. Законодавчий орган країни має найвищий у світі відсоток жіночих депутатів (понад 60%), що визначається квотами та активною політикою стимулювання.

Канада створює умови для реалізації гендерного бюджетування та запровадження гендерних шкіл для підвищення гендерної свідомості і сприяння гендерній рівності в суспільстві.

Норвегія окрім гендерної рівності підтримує батьківство. Законодавство надає батькам право на оплачувану батьківську відпустку, допомагаючи у збалансуванні ролей та підтримці рівності в сім'ях.

Ісландія активно підтримує законодавчі ініціативи для гендерної рівності. Вона є лідером у впровадженні законодавчих ініціатив для гендерної рівності. Наприклад, вони прийняли закон, згідно з яким компанії мають забезпечити рівну оплату для жінок та чоловіків [3; 6; 7].

Ці приклади свідчать про різноманітні підходи та ініціативи, які країни вживають для підтримки гендерної рівності в своїх парламентах та суспільствах, більшість із яких характеризуються унормованими процесами і процедурами. Однак у названих державах створені достатньо рівні економічні умови для жінок і чоловіків, а також у питаннях батьківства досягнута рівність, що дає можливість розвитку політичного лідерства не лише чоловікам, а й жінкам.

Також звернемо увагу на прозорість і відкритість процесів гендерної рівності в парламенті. Забезпечення прозорості та відкритості у питаннях гендерної рівності в парламентських процесах сприятиме покращенню довіри громадськості до влади. Публічна інформація про склад комітетів, роботу депутатських груп з питань гендеру та звіти про вплив законодавчих рішень на гендерні групи населення є важливою для забезпечення відкритості і взаємодії із громадськістю.

Прозорість та відкритість процесів гендерної рівності в українському парламенті становлять суттєві аспекти для ефективної реалізації гендерних політик та забезпечення відкритого діалогу з громадськістю. Проте існують певні проблеми, які можуть впливати на цю сферу. Це, зокрема:

- Брак прозорості в рішеннях і процесах: недостатність прозорості у прийнятті рішень та формулюванні політики з питань гендерної рівності може вплинути на ефективність заходів. Не завжди інформація про впровадження конкретних політичних ініціатив чи реформ доступна для громадськості.

- Відсутність прозорих механізмів взаємодії з громадськістю: ініціативи з питань гендерної рівності можуть бути менш ефективними через відсутність механізмів для активної участі громадськості та жіночих організацій у формулюванні політики. Важливо розвивати інструменти для відкритого діалогу.

- Недостатня інформаційна кампанія: низький рівень інформаційної освіти серед громадян та недостатня інформаційна кампанія можуть призводити до невпевненості громадськості у прозорості та ефективності гендерних політик.

- Обмежена участь жінок у політичних процесах: забрудненням прозорості також може бути обмежена участь жінок у політичних процесах через стереотипи та соціокультурні обмеження.

- Брак гендерної статистики: недостатність гендерної статистики може ускладнювати оцінку ефективності заходів з питань гендерної рівності та розробку наступних стратегій [4; 8].

Для вирішення цих проблем важливо розвивати інституційні механізми прозорості, зміцнювати взаємодію з громадськістю та жіночими групами, а також активно впроваджувати механізми збору та аналізу гендерних даних для належної оцінки ситуації. Серед доступної інформації має бути та, що розкриває роль жінок у суспільному житті, демонструє їхнє ставлення до політики і політичного лідерства як феномену впливу на владу та «спонукання членів нації до дії» (за Ж. Блонделем).

Тому важливим аспектом реалізації гендерної політики в українському парламенті є залучення громадянського суспільства та активістських груп. Співпраця з громадянським суспільством та активістськими групами є необхідною для реалізації гендерних реформ. Залучення експертів, які працюють у сфері гендерної рівності, та спільна робота з громадянськими організаціями можуть значно поліпшити якість прийнятих рішень та ефективність парламентських програм [5; 10].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Хоча Український парламент робить значні кроки для впровадження гендерної політики, все ж існують ще певні виклики щодо встановлення гендерної рівності, підтримки жінок у політиці, підтримки політичного жіночого лідерства, подолання гендерної дискримінації та нерівності. Для вирішення цих питань пропонується вжити заходи із: забезпечення рівноправ'я не лише за допомогою гендерних квот, а й застосування різних економічних механізмів на підтримку жіночого підприємництва і бізнесу, яке забезпечить їм економічну незалежність і підвищить рівень участі у політичних процесах; посилення моніторингу й оцінки законодавства (гендерного

аудиту) шляхом системного висвітлення його результатів у засобах масової інформації і комунікації; підвищення свідомості чоловіків щодо гендерної рівності та розвитку освітніх програм з гендерної проблематики; розширення можливостей для жінок щодо їхньої участі у громадсько-політичному житті держави і суспільства.

Інтеграція цих рекомендацій у політичні практики може значно покращити стан реалізації гендерної політики в Українському парламенті, сприяючи розвитку більш справедливого, рівноправного та представницького суспільства. особливо нині – у період повномасштабного вторгнення РФ в Україну і повоєнного відновлення.

Список використаної літератури

1. Гошовська В.А., Орлів М.С. До проблеми гендерної паритетності в структурах влади. Місцеве самоврядування та регіональний розвиток у Україні // наук.-практ журнал, січень-березень 2014 р. С. 5–7.
2. Грабовська І. Сучасна українська гендерна політика у світлі євроцивілізаційних прагнень України. *Українознавчий альманах*. 2015. № 18. С. 73–76.
3. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. К.: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
4. Даниленко Л.І., Горулько О. Ю. Гендерна політика у сфері парламентської діяльності: суб'єкти та їх повноваження. *Наукові перспективи*. 2023. No 8(38). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/issue/archive>.
5. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 18 с.
6. Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні: відкриті дані ЄДРПОУ. 2022. URL: <http://socialdata.org.ua/edrrou-gender/>.
7. Оніщенко Н. М., Матвієнко О. В., Береза С. В., Томашевська М. О. Європейський правовий вимір гендерно чутливої політики: монографія. Київ: Юрид. думка, 2005. 143 с.
8. Основи гендерної політики в парламентській діяльності: навч. посіб. / Автор. колектив: В.А. Гошовська, Н. Б. Ларіна, В. В. Святненко; за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2011. 100 с.
9. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія / кол. авт.: Л. Р. Наливайко, І. О. Грицай. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 248 с.
10. Шемшученко Ю. С. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2014. 378 с.

IMPLEMENTATION OF GENDER POLICY IN THE UKRAINIAN PARLIAMENT – THE WAY TO THE DEVELOPMENT OF POLITICAL LEADERSHIP

Liliya Hryhorovych, Lidia Danylenko

*Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Akademika Romodanova str., 12/2, 04050, Kyiv, Ukraine*

In this study, particular attention was focused on issues of gender equality between men and women, which becomes a leading theme for consideration and discussion at various levels of public policy. It is noted that gender is a socio-cultural construct that defines the roles and expectations of women and men within society. The analysis of parliamentary activities regarding gender equality is characterized not only

by gender quotas for men and women in parliament but also by the adoption of relevant legislative acts and programs aimed at regulating gender issues and shaping gender policy in the state.

The analysis of legislative activities in the Verkhovna Rada of Ukraine in the context of gender equality determined the degree of attention to gender legislation. It is emphasized that party programs and decisions supporting gender equality between men and women are adopted, the analysis of which indicated the importance of gender issues. It is noted that the Ukrainian Parliament is taking certain steps to implement gender policy, but challenges related to the political leadership of women in the public sphere exist.

In order to achieve gender equality in parliamentary activities, it is recommended to intensify measures to support women in politics and in the process of forming political leadership within political parties. This includes developing relevant policies aimed at eliminating and preventing gender inequality between men and women, improving gender legislation, creating conditions for parity representation of women and men in parliament, such as ensuring equality, applying various economic mechanisms to support women's entrepreneurship and business to provide them with economic independence and increase their participation in political processes, monitoring and assessing legislation, raising awareness, and promoting partnerships and cooperation. These recommendations, when implemented in political practice, can significantly improve the implementation of gender policy in the Ukrainian Parliament, contributing to the development of a more just, equal, and representative society.

Key words: gender, gender policy, parliament, parliamentary activity, gender equality, democracy, democratic values, political party, political leadership, public policy.

УДК 327(52)(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.17>

ЕВОЛЮЦІЯ ЯПОНСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ВІДКРИТОГО ТА ВІЛЬНОГО ТА ВІДКРИТОГО ІНДО-ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ (FІОР) В УМОВАХ НОВИХ БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ

Тетяна Іванець

*Маріупольський державний університет,
історичний факультет, кафедра філософії та соціології
вул. Преображенська, 6, 03037, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено аналізу еволюції японської стратегії відкритого та вільного Індо-Тихоокеанського регіону (FІОР) в умовах нових безпекових викликів. Вивчено традиційні механізми реалізації безпекових ініціатив Японії, такі як японсько-американський союз та регіональні структури на базі АСЕАН (Регіональний форум АСЕАН, формати АСЕАН+1 та АСЕАН+3, Східноазійський саміт). Визначено, що посилення Китаю та його курс на мілітаризацію Південнокитайського моря дали стимулом для розбудови нових форматів регіональної співпраці. Проаналізовано характерні риси японської стратегії «Вільний та відкритий Індо-Тихоокеанський регіон» (FІОР) 2016 року. Відзначено, що вона базувалася на трьох основних принципах (просування та консолідація основних цінностей таких як верховенство права, демократія, свобода навігації; сприяння з боку Японії економічному процвітання та зміцненню регіону; розвиток співпраці у сфері морської безпеки, боротьби з тероризмом, наслідками стихійних лих), передбачала оформлення організаційної структури Quad (США, Японія, Австралія, Індія) та тісний зв'язок з АСЕАН, пройшла чотири основні етапи у своїй еволюції. Проаналізовані особливості змін, що були внесені в оновлену FІОР у 2023 році під впливом тих викликів, які запустила повномасштабна російська військова агресія в Україні 2022 року. Відзначено, що ці зміни були внесені в контексті загальної активізації безпекового курсу Японії. Одним зі стовпів нової FІОР став принцип поваги до суверенітету та територіальної цілісності, протидія одностороннім змінам статус-кво за допомогою сили не лише в межах Індо-Тихоокеанського регіону, але й у світі загалом. Передбачалася активізація Сил самооборони у сфері забезпечення безпеки, проведенні спільних навчань, надання японської грантової допомоги збройним силам країн-однодумців.

Ключові слова: Японія, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Індо-Тихоокеанський регіон, регіональна безпека, безпекові виклики, FІОР, АСЕАН, трикутник загроз (Китай, Північна Корея, Росія).

Постановка проблеми. Активізація нових безпекових викликів у світі, особливо в умовах високого рівня взаємозалежності сучасних держав та регіонів, призводить до необхідності трансформувати підходи до забезпечення безпеки на всіх рівнях – національному, регіональному, глобальному. Повномасштабне російське вторгнення в Україну в 2022 році продемонструвало крихкість сучасної системи міжнародних відносин. Виникнення міжнародного прецеденту щодо односторонньої силової спроби змінити статус кво створило потенційну загрозу для усіх регіонів, зокрема для азійського, де, з одного боку, існують територіальні претензії між країнами, з іншого – є держави, які претендують на посилення свого впливу будь-якими методами. Оформлення трикутника загроз Китай – Північна Корея – Росія змушує країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону активізувати власні зусилля щодо вироблення ефективних механізмів регіональної безпеки в умовах збільшення рівня нестабільності та конфліктності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемами сучасної безпекової політики Японії займалися такі дослідники як Дж. Пурнendra, А. П. Ліфф, Г. Гук, Дж. Гілсон, К. Хьюз, Х. Добсон. Регіональну безпеку та особливості японського підходу до її реалізації вивчали Ф. Фукуяма, Н. Карпчук, А. Моренчук, А.-мол. Моренчук. Вплив повномасштабного російського вторгнення на еволюцію безпекової стратегії Японії досліджували Дж. Браун, М. Мохоні, Г. Домінгас, Н. Йошіхіде, Н. Хома. Японські підходи до забезпечення безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні аналізували К. Кога, Ф. Меранер, Т. Хідеші.

Метою нашої статті було дослідити особливості еволюції японської стратегії вільного та відкритого Індо-Тихоокеанського регіону в умовах нових безпекових викликів.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення регіональної безпеки Азіатсько-Тихоокеанського регіону традиційно являлося одним зі стратегічних напрямків зовнішньої політики Японії. Однак в переважній більшості безпекові ініціативи Японії в регіоні орієнтувалися на розбудову співпраці в рамках вже наявних утворень, таких як японсько-американський безпековий союз (навколо нього формувалися безпекові стратегії Японії як національного, так і регіонального рівня) або структур, створених Асоціацією країн Південно-Східної Азії для розвитку співробітництва з країнами регіону (Регіональний форум АСЕАН, формати АСЕАН+1 та АСЕАН+3, Східноазіатський саміт).

Однак в умовах посилення Китаю та здійсненням ним послідовного курсу на мілітаризацію Південнокитайського моря, подібних форматів співпраці стає недостатньо. Японський уряд бере курс на активізацію співпраці з усіма країнами регіону, які також сприймають зовнішньополітичний курс Китаю як загрозу. У 2005 році було започатковано австралійсько-японсько-американський діалог, в 2006 році – глобальне стратегічне партнерство з Індією. Активізується і співпраця з країнами Південно-Східної Азії: прем'єр-міністр Японії С. Абе у 2013 році відвідав всі країни-члени АСЕАН, а в рамках ювілейного саміту АСЕАН+Японія, який проходив 14 грудня 2013 року в Токіо, було підписано стратегічний документ «Пліч-о-пліч для протистояння регіональним і глобальним викликам». Також Японія робила неодноразові спроби перетворити Східноазіатський саміт, який об'єднував країни АСЕАН та Японію, Південну Корею, КНР, Росію, Австралію, Індію, на провідний безпековий майданчик в регіоні, однак через територіальні суперечки в Південнокитайському морі та агресивний китайський зовнішньополітичний курс це не стало можливим [1].

В результаті у 2016 році Японія оголошує власну безпекову стратегію «Відкритого та вільного Індо-Тихоокеанського регіону» (FIOF). Треба відзначити, що використання терміну «Індо-Тихоокеанський регіон» замість «Азіатсько-Тихоокеанського регіону» бере свій початок з промови С. Абе у 2007 році, пізніше його включили в свою зовнішньополітичну стратегію інші провідні гравці – Австралія, Індія, США, АСЕАН, країни ЄС. Водночас, КНР ігнорує концепцію Індо-Тихоокеанського регіону та вважає її елементом політики стримування Китаю, яка реалізується за сприяння Сполучених Штатів.

Стратегія FIOF була сформована на основі чинних міжнародних норм у сфері свободи судноплавства, верховенства права та відкритої економіки від Тихого до Індійського океану. Японія зробила акцент на посилення співпраці з регіональними лідерами (Індією та Австралією) та активізацію чотирьохстороннього співробітництва: Японія, США, Індія, Австралія (країнам АСЕАН на початковому етапі значної уваги дана стратегія не приділяла). Ця безпекова ініціатива Японії була відповіддю на ті виклики, що непокоїли у той період всі країни регіону. Підтвердженням цього є той факт, що японська безпекова Індо-Тихоокеанська стратегія була не єдиною: Австралія оголосила свою «Індо-Тихоокеанську концепцію» у 2013 році, Індія обговорювала подібну стратегію у листопаді 2016 року,

США – у листопаді 2017 року. Тобто існувала загальна зацікавленість країн Індो-Тихоокеанського регіону посилювати співпрацю, зокрема і для того, щоб контролювати та збалансувати зростаючий вплив Китаю в регіоні [2].

ГІОР пройшла декілька етапів у своєму розвитку. Перший етап охоплював період з середини 2016 року і до середини 2017 року. У цей час основна увага була зосереджена на створенні середовища для всебічного співробітництва та забезпеченні морської безпеки. Безпека мала базуватися на трьох наступних принципах (їх вперше озвучив міністр закордонних справ Японії Нобуо Кіші на саміті Асоціації узбережжя Індійського океану в березні 2017 року): по-перше, просування та консолідація основних цінностей таких як верховенство права, демократія, свобода навігації; по-друге, сприяння з боку Японії економічному процвітання та зміцненню регіону (будівництво інфраструктурних об'єктів, економічне партнерство, покращення бізнес-середовища); по-третє, розвиток співпраці в сфері морської безпеки, боротьби з тероризмом, наслідками стихійних лих [2].

Другий етап охоплював період з середини 2017 року та до кінця 2018 року. В цей час відбулася остаточна відмова від використання поняття Азіатсько-Тихоокеанський регіон, який в політичній риторикі був замінений на Індо-Тихоокеанський регіон. Також остаточно оформилася основна організаційна структура ГІОР – чотирикутник Quad (США, Японія, Австралія, Індія), при цьому було офіційно зазначено, що це структура створюється для співпраці, а не для протистояння чи стримування Китаю [2].

Третій етап охоплював період з кінця 2018 року та до березня 2023 року, коли Японія представила оновлений план ГІОР. Під час третього етапу відбувалося подальше узгодження основних принципів стратегії, поступово до активної діяльності в межах ГІОР почали залучатися країни АСЕАН [2].

З березня 2023 року розпочинається новий еволюційний етап у японській безпековій стратегії щодо Індо-Тихоокеанського регіону, пов'язаний з тими трансформаціями, які в цей період відбуваються в сфері міжнародного порядку. Повномасштабне російське вторгнення в Україну 2022 року вплинуло не лише на європейську безпеку, але й продемонструвало загальну взаємозалежність країн та регіонів в межах чинної системи міжнародних відносин. Відзначається збільшення загального рівня конфліктності в усіх регіонах, зокрема і в Індо-Тихоокеанському. Відбувається активізація одразу трьох гравців в Азії, які беруть курс на досягнення домінування в регіоні – оформлюється трикутник загроз КНР, Росія та КНДР. В цих умовах безпекові питання стають найбільш пріоритетними на порядку денному всіх країн Індо-Тихоокеанського регіону.

Японія бере курс на активізацію своєї безпекової політики – як внутрішньої, так і зовнішньої. В межах активізації внутрішньої безпекової політики 16 грудня 2022 року було затверджено ряд оновлених документів, таких як «Стратегія національної безпеки», «Стратегія національної оборони», «Програма укріплення оборони», до яких були внесені поняття «контрудар» та «превентивний удар». В контексті цього передбачалася модернізація Сил самооборони (особливо підрозділів протиракетної та протиповітряної оборони) та збільшення витрат на оборону на 60% (до 2% ВВП). Крім цього, розглядалася можливість подальшого внесення змін до законодавства з метою створення можливості надавати військову допомогу третім країнам [3].

Зовнішній безпековий курс передбачав активізацію японських політичних зусиль щодо перегляду договорів про співпрацю в сфері безпеки з більшістю країн регіону: в жовтні 2022 року була переглянута «Спільна декларація про співпрацю в сфері безпеки» з Австралією від 2007 року; у листопаді 2022 року зроблена спільна з Південною Кореєю заява про «Трьохстороннє партнерство США, Японії та Південної Кореї в Індо-Тихоокеанському

регіоні»; у квітні 2022 року відбулася перша зустріч міністерської структури 2+2 Японії та В'єтнаму; у квітні 2023 в рамках візиту Фуміо Кісида в Індію підтверджено «Спеціальне стратегічне глобальне партнерство». Також 20 березня 2023 року прем'єр-міністр Японії Фуміо Кісида у своєму виступі перед Індійською радою світових справ представив оновлений план FOIP, який передбачав подальший розвиток співпраці з країнами-однодумцями через різноманітні структури, зокрема японсько-американський союз, чотирьох стороннє партнерство Quad, двосторонні альянси Японії з провідними країнами регіону [4].

Якщо попередня стратегія FOIP спиралася на три стовпи, то нова вже базувалася на чотирьох. Перший стовп – реалізація принципів миру та процвітання, які включали повагу до суверенітету та територіальної цілісності (принципи, закріплені статутом ООН) та протидію одностороннім змінам статус-кво за допомогою сили. При чому ці принципи не обмежувалися лише Індо-Тихоокеанським регіоном. В контексті цього Японія заявила про рішуче засудження агресії Росії проти України, а Фуміо Кісида зазначив, що Японія виступає проти будь-яких односторонніх змін статус-кво силою в будь-якій точці світу, тому ніколи не визнає окупацію Росією українських територій та буде надавати Україні допомогу [5].

Ця заява продемонструвала повну зміну японської зовнішньополітичної стратегії, якої країна дотримувалася починаючи з 1945 року та яка передбачала відмову від конфронтації та пріоритет економічних інтересів над всіма іншими (перш за все для того, що не допустити повної переорієнтації та формування стратегічного союзу між будь-якою країною регіону та Китаєм).

Також принципи миру та процвітання передбачали створення вільного, чесного і справедливого економічного порядку, з цією метою передбачалося створення правової бази для запобігання непрозору та несправедливому фінансуванню. Японія пропонувала розширити співпрацю, зокрема з Індією, для розбудови інфраструктури в Південній Азії з залученням японських компаній та інвестицій [5].

Другий стовп – Індо-Тихоокеанський шлях щодо протидії викликам. Робився фокус на розв'язання глобальних проблем, таких як зміни клімату, проблеми навколишнього середовища, поширення інфекційних захворювань, безпека в кіберпросторі. Пропонувалося розширювати співпрацю в межах FOIP на правах рівноправного партнерства, щоб зробити кожне суспільство більш стійким до цих викликів [5].

Третій стовп – багатостороннє співробітництво в різних сферах. Визначалися три ключових для Японії регіони – Південно-Східна Азія, Південна Азія та регіон тихоокеанських островів. Пропонувалося розвивати спільні проекти відповідно до проблем та специфіки окремих регіонів. Наприклад, в межах співпраці з АСЕАН пропонувалося продовжити співпрацю в межах фонду інтеграції Японії та АСЕАН, в який Японія планувала зробити новий внесок у розмірі 100 мільйонів доларів. В Південній Азії японські ініціативи фокусувалися на реалізації концепції побудови промислового ланцюжка від Бенгальської затоки до Північно-Східної Індії (до цієї ініціативи мали приєднатися Індія та Бангладеш). Щодо тихоокеанських островів, то в цьому напрямку передбачалося розвивати співпрацю у сфері протидії таким викликам як підвищення рівня моря внаслідок зміни клімату, поширення інфекційних захворювань, стихійні лиха (такі як виверження вулканів). Також особливий акцент робився на забезпеченні цифрової безпеки та розвитку інформаційної інфраструктури регіону. Зазначалося, що важливими партнерами в реалізації FOIP є не лише країни Індо-Тихоокеанського регіону, але й країни Близького Сходу, Африки, Латинської Америки та інших регіонів – з ними також планувалося розвивати всебічну співпрацю [5].

Четвертий стовп – розширення зусиль щодо забезпечення безпеки та безпечного використання моря та повітря. Говорячи про цей напрямок, Фуміо Кісіда відзначив, що російська військова агресія в Україні призвела до великих геополітичних зрушень в серці євразійського континенту, тому країни Індо-Тихоокеанського регіону мають зробити все можливе, щоб не допустити подібних ризиків в океанах. Для досягнення цієї мети Японія закликала дотримуватися трьох принципів верховенства права на морі, які були згадані в попередній стратегії FOIP: держави повинні висувати та роз'яснювати свої претензії на основі міжнародного права; держави не повинні застосовувати силу чи примус, намагаючись відстояти чи висунути свої претензії; держави повинні прагнути врегулювати суперечки мирними засобами [5].

З метою захисту вільного судноплавства в океанах також передбачалося зміцнення можливостей правоохоронних органів кожної країни у цій сфері шляхом розвитку людських ресурсів, правової інфраструктури, зміцнення співпраці між агентствами берегової охорони та спільних навчань з береговою охороною інших країн. Японія заявила і про те, що вона буде розширювати власні зусилля в цьому напрямку, зокрема активніше залучати Сили самооборони до спільних навчань зі збройними силами країн регіону та створити нову структуру грантової допомоги збройним силам та іншим спорідненим організаціям країн-однодумців [5].

Серед механізмів реалізації визначених пріоритетів важливе місце відводилося Офіційній допомозі розвитку – ОДР (традиційний механізм економічної співпраці Японії з країнами регіону). Було запропоновано новий формат ОДР у вигляді мобілізації приватного капіталу, тобто передбачалося об'єднання державних та приватних фінансів для підтримки країн регіону. Це мало сприяти вирішенню економічних та соціальних проблем шляхом фінансової підтримки стартапів. Провідним механізмом реалізації співпраці виступали чотирьохсторонні групи Quad у сфері охорони здоров'я, технологій, зміни клімату, інфраструктури, космосу та кібербезпеки (їх важливість була підтверджена на зустрічах лідерів цих країн у березні та травні 2022 року та на зустрічі міністрів іноземних справ у вересні 2022 року). Не втратила свого значення і АСЕАН. У 2019 році були прийняті «Перспективи АСЕАН щодо Індо-Тихоокеанського регіону» (АОІР), а у 2020 році в межах саміту АСЕАН – Японія зроблено спільну заяву щодо співпраці в цьому регіоні та визначено її стратегічні напрямки: співпраця в морі, взаємопов'язаність, цілі сталого розвитку, економіка [6].

Також велике значення відводилося співпраці з партнерами за межами Азії. Підтвердженням цього стали спільні договори щодо співпраці в Індо-Тихоокеанському регіоні та включення даного регіону як пріоритетного в зовнішньополітичні стратегії незайських партнерів. Наприклад, спільна японсько-американська заява про «Укріплення вільного та відкритого міжнародного порядку» (травень 2022 року); розділ «Сприяння вільному та відкритому Індо-Тихоокеанському регіону» в межах Стратегії національної безпеки США (жовтень 2022 року); японсько-канадський план дій для сприяння вільному та відкритому Індо-Тихоокеанському регіону (зустріч міністрів закордонних справ у жовтні 2022 року); канадська «Індо-Тихоокеанська стратегія» (листопад 2022 року); документальне підтвердження співпраці Японії з рядом країн Європи для забезпечення реалізації FOIP, розробка країнами Європи документів, які стосуються Індо-Тихоокеанського регіону – Великобританія (2021 та 2023 роки), Франція (2018, 2021, 2023 роки), Німеччина (2020 рік), Італія (2022 рік), Нідерланди (2020 рік), Чехія (2022 рік) [6].

Висновки. Трансформація загроз в Індо-Тихоокеанському регіоні призвела до еволюції безпекових стратегій всіх азійських країн, зокрема Японії. Значне посилення Китаю

на початку ХХІ століття перетворило його на основну загрозу національній безпеці Японії, підштовхнувши японське керівництво до активізації співпраці з іншими країнами регіону. Це знайшло практичне втілення в японській безпековій стратегії «Вільний та відкритий Індо-Тихоокеанський регіон» (FOIP) 2016 року, яка робила основний акцент на забезпеченні морської безпеки, спільних економічних ініціативах та проєктах, просуванні спільних цінностей. В межах стратегії FOIP оформлюється організаційна структура Quad (США, Японія, Австралія, Індія), яка, по факту, мала на меті протистояти посиленню регіонального впливу Китаю, хоча офіційно це і заперечувалося.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну в 2022 році кардинально змінило безпекову ситуацію в світі. В Азії сформувався трикутник загроз у форматі Китай – Північна Корея – Росія – ці держави не лише активізували свою співпрацю, у тому числі й у військовому напрямку, але й активно демонструють власні претензії на регіональне панування та бажання змінити статус-кво, зокрема силовими методами. В цих умовах Японія активізує свою безпекову політику як внутрішню, так і зовнішню, яка включала активізацію двосторонньої співпраці та оновлений план FOIP, який наголошував на повазі до суверенітету та територіальної цілісності, необхідності протидіяти одностороннім змінам статус-кво за допомогою сили не лише в Індо-Тихоокеанському регіоні, але й в усьому світі, планувалося більш активне залучення Сил самооборони до спільних військових навчань, надання військових грантів країнам-однодумцям. Всі ці кроки свідчать про кардинальні зміни підходів до реалізації японської зовнішньополітичної стратегії, остаточну відмову від традиційно притаманних їй пасивності та неконфліктності, курс на активізацію відповідальності за безпеку в регіоні та світі.

Список використаної літератури

1. Joint Statement of the ASEAN-Japan Commemorative Summit «Hand in hand, facing regional and global challenges». URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.mofa.go.jp/files/000022451.pdf>.
2. Koga K. Japan's «Free and Open Indo-Pacific» Strategy: Tokyo's Tactical Hedging and the Implications for ASEAN. *Contemporary Southeast Asia*. №41(2). August 2019. P. 286–313. URL: https://www.researchgate.net/publication/335392208_Japan's_Free_and_Open_Indo-Pacific_Strategy_Tokyo's_Tactical_Hedging_and_the_Implications_for_ASEAN.
3. 西川 佳秀, 2023. 安全保障関連3文書改定と防衛政策の大転換. 一般社団法人平和政策研究所. №259. 2023. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://ippjapan.org/pdf/Opinion259_YNishikawa.pdf.
4. Hideshi T. Japan's New National Security Strategy and Contribution to a Networked Regional Security Architecture. Center for Strategic and International Studies. June 23, 2023. URL: <https://www.csis.org/analysis/japans-new-national-security-strategy-and-contribution-networked-regional-security>.
5. Policy Speech by Prime Minister Kishida Fumio at the Indian Council of World Affairs (ICWA). URL: https://japan.kantei.go.jp/101_kishida/statement/202303/_00013.html
6. 「自由で開かれたインド太平洋（FOIP）」のための新たなプラン. 2023年3月外務省. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.mofa.go.jp/files/100477659.pdf>.

EVOLUTION OF JAPAN'S STRATEGY FOR AN FREE AND OPEN INDO-PACIFIC REGION (FIOP) IN THE CONTEXT OF NEW SECURITY CHALLENGES

Tetiana Ivanets

Mariupol State University,

Faculty of History, Department of Philosophy and Sociology

Preobrazhenska str., 1, 03037, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the evolution of Japan's strategy of an free and open Indo-Pacific region (FIOP) in the context of new security challenges. The traditional mechanisms for implementing Japan's security initiatives, such as the Japan-US alliance and regional structures based on ASEAN (ASEAN Regional Forum, ASEAN+1 and ASEAN+3 formats, and the East Asia Summit) are studied. It is determined that the rise of China and its course towards the militarisation of the South China Sea have given impetus to the development of new formats of regional cooperation. The author analyses the features of Japan's 2016 strategy «Free and Open Indo-Pacific» (FIOP). It is noted that it was based on three main principles (promotion and consolidation of core values such as the rule of law, democracy, freedom of navigation; Japan's contribution to economic prosperity and strengthening of the region; development of cooperation in the field of maritime security, counter-terrorism, and disaster management), provided for the design of the Quad organisational structure (USA, Japan, Australia, India) and close ties with ASEAN, and went through four main stages in its evolution. The article analyses the peculiarities of the changes made to the updated FIOP in 2023 under the influence of the challenges triggered by the full-scale Russian military aggression in Ukraine in 2022. It is noted that these changes were made in the context of the overall intensification of Japan's security policy. One of the pillars of the new FIOP was the principle of respect for sovereignty and territorial integrity, countering unilateral changes to the status quo by force, not only within the Indo-Pacific region but also in the world at large. It envisaged the activation of the Self-Defence Forces in the field of security, joint exercises, and Japanese grant assistance to the armed forces of like-minded countries.

Key words: Japan, Asia-Pacific region, Indo-Pacific region, regional security, security challenges, FIOP, ASEAN, threat triangle (China, North Korea, Russia).

UDC 32.323:34

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.18>

APPROXIMATION OF THE ENVIRONMENTAL LAW AND ENVIRONMENTAL POLICY OF UKRAINE WITH THE EU LEGISLATION AS A COMPONENT OF THE GLOBALIZATION PROCESS

Yuliia Kaliuzhna

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Behavioral Sciences,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies
Alchevskiyh str., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The focus of this article is environmental law and environmental policy in the context of the globalization process. Ukraine was chosen as the object of study as one of the most active participants in the European integration process. This study considers the approximation of Ukrainian environmental law in accordance with the regulatory framework of the European Union. The emphasis in this study is on the consideration of environmental law and environmental policy as components of the globalization process in Europe. Today, the EU is a flagship in the implementation of environmental law and environmental policy. The current article analyzes the environmental law of Ukraine in the context of harmonization with the environmental policy of the European Union as a component of globalization. The article also examines the history of the formation of the European Union and the evolution of environmental law within this political and legal system. A comparative analysis of the legislative initiatives of the European Union and Ukraine made it possible to establish that the implementation mechanisms and the sequence of implementation of many elements of these initiatives are similar. The activities of the UN are considered, and the role of this organization in the activities of the European Union and Ukraine is considered. Additionally, the legislative activity of Ukraine is demonstrated, which is focused on the formation of new environmental policy standards in the context of globalization. The established facts made it possible to conclude about the level of integration of Ukrainian environmental legislation into the legal system of the European Union in the process of globalization.

Key words: environmental law, environmental policy, globalization process, European Union, legislative initiatives, Ukraine.

Introduction. The article is considered the environmental law and the process of globalization. Ukraine is the object of study as one of the most active participants in the European integration process. This article considers the approximation of Ukrainian environmental law following the legislation of the European Union. The study emphasizes the consideration of environmental law as a component of the globalization process in Europe. The current article analyzes the environmental law of Ukraine in the context of harmonization with the environmental policy of the European Union as a component of globalization. The article also examines the history of the formation of the European Union and the evolution of environmental law within this political and legal system. A comparative analysis of the legislative initiatives of the European Union and Ukraine made it possible to establish that the implementation mechanisms and the sequence of implementation of many elements of these initiatives are similar. The activities of the United Nations and the role of this organization in the activities of the European Union and Ukraine are considered. Additionally, the legislative activities of Ukraine are demonstrated. They

are focused on the formation of new environmental policy standards in the context of globalization. The facts made it possible to conclude about the level of integration of Ukrainian environmental legislation into the legal system of the European Union in the process of globalization.

Globalization is one of the most complex socio-political processes in the modern world. The main components of the globalization process are the formation of a global market, the development of global communications, an increase in the hybridity of cultures, and an increase in migration between states [30, p. 289]. One of the main aspects of globalization influencing the strengthening of this process is technology. It is the development of technical means of production, new transport networks, and international communication that enhances the process of globalization. The famous historian Gregory Clark called the technology «the tools of globalization» [18, p. 420].

However, technological progress has not only had a positive impact on the quality of life but also created many threats to the world community. One such negative effect of technological progress is the disruption of the Earth's ecosystem. As historian Yuval Noah Harari highlights, the pursuit of profit and better living has upset the ecological balance [42, p. 29]. Based on statistical data, he convincingly proves that human activity over a long historical period has actively influenced the ecological state of the planet [42, p. 88].

The devastating effects of the used technologies, exacerbated by globalization, have stimulated the creation of restrictive mechanisms at the legislative level. It should be emphasized that legal norms are also an important part of the development of the globalization process. Back in 1993, Martin Shapiro pointed out that the development of global processes, such as market expansion, stimulates the transformation of law [38, p. 37–38]. At the state level, this principle also works. As Ralph Michaels notes, due to globalization, the interdependence of states is increasing and more legislative powers are delegated to supranational institutions [30, p. 301].

An important component of the global legal system is environmental law, which is a body of laws, rules, and principles designed to protect the ecosystem [9, p. 54]. Environmental law is transformed, because the destructive human activity, combined with the development of technology, creates new challenges for the ecosystem. As Sandra Cassotta highlights, many aspects of environmental law remain fragmented and unable to meet the demands of society. Under the pressure of factors such as climate change and environmental pollution, environmental law has modernized, but a significant part of humanity believes in the «limitless resources» of the environment, which stimulates the further development of more effective legal norms [9, p. 55].

Given the above facts, the experience of the EU legal system as one of the most successful globalization projects of a regional nature is of considerable interest. The historical, geographical, and political features of this region have stimulated the process of globalization, which is manifested not only in the formation of effective institutions but also in an intensive cultural exchange [11, p. 90]. Environmental laws occupy an important place in the EU legislative system. It is appropriate to consider the process of approximation of the environmental legislation of Ukraine, as one of the most active participants in the European integration process. Ukraine's experience in transforming its legislation to the standards of EU law is of great importance for understanding the difficulties that arise in the context of globalism when introducing new legal initiatives. The relevance of this topic is that environmental law is a dynamic area of knowledge and is constantly in the process of transformation. Studying Ukraine's experience in approximating environmental law with EU standards allows us to supplement the existing body of knowledge and consider the errors of this process, for more effective implementation of global law in the future. The current article studies the features of synchronization of Ukrainian environmental law with the EU legislation in the context of globalization.

EU as a component of globalization

Before proceeding to consider the issue of environmental law, one should analyze the phenomenon of globalization and the political and legal features of the EU as an example of a successful globalization model. It is important to note that in the modern scientific paradigm there is no single unified definition of the term globalization, which is primarily due to the complexity and versatility of this phenomenon, which in turn confirms the need for further research work in this direction. Within the framework of this study, we will use the conceptual matrix of a group of researchers led by David Held, who proposed the following definition: globalization is «a process (or set of processes) that embodies the transformation of the spatial organization of social relations and interactions – measured using such indicators, as their extent, intensity, speed, and impact, – generating intercontinental or interregional flows and structures of activity, interactions and manifestations of power» [11, p. 20]. In our opinion, this definition most capaciously and comprehensively reflects the essence of the process of globalization.

According to the approach proposed by R. Michaels, globalization should be considered in terms of three conceptual levels: reality, ideology, and theory [30, p. 301]. «Reality» means the totality of all components of globalization that manifest in the real world. Most often, this is expressed in the development of the global market, the improvement of communication technologies, the elimination of borders between societies and cultures [30, p. 302]. Globalization at the level of theories is a new social paradigm that opposes so-called «methodological nationalism». The previous theoretical model implied that such categories as economics, religion, ethnicity, culture, etc. could exist only in the paradigm of a national state with a stable nationalist ideology. However, the new globalization paradigm implies the creation of supranational institutions that weaken the power of national states [30, p. 294]. The ideological level of globalization is most widely represented in the forms of projects, most often utopian. The main ideological narrative presented in such projects is based on universal values and implies the destruction of any borders between people [30, p. 295–296].

The historical context of globalization is also highly controversial. As Ulrich Beck has convincingly demonstrated, the beginning of this process and the influenced factors were present differently by most researchers. However, most trends boil down to the development of capitalism and the discovery of new geographical locations [7, p. 42]. The beginning of the process of globalization in Europe is of great importance for our study. As noted above, the process of globalization is fundamentally political and economic nature. Given this, the main emphasis in considering the historical aspect is on the development of a unified political system.

Until the 17th century, the political space of Europe was a scattered cluster of small feudal principalities, which actively defended the principles of sovereignty. However, at the end of the 17th century, the first trends of the globalization process in the European region appeared. The formation of a new political model of the European Community was associated with the events of the Thirty Years' War, which resulted in the signing of the Peace of Westphalia (1648) and the creation of a fully effective system of international law [11, p. 43–44]. The Westphalian sovereignty is, in essence, antagonistic to the tendencies of globalism. The main idea of the new world system was the sovereignty of states and the creation of legal mechanisms to prevent conflicts. The emphasis in this model was on states as autonomous political units that do not accept the supranational form of government. But the paradox of the Westphalian sovereignty is that it has established strong diplomatic connections between states. As a result, laws were adopted to ensure the judicial integrity of diplomats and embassies, which has contributed to the interpenetrating spread of rights [11, p. 44–45].

After establishing an intergovernmental balance system, most countries have sought to expand beyond the European region. Additionally, to Spain and Portugal, which had been engaged in colonial expansion for a long time by the 18th century, Britain, France, the Netherlands, and Denmark joined the creation of «overseas empires». This aspiration of European countries outside their region was not accidental. The evolution of the state model was most often associated with the strengthening of institutions of power, the creation of a bureaucracy, and regular armies, which required more resources from states that could cover new costs. However, in the early 19th century, Europe was again faced with a large-scale military conflict on its territory. Emperor Napoleon Bonaparte decided to create a pan-European Empire, led by France. Napoleon decided to achieve this goal with the help of military power, capturing the leadership of European states. Furthermore as a consequence of a military campaign against the Russian Empire, Napoleon was defeated and lost a significant number of troops [8, p. 77].

It is noteworthy that Napoleon's aspiration, in a conceptual sense, was dictated by the idea of globalization in Europe. Furthermore the processes of changing the global system have indeed been launched but from a completely different pole. After the so-called «Napoleonic Wars», a new reformatting of the world order began. In 1820, the «Congress of Vienna» occurred and a new global system of international relations was formed, which was named «Vienna». The final result of this congress was the recognition of the British Empire as the world's hegemon [8, p. 81]. Britain was the main attractor of the globalization process in the 19th century. Describing the 19th century, Giovanni Arrigi emphasizes «Britain became the new organizing center with a world colonial empire on the outside and a world business network on the inside» [17, p. 117–133].

Eric Hobsbawm noted that Britain, in the middle of the 19th century has created a new economic world, which integrated many developing countries [20, p. 49–50]. In our opinion, the 19th century was the starting point for the intensification of globalization processes at the macrolevel, so we should dwell on this period in more detail. As mentioned above, one of the key components of globalization is technology. In the 19th century, the development of technology accelerated many processes, including globalization. Completely new technical means of communication and infrastructure have been created. Due to the invention of the telegraph (1844) and the laying of a cable between France and England (1851), the transmission of information was accelerated 100 times [18, p. 422]. The infrastructure has also changed, and the railroads have covered many territories. Additionally, transport vessels have been improved, especially with the help of steam engines [18, p. 422–424].

It should be clarified that technology has not only influenced changes in the economic model of the world but has also led to serious political transformation, especially in Europe. In addition to sustainable communications and the ability to transport goods quickly, technology has helped create new global institutions. Thus, the following table is presented in D. Held's research project:

- «1865 International Telegraph Union
- 1875 Universal Postal Union
- 1884 International Railway Association
- 1890 Central Office of International Rail Transport
- 1894 Permanent International Association of Maritime Unions
- 1905 Diplomatic Conference on International Maritime Law
- 1906 World Radiotelegraph Union
- 1909 Permanent International Association of Road Unions» [11, p. 51].

The above data confirmed that new international structures have been formed due to technological progress. The chronological dynamics indicate that every year their number increase, which confirms the intensification of the process of globalization.

The second important component that influences the activation of globalism is ideology. From the beginning of globalization, each country had a justifying paradigm, which explained the aggressive ambitions at the level of ideology. Most often, Europeans turned to religious doctrine to justify cruelty toward the natives. However, as Immanuel Wallerstein notes, beginning in the 19th century, European countries announced that they wanted to bring civilization to their colonies [41, p. 11]. Note that colonization in the 19th century had negative consequences for the dominions but stimulated progress within societies. Most often, this was expressed in the form of technologies, communications, and new public institutions. Due to the mass migration of Europeans and the active integration of the rest of the world into the economic system of Europe at the end of the 19th century, many «developing» countries were transformed into Western models of society [20, p. 29–30].

One of the main components of the worldview change of the Europeans of the era of Romanticism was the emergence of the ideology of liberalism. Thanks to liberal ideas, many cultural products became available to the general population through the opening of free libraries and museums [20, p. 30]. This approach contributed to the improvement of the intellectual level of the broad mass of the population, which was expressed in the support of progressive ideas. Therefore, the ideas of liberal democracy in the late 19th and early 20th centuries were so widespread. At the political level, this idea was expressed by creating a system of broad suffrage and mechanisms for monitoring the activities of the government [11, p. 53]. The process of liberalization of societies launched in the 19th century continued actively after the world wars and, as in the case of technology, took on a global character. In 1974, about 68% of all countries in the world introduced the mechanisms of liberal democracy, and in 1995, this figure increased to 75% [11, p. 54].

In the first half of the 20th century, the process of globalization was slowed down. The model of nation-states laid down in the Westphalian system has reached its peak. During this period, there is a sharp increase in the intensity of hostilities, the apogee of which is the two world wars. The result of these wars was the reformatting of the world's political and legal system. By about 1950, most European states, had lost their colonies and reformatted the system of international relations [8, p. 96–99]. It is in this paradigm of the new world order that the EU is being formed as one of the most progressive projects of globalization at the moment. The history of the creation of the EU and the formation of environmental law, as one of the main norms of this association, will be considered further.

Summing up the above, we can state that two important components of globalization – technological progress and the spread of liberal ideology – contributed to the further acceleration of globalization. The selection of these two aspects of globalization is because, in our opinion, they laid the foundations for the formation of the EU as a political project and the development of environmental law. As demonstrated above, technologies have brought enough benefits to humanity, but the consequences of their exploitation have led to global depletion and pollution of the Earth's ecosystem. This factor influenced the creation of restrictive environmental law mechanisms that were globalized in the EU. Simultaneously, the liberalization of society, which also began in the 19th century, made it possible to reformat both the worldviews of most Europeans and administrative institutions that seek to regulate activities by legal norms to maintain a balance of relationships both at the level of individuals and at the level of institutions.

History of the EU and the development of environmental law and environmental policy

The topic of the creation and development of the EU as an institutional system is very extensive. To outline the key stages in the development of the EU structure, in the framework

of our study, the chronological model of Pascal Fontaine was partially used. It is appropriate to consider April 18, 1951, as the start date for the process of creating the EU. It was then that an agreement was signed in Paris on the formation of the supranational «European Coal and Steel Community». The purpose of the organization was to eliminate the consequences of the Second World War and create a balance between states. The core of this association was six European countries: Belgium, Germany, France, Italy, Luxembourg, and the Netherlands. The next stage of the unification was also attended by the six above-mentioned countries, which on March 25, 1957, signed the «Treaty of Rome». Under the terms of this agreement, two more supranational institutions were created: the European Atomic Energy Community (Euratom) and the European Economic Community (EEC). The presented organizations were guided by the unification of the economic space, especially at the level of the common European market. In 1973, the expansion of the scope of the association continued and three more states joined the above-mentioned six states: Denmark, Ireland, and Great Britain. Over time, the process of evolution of political and legal relations between the participating states continued, and in 1979 the first elections to the European Parliament were held. In the period from 1981 to 1986, such countries as Greece, Spain and Portugal joined the system [36, p. 11–12].

However, cardinal changes during the unification process occurred at the turn of the decade. In 1989, the fall of the Berlin Wall happened and Germany united again. After this event and geopolitical changes because of the destruction of the USSR in 1991, a serious global transformation began. In parallel with this event, the members of the EEC concluded a new treaty that strengthened the integration of intergovernmental relations in the fields of foreign policy and security. The Treaty entered into force on November 1, 1993. It is this date that should be considered as the starting point for creating the EU. Since the mid-1990s, there has been a global expansion of the EU's borders to the east. Most of the countries that were in the Soviet bloc are actively entering the EU space. These include Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, and Slovakia, as well as the Baltic countries that were part of the Soviet Union [36, p. 12–13]. It should be clarified that in the same period, Ukraine joined the process of European integration. In 1994, the Partnership and co-operation agreement between the European communities and their member states, and Ukraine was signed (entered into force in 1998) [35].

As the above facts demonstrate, the EU was formed very gradually, expanding its borders at the expense of members who were admitted to the union. With the expansion of the EU, new supranational institutions began to appear, which were focused on creating a single economic and political space. Despite the rationality of this association, this process was globalization. And the law, which is a key component of European integration, is considered the basis of this process [25, p. 2]. It becomes obvious that globalization has served as the main stimulus for developing environmental law. The problems of the destruction of the ecosystem of the Earth are in priority positions, along with the socio-economic factors of the destructive impact of globalization [21, p. 12]. In our opinion, the process of globalization and the active introduction of mechanisms to protect the biosphere from exploitation are directly related, and restrictive standards are essential for the effective development of globalism. However, there is also a deeper relationship between globalization and environmental law. As researcher John McCormick highlights, European integration processes, which other countries joined, stimulated the spread of environmental law. At the level of nation-states, the introduction of restrictive measures by supranational associations forced the approximation of legislation to international standards [29, p. 3].

Environmental law, like other forms of political and legal processes, has developed consistently, considering the solutions to emerging problems. Initially, environmental laws were

not updated during the EU globalization process. During the 1950s and 1960s, the focus was on economic development and the creation of a free market [29, p. 41–42]. The full-fledged beginning of the «environmental policy» of the EU should be considered in 1973, after the Conference on the Environment in Stockholm, which was held under the auspices of the UN in 1972. At this conference, the European Community committed itself to developing environmental policy programs. The presented normative documents are called Environmental Action Programs (EAP) and constitute the main strategic landmark of the EU in environmental protection. It is in them that current legislative initiatives and action plans for subsequent periods are set out. At the moment, there are 8 EAPs [24].

The evolution of the EAR indicates terms of demonstrating the development of environmental law in the EU. For example, the first EAP, which was adopted in 1973, was mainly devoted to the rational use of the environment. There was also an urgent need to assess other elements of the political system of society to avoid conflicts of interest and crisis processes in the economic sphere. The approach that was incorporated into this program was very primitive and focused on individual components of the environment, such as water, air, and soil. Minor sectoral restrictions on agriculture were also introduced. The second EAP was adopted in 1977 and differed slightly from the first version of the program. However, the scope of the environmental issues has been slightly expanded. For example, requirements for the quality of drinking water have become very stringent [19, p. 18–19].

The third version of the EAR (1982) was more focused on economic issues. It justified the risks to national markets, which pushed the community was more programmatic in these matters. Particular attention was paid to the standardization of products and considering the national specifics of states when introducing restrictive norms. Additionally, issues of emissions, air pollution, and noise disturbances were considered. The main breakthrough actions were declared in the field of reducing the damage from production to the environment [19, p. 19–20]. These trends were most intensified in 1987, when the fourth EAP came into force. This program was key in the development of environmental law within the European Community. There has been a conceptual change in the approach to environmental protection. Fragmentary attempts to protect individual components of nature did not yield tangible results and did not contribute to improving the level of health among citizens. The fourth version of the EAP was distinguished by complexity and an effective approach. Building on past programs, the issue of environmental protection has been included as a full-fledged component of community policy. This was especially evident in the economic sphere. The new approach stimulated a reduction in the level of energy and material consumption in production. Most of these initiatives were aimed at the sustainable transformation of the system of industry and agriculture, to improve environmental safety [19, p. 20–21].

From 1992 to 1999, the fifth EAR was in operation, which continued initiatives to strengthen the position of environmental law. Bold initiatives to develop environmental laws and introduce environmental taxation have met resistance from many nation-states. For example, taxes on the use of energy and penalties for exceeding CO₂ in production caused a heated discussion. Many members of the community called for a more relaxed approach to environmental taxation and rationalization of environmental law initiatives at the EU Member State level. On the territory of Germany and Britain, expert groups were created, the purpose of which was to optimize environmental initiatives to the requirements of local entrepreneurs. Subsequently, there has been a reduction in requirements for European standards and the granting of more freedom to the Member States to make environmental policy decisions [19, p. 23–24]. We want to note that this trend in environmental law is well explained by the theory of Hanspeter Kriesi and his co-authors, which deals with structural conflict. The paradox of globalization lies in the fact that

states that are oriented toward the national economy and politics resist supranational initiatives. Moreover, this process manifests itself both at the political-economic and socio-cultural levels [23, p. 923–924].

Environmental policy and environmental legislation in the 1990s constituted a disparate mosaic of various trends. To create a more efficient system of law, the concept of «sustainable development approach» has been revived. This approach was finally consolidated within the framework of the Amsterdam Treaty of 1997. A distinctive feature of the presented treaty was the integration of environmental law into most areas of state policy. The integration of the principles of «sustainable development» was implemented through the mechanisms of a complex architecture of strategic documents of sectoral committees [19, p. 25]. Between 2002 and 2012, there were 6 EAPs, which continued the trend toward the integration of environmental policy at the local level [12]. Within the boundaries of this strategy, a system of general principles was formed, which was divided into sectoral programs. It was decided to move away from controversial issues of environmental policy and, for more efficient functioning, to focus on issues that have a low discussion level. The main emphasis was placed on the so-called «permanent environmental problems» (climate change, loss of biodiversity, excessive consumption of resources). Expert committees have been established to address most of the emerging both local and global problems. Special attention in the new strategy was given to new members of the community, who, as mentioned above, began active European integration after the collapse of the USSR [19, p. 27].

The seventh EAP was implemented in 2013 and was valid until 2020. There were no significant qualitative changes in this strategy. Its basic principles were built on mechanisms that were gradually implemented in previous EAPs. One of the main features of the presented strategy was the establishment of a chronological barrier (until 2050), until which climate neutrality should be achieved. Also, the policy of «reconciliation» of environmental legislation and economic models of the Member States was continued. The new strategy is increasingly focused on «green energy» and the introduction of energy-efficient technologies. The priority methods for achieving the set goals were determined: improving the implementation of legislation and increasing the level of investment in environmental and climate policy [13]. At the moment, 8 EAPs are in force, which entered into force at the end of 2021. This strategy is practically no different, at the level of priorities and goals, from 7 EAPs. It fully reaffirms the commitment to climate neutrality by 2050, the introduction of new technologies into economic systems, and the enhancement of biodiversity [37].

In addition to the evolution of the EAR, for comprehensive coverage of our topic, it is appropriate to consider other legislative initiatives of the EU in matters of environmental law. Note that many agreements and regulations related to the environmental policy were not the exclusive prerogative of the EU, but were associated with the activities of the main supranational structure of the UN. For example, in September 2015, the 2030 Agenda for Sustainable Development was presented, in which the EU joined. It is this document that is the roadmap for sustainable development on a global scale [40]. This agenda includes a significant number of various social, political, economic, and other aspects of the life of planet Earth. However, many goals set relate to climate and environmental protection [39]. One of the most important initiatives in environmental law, implemented within the framework of the commitments made to the UN, is the strategy for the conservation of biodiversity [24]. In our opinion, this is one of the most important and ambitious projects for protecting nature within the framework of the trans-European space. The key commitments indicate that has been planned to take under legal protection at least 30% of the land and 30% of the sea within the borders of the EU [10].

From the above data, it follows that the process of formation of the EU and its components, such as law, was very complex. The states of Europe gradually joined the new community, and with the increase in the number of participants in this globalization project, the interaction paradigms became more complicated. One of the key areas was the legal system and, in particular, environmental law, which is a priori global in nature because it is directly related to natural resources. It should be noted that environmental law, as part of EU policy, has undergone significant changes. Based on the evolution of the EAR, there is a clear trend toward an increase in the influence of environmental legislation on a wide range of political, economic, and social issues. For example, one of these issues is «environmental justice» and the creation of the necessary infrastructure for discriminated categories of the population [22, p. 1–2]. Like other globalist trends, the introduction of supranational environmental initiatives met with resistance at the national level, especially in the economic sphere. However, the qualitative transformation of the EAR and other environmental policy initiatives, taking into account economic interests, has made it possible to effectively integrate the mechanisms of environmental law into a significant part of the overall political system of states.

Note that environmental laws are an important component of globalization processes. And, as was shown above, one of the main areas of cooperation between the EU and the UN, at the global level, is precisely the environmental policy. Given the pace of development of modern technologies and the exploitation of natural resources, the evolution of environmental law will continue at a rapid pace at the global level. For example, among specialists, there is now a discussion on the introduction of the so-called «rights of nature» into the EU legal system. The term «rights of nature» means changing the legal status of nature and various natural objects, such as rivers and ecosystems, to more effectively implement procedures for environmental protection. According to researchers Jaffa Epstein and Hendrik Shukens, over the past 5 years, this form of law has been introduced in many states [14, p. 206].

Ukraine and the EU Environmental Law and Environmental Law Approximation Process

After the collapse of the USSR, many countries joined the European Community. One of the first on the path of European integration was Ukraine, which has been an active participant in this process so far. An analysis of environmental legislation before the collapse of the USSR is of no interest because Ukraine was part of another globalist system. The acquisition of independence by Ukraine meant the formation of a new political and legal model. The basis of the environmental law of Ukraine should be considered in many laws adopted in the early 90s. In our opinion, it is necessary to single out three legislative acts that directly formed the environmental law of Ukraine: «On environmental protection» [26], «On protection of atmospheric air» [28], «Law on natural reserves» [27]. Note that later many sectoral legislative acts were adopted. However, initially, it was these three laws that formed the legislative framework for environmental law in independent Ukraine.

As mentioned above, Ukraine quickly joined the process of European integration, so the further development of environmental law occurred under the influence of the EU environmental policy. Given the significant attention of the EU to environmental law, already in the very first agreement concluded between Ukraine and the Community, interaction in the field of environmental policy was fixed. The main emphasis was placed on environmental protection [35, Article 61]. The agreement on «partnership and cooperation» was designed for 10 years, with the possibility of automatic renewal. In February 2005, a new document was endorsed by the EU-Ukraine Cooperation Council «EU-Ukraine Action Plan», which strengthened cooperation in the context of European integration. This extension also affected environmental law [15].

Note that environmental law, in this document, is much stronger integrated into the economic component of the plan. As in the case of the European legal system, in Ukraine, there has also been a consistent impact of environmental policies on sectors of the economy to reduce their destructive impact on the environment. For example, in section 2.2 on economic development, the issue of environmental protection is taken into account in the articles of this plan [16]. Additionally, the main emphasis in the presented document was placed on environmental protection as the main component of environmental policy.

After the implementation of the action plan, several more international treaties were adopted that are related to the European integration process, but they did not have a significant impact on the transformation of environmental law. Qualitative changes during the approximation process of law occurred after the signing of the «Association Agreement», which expanded the scope of interaction between Ukraine and the EU [3]. Issues of environmental policy are among the priorities in this agreement. General provisions on cooperation in the field of environmental policy are presented in Chapter 6 «National environment» in Section V «Economic and sectoral development» (Section V, Chapter 6, Article 362) [3]. Particular attention should be paid to many articles from this section. For example, in Article 362, the parties agree to exchange information, experience, and technologies that are focused on protecting the environment. Additionally, the article describes such areas of interaction as the joint overcoming of natural disasters and transboundary cooperation to protect the environment (Section V, Chapter 6, Article 362) [3]. Articles 361 and 363 describe in some detail the process of synchronizing Ukrainian legislation with European standards for environmental protection, rational use of resources, and the environmental safety of citizens. Particular attention was paid to interactions in the field of environmental policy at the global level (Section V, Chapter 6, Article 361, 363) [3].

However, the process of approximation of Ukrainian law with EU legislation is described in more detail in Appendix XXX, to Chapter 6 of the Association Agreement. Unfortunately, the format of our study does not allow us to cover this document in detail. However, it should be clarified that this supplement covers 29 sources of EU law (directives and regulations) that are designed to regulate activities in 8 sectors of environmental policy [2].

The presented document is most detailed on the issues of harmonization of the environmental law of Ukraine and the EU. All the regulations and directives that are included there have specific deadlines for implementation. Note that with each new document focused on cooperation between Ukraine and the EU in the field of law, there is an expansion of both industries and regulatory mechanisms.

However, one of the main documents of environmental law is the Law of Ukraine No. 2697-VIII, which determines the environmental policy of the state [32]. This law defines the strategy for the functioning of environmental policy and the phased implementation of the goals. For the first time, this legislative act was adopted in 2010 and determined the strategy of Ukraine's activities in the field of environmental policy until 2020 [33]. It is this document that describes the detailed scheme of actions of the Ukrainian state to protect nature and prevent man-made disasters. Note that cooperation with the EU in the law of 2010 is presented weakly. However, in Section 2, Ukraine undertakes to improve environmental management, in line with EU directives (Section 2) [5]. Additionally, Section 1 states that Ukraine is committed to considering the experience of the EU when developing legislation on biotechnology (Section 1) [5].

At the moment, the law of 2010 is no longer valid because, in 2019, a new strategy for the implementation of environmental policy was adopted [6]. In Section 1 of this law, considerable attention is paid to the problem of climate change and international cooperation at the global level (Section 1) [6]. For example, in 2016, Ukraine ratified the «Paris Agreement» at the legislative

level, which was initiated by the UN [34]. However, the EU remains an important reference point in the process of transforming environmental law in Ukraine, which is explicitly stated in the strategy. For example, in Section 2, it is declared that Ukraine continues the course of European integration and active interaction in the field of environmental policy. Note that in Section 2, Ukrainian law is subject to approximation with EU directives as one of the main mechanisms for European integration and improvement of environmental policy (Section 2) [6].

In our opinion, the documents described above are very similar in their conceptual basis to the EAP. As stated above, the evolution of EAR has lasted quite a long time and continues to this day. Ukraine, to improve the efficiency of its environmental policy, has introduced a strategy that is very similar to the model. This is a very significant fact of using the EU experience for Ukrainian legislation. If initially, the requirements of the EU were of a very generalized nature, then in the future, the subject matter of environmental law has greatly expanded and become more complex. This process is fully synchronized with the above processes of transformation of environmental law within the EU. Consequently, the changes in our legislation and the reformatting of the EU approach are a continuation of the globalization process that occurs at the supranational level.

For a comprehensive consideration of the topic, it is necessary to consider the legislative initiatives of Ukraine to harmonize legislation with the EU. In the context of environmental policy, one of the relevant ministries approved a «basic plan for approximating environmental legislation», which was aimed at the consistent transformation of environmental law [4]. The main goal of this plan is to consistently change Ukrainian legislation following the EU regulatory framework. But this document was not only: to effectively approximate Ukrainian legislation, plans were adopted that focused on a wider range of legislation. For example, in 2014, the Cabinet of Ministers of Ukraine adopted a resolution aimed at intensifying the process of implementing the «association agreement» [31]. The «Plan for the association agreement implementation» was adopted in the same year and was aimed at the consistent, practical implementation of the approximation of Ukrainian legislation [1].

These initiatives demonstrate the active work of Ukraine to harmonize its regulatory framework in various branches of law concerning the EU within the country. Taking EU legal norms as standards, Ukraine adapted its legislative system with the help of approximation mechanisms to accelerate the process of globalization. Additionally, various decrees and plans focused on the practical implementation of the necessary conditions are most often expressed by changing the regulatory framework and creating new institutions. In this context, laws and environmental law in particular, play an important role during the globalization process of integration.

Conclusions. The above facts allow us to conclude about the environmental law of Ukraine in the context of the European integration process. We considered various components of the topic, such as the globalization process, the creation of the EU, the development of the EU environmental policy, and the approximation of Ukrainian environmental law with EU standards. The globalization process is one of the most complex phenomena of our time, but we attempted to clarify its main characteristics and examined the role of law in this process, as well as its specifics in the context of the EU. The development of new technologies (especially communication) and the emergence of more liberal ideologies in European countries have had a significant impact on the development of environmental law as one of the most global areas of law. We singled out these two factors because the destructive influence of man in the exploitation of nature, using technical means, led to serious disturbances of the atmosphere, hydrosphere, and biosphere. It is appropriate to consider the development of environmental law as a response to this, as a set of restraining mechanisms aimed at reducing the destructive impact. The second factor – liberal

ideology – allowed many civil organizations to take part in the political and legal process, which contributed to the emergence of NGOs and political parties that influenced the political and legal systems of both individual countries and global institutions, such as the UN.

However, the central issue of this article is the experience of Ukraine as one of the most active participants in the European integration process. We could demonstrate that after gaining independence, the environmental law of Ukraine was similar to the European law in the early stages of the formation of the EU. Its peculiarity was that it did not have a complex structure and practically did not focus on innovative transformation. However, as in the case of the EU, Ukrainian environmental laws have evolved and gradually expanded. We managed to demonstrate this process in a rather meaningful way using the example of the «Environmental Protection Strategies», which the EU has been implementing since 1972. An analogue of this strategy eventually appeared in Ukraine, which, like other European states, developed an environmental policy strategy in detail.

With the help of comparative analysis, it was possible to establish that the «strategies» of the EU and Ukraine are almost identical in a conceptual sense. And even the process of development and complication of these regulatory documents proceeded in a very similar way. Also in the research materials, we emphasized that environmental law is one of the most globalist forms of legal relationships because environmental protection issues concern all humanity. Therefore, we have demonstrated that a significant number of environmental policy initiatives were initiated by the UN, which is the main supranational structure in the world. The EU actively supports cooperation with the UN in the field of environmental law, which expands the scope of globalization from the local (EU) to the global scale. The process of harmonization of Ukrainian environmental law with EU legislation is not a local phenomenon, but a continuation of more global trends. In this context, the EU acts as a mediator of the globalist trends in environmental policy, which Ukraine supports and seeks to develop within its legal framework. With the help of comparative analysis, it was possible to establish that the «strategies» of the EU and Ukraine are almost identical in a conceptual sense. And even the process of development and complication of these regulatory documents proceeded in a very similar way. Also in the research materials, we emphasized that environmental law is one of the most globalist forms of legal relationships because environmental protection issues concern all humanity. Therefore, we have demonstrated that a significant number of environmental policy initiatives were initiated by the UN, which is the main supranational structure in the world. The EU actively supports cooperation with the UN in the field of environmental law, which expands the scope of globalization from the local (EU) to the global scale. The process of harmonization of Ukrainian environmental law with EU legislation is not a local phenomenon, but a continuation of more global trends. In this context, the EU acts as a mediator of the globalist trends in environmental policy, which Ukraine supports and seeks to develop within its legal framework.

References

1. Action plan for the implementation of the Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand, for 2014–2017. № 847-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>
2. Annex XXX to Chapter 6 Environment. Section V of Economic and Sectoral Cooperation. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/TITLE%20V.pdf>
3. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part : Law of

- Ukraine 27.06.2014 № 984_011 (Association Agreement) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
4. Basic plan of adaptation of environmental legislation of Ukraine to the legislation of the European Union: Law of Ukraine 17.12.2012 № 659 (Basic plan of approximation). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN81968>
  5. Basic principles 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/11481/file/SDG%20Ukraine%20Monitoring%20Report%202020%20ukr.pdf>
  6. Basic principles 2030. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>
  7. Beck U. What Is Globalization? Polity Press: Cambridge, 1999. 208 p.
  8. Böröcz, József. The European Union and global social change: a critical geopolitical-economic analysis. Routledge, 2010. 256 p.
  9. Cassotta S. The Development of Environmental Law within a Changing Environmental Governance Context: Towards a New Paradigm Shift in the Anthropocene Era. *Yearbook of International Environmental Law*. 2019. Vol. 30, No. 1. P. 54–67.
  10. COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS EU Biodiversity Strategy for 2030 Bringing nature back into our lives : COM/2020/380 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0380>
  11. David Held. *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*. 2004. 540 p.
  12. Decision No 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 22 July 2002 laying down the Sixth Community Environment Action Programme : OJ L 242/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32002D1600>
  13. Decision No 1386/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 20 November 2013 on a General Union Environment Action Programme to 2020 ‘Living well, within the limits of our planet’ Text with EEA relevance : OJ L 354/171. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013D1386>
  14. Epstein Y. A positivist approach to rights of nature in the European Union. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2021. Vol. 12 No. 2, P. 205–227.
  15. EU-Ukraine Action Plan : Date of approval by the Cabinet of Ministers of Ukraine: February 12, 2005. The date of approval by the Council on Cooperation between Ukraine and by the European Union: 21.02.2005 : Document 994_693. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text
  16. EU-Ukraine Action Plan : Date of approval by the Cabinet of Ministers of Ukraine: February 12, 2005. The date of approval by the Council on Cooperation between Ukraine and by the European Union: 21.02.2005 : Document 994_693 Section 2.2 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text
  17. Giovanni Arrighi, Globalization And Historical Macrosociology, in Janet Abu-Lughod (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. 1999. 282 p.
  18. Gregory Clark. *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton University Press, 2012. 432 p.
  19. Hey C. EU Environmental Policies: A short history of the policy strategies. *EU Environmental Policy Handbook*. 2007. URL: http://aei.pitt.edu/98675/1/envirion_policies...pdf
  20. Hobsbawm Eric. *The Age of Empire: 1875–1914*. Vintage Books: New York, 1989. 440 p.
  21. Kaliuzhna Yu. Globalization, poverty and the ecological crisis: the syncretism of the problem. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences : Collection of scientific papers «ΑΙΓΟΣ» with Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference*, Cambridge ; Vinnytsia : P. C. Publishing House & European Scientific

- International Scientific and Practical Conference*, Cambridge ; Vinnytsia : P. C. Publishing House & European Scientific Platform. 2021. Vol. 3. P. 10–14.
22. Krämer, L. Environmental Justice and European Union Law. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2020. Vol. 16. P. 1–23.
  23. Kriesi H. Globalization and the transformation of the national political space: Six European countries compared. *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45, Iss. 6. P. 921–956.
  24. Kurrer C. Environment policy: general principles and basic framework. URL: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/71/environment-policy-general-principles-and-basic-framework>
  25. Lange B. Implementing EU Pollution Control Law and Integration. Cambridge University Press, 2008. 344 p.
  26. Law on environmental protection : Law of Ukraine 08.10.2023 № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
  27. Law on natural reserves : Law of Ukraine 24.08.2023 № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
  28. Law on protection of atmospheric air : Law of Ukraine 01.10.2023 № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>
  29. McCormick John. Environmental policy in the European Union. Palgrave Macmillan. 347 p.
  30. Michaels R. Globalization and Law: Law Beyond the State / Law and Society Theory. Oxford and Portland, Oregon, 2013. P. 287–303.
  31. On confirmation of Ukraine’s course towards integration into the European Union and priority measures in this direction : Law of Ukraine 13.03.2014 № 874-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/874-18#Text>
  32. On the Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period until 2030 : Law of Ukraine 28.02.2019 № 2697-VIII (Basic principles 2030). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>
  33. On the Basic principles (strategy) of the state environmental policy of Ukraine for the period until 2020 : Law of Ukraine 01.01.2020 № 2818-VI (Basic principles 2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2818-17#Text>
  34. On the ratification of the Paris Agreement : Law of Ukraine 14.07.2016 № 1469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1469-19#Text>
  35. Partnership and co-operation agreement between the European communities and their member states, and Ukraine : 998_012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
  36. Pascal Fontaine. Europe in 12 lessons. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. 112 p.
  37. Proposal for a DECISION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on a General Union Environment Action Programme to 2030 : COM/2020/652 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020PC0652&qid=1703713914463>
  38. Shapiro M. The Globalization of Law. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 1993. Vol. 1. P. 37-64. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=ijgls>
  39. Sustainable Development Goals. URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/sustainable-development-goals_en
  40. The EU and the United Nations – common goals for a sustainable future. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/international-strategies/sustainable-development-goals/eu-and-united-nations-common-goals-sustainable-future_en
  41. Wallerstein Im. European universalism: the rhetoric of power. 2006. 112 p.
  42. Yuval Noah Harari. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Random House, 2018. 528 p.

АПРОКСИМАЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Юлія Калюжна

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціальних і поведінкових наук,
кафедра політології, соціології і культурології
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна*

У центрі уваги цієї статті є екологічне право та екологічна політика, які розглядаються у контексті процесів глобалізації, від історії до сучасності. Об'єктом дослідження виступає Україна як один з найактивніших учасників євроінтеграційного процесу. В рамках дослідження автор розглядає апроксимацію українського екологічного законодавства до нормативно-правової бази Європейського Союзу. Акцент у дослідженні зроблено на висвітленні екологічного права та екологічної політики як важливих складових процесу глобалізації в Європі. Посилаючись на визнання ЄС в ролі флагмана, щодо впровадження екологічного права та екологічної політики, у статті аналізується екологічне право України в контексті гармонізації з екологічною політикою Європейського Союзу як складової глобалізації. У статті також розглядається історія становлення Європейського Союзу та еволюція екологічного права в рамках цієї політико-правової системи. Автором статті запропоновано порівняльний аналіз законодавчих ініціатив Європейського Союзу та України, який надав змогу встановити, що механізми реалізації та послідовність реалізації багатьох елементів цих ініціатив є подібними. Розглянуто діяльність ООН, а також роль цієї організації в діяльності Європейського Союзу та України. Додатково продемонстровано законодавчу діяльність України, яка спрямована на формування нових стандартів екологічної політики в умовах глобалізації, зокрема, щодо питань атомної енергетики, збереження біорізноманіття та ін. Встановлені факти дали змогу зробити висновок про рівень інтегрованості українського екологічного законодавства в політико-правову систему Європейського Союзу в процесі глобалізації. Визначено, що процес апроксимації українського екологічного законодавства до нормативно-правової бази Європейського Союзу відповідає логіці процесів сучасної глобалізації та конструктивним рішенням, що наближають Україну до вступу в ЄС.

Ключові слова: екологічне право, екологічна політика, процес глобалізації, Європейський Союз, законодавчі ініціативи, Україна.

УДК 327.56(519.5)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.19>

СІМДЕСЯТ РОКІВ ЗАКІНЧЕННЯ ВІЙНИ В КОРЕЇ: УРОКИ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Кан Ден Сік

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
кафедра східної культури і літератури,*

*Консультативна Рада з питань мирного та демократичного об'єднання Кореї
вул. Левка Лук'яненка, 136, 04207, м. Київ, Україна*

Хоча корейська війна закінчилася підписанням договору про перемир'я 70 років тому, але досі на Корейському півострові немає стабільного миру і формально обидві країни знаходяться у стані війни. Крім того, як і 70 років тому, Північна Корея ускладнює ситуацію ескалацією озброєнь. Так, тільки за 2022–2023 роки Північна Корея провела більш ніж 70 ракетно-ядерних випробувань.

Корейська війна, яка почалася як громадянська, невдовзі перейшла у найбільший міжнародний конфлікт. І ще раз показала, що у світі велику роль відіграє системне протистояння великих держав. Як відомо, на той період таким супротивом були СРСР – США. У цій статті коротко описуються причини виникнення Корейської війни, хто першим почав війну, хід бойових дій, роль Радянського Союзу, США, Китаю.

У статті дається аналіз подій тих днів з позиції сучасних підходів, матеріалів та з урахуванням ситуації, що змінилася за минулі 70 років. Крім того, у статті розкривається теза, що і сьогодні уроки Корейської війни становлять зростаючу актуальність, особливо у контексті подій, які відбуваються у світі. Таких як агресія Росії відносно України, напружена ситуація на Корейському півострові, у Тайванській протоці та інших регіонах світу. Звичайно ж, у цій статті даються уроки та висновки Корейської війни, щоб не повторити ті помилки, які були допущені в ході вирішення Корейської проблеми, оскільки глобальне протистояння конфліктуючих світових суспільно-політичних систем продовжується. Також світовій громадськості необхідно створити збалансовану систему впливу на негативні події у світі з урахуванням демократичних принципів рівності та справедливості. Корейська війна ще раз показала, що проблему Кореї (розпад) не можна вирішити військовим шляхом і тому не треба нагнітати обстановку на Корейському півострові, а шукати варіанти вирішення проблеми мирним шляхом. Зараз у всьому світі йде ескалація, гонки озброєння в небувалому масштабі, «холодна війна» спалахнула з новою силою. У багатьох регіонах світу виникли конфліктні ситуації, і тому уроки Корейської війни – це ще одне застереження усьому світу.

Ключові слова: перемир'я, Корейська проблема, розкол, демілітаризована зона, уроки Корейської війни, системне протистояння, міжнародний конфлікт, конфліктна ситуація.

Як відомо, 27 липня 2023 року виповнилося 70 років після закінчення Корейської війни. Ця подія знову викликала нову дискусійну хвилю у багатьох країнах світу, і тому я вирішив, що прийшов час і в Україні більш детально обговорити цю тему в контексті сучасних поглядів.

Аналіз Корейської війни, її уроки передбачають розгляд наступних складових завдань теми:

1. Актуальність теми.
2. Причина виникнення війни.
3. Хто почав війну.

4. Характер війни.
5. Міжнародний аспект війни.
6. Наслідки та уроки Корейської війни.

Будь-яка тема, незалежно від того чи це лекція, дискусія, завжди вимагає актуальності і тільки в такому випадку вона цікава і буде викликати інтерес. Однією з таких тем була і залишається тема Корейської війни, яка закінчилася 70 років тому підписання угоди про перемир'я.

Не буде перебільшенням твердження про те, що про Корейську війну написано безліч книг, статей, але й сьогодні ця тема викликає живий інтерес багатьох дослідників і політиків. Тому що Корейська війна – це не просто значне історичне явище, яке пішло в далеке минуле і викликає лише академічний інтерес. Чому? Тому що, по-перше, війна формально досі не закінчилася; по-друге, її наслідки досі реально відчуються в політичному кліматі як на Корейському півострові, так і в інших регіонах світу. Сьогодні для дослідників відкрилися деякі архівні матеріали, тому зрозуміліше стала логіка та мотиви учасників війни, чіткіше вимальовується глибина її наслідків, як для Кореї, так і для всього світу. Але Корейська війна, як і раніше, таїть у собі ще багато загадок для вчених, політиків, а її уроки зберігають свою актуальність. Це загальний міжнародний контекст, у якому виник і розвивався конфлікт. Поєднання мотивів національної безпеки, ідеологічної неприязні та великодержавних претензій підштовхнуло СРСР і США до взаємної конфронтації, яка у кінцевому підсумку призвела до Корейської війни. Сьогодні Росія також мотивуючи національною безпекою і маніпулюючи претензіями великодержавного характеру почала війну в Україні. Тому тема Корейської війни і сьогодні в повній мірі актуальна і викликає інтерес багатьох дослідників, політиків.

До сьогодні розкол Кореї на дві частини, який був причиною виникнення війни, залишається національною трагедією корейського народу.

Підсумки Корейської війни мають бути суворим застереженням для сучасних політиків багатьох країн причетних до Корейської проблеми, але кажучи про Корейську війну не можна обмежуватися лише її впливом на корейську проблему, її уроки набагато ширші і відграють значну роль у сучасних міжнародних відносинах. Міжнародний аспект Корейської війни, залученість до неї багатьох держав і всього світового співтовариства, та наслідки привертають до себе підвищену увагу дослідників, політиків та широкого загалу. Їх аналіз та висновки особливо важливі у наш час, коли у міжнародних відносинах посилюються тенденції до активізації втручання у справи інших країн, територіальні претензії і нарешті груба неприкрита агресія така як агресія Росії по відношенню до України. Причому порушення суверенітету слабких країн відбувається під пристойними приводами, такими як захист прав людини, захист прав етнічних меншин, прагнення погасити небезпечну міжусобицю та ін. Але це робиться вибірково, переважно щодо країн, чії соціальні системи, керівники та їх політика не влаштовує «сильних світу цього». Так було з Лівією, Іраком, Югославією, Грузією та Україною.

Таким чином, і сьогодні внутрішній регіональний конфлікт може легко перейти у глобальне протистояння світових суспільно-політичних систем, що конфліктують між собою, прагнуть змінити на свою користь світовий баланс сил. Все це свідчить про те, що хоча історію Корейської війни вивчають вже понад 70 років, але досі вона актуальна та повчальна.

Як відомо, причиною виникнення Корейської війни був розкол країни на 2 частини. Рішення про опіку над Кореєю (про розкол) було прийнято ще під час Другої світової війни на конференціях Каїру, Ялти, Потсдама та Москви. Після закінчення Другої світової

війни військово-політичне протиборство СРСР – США виключало досягнення консенсусу у вирішенні Корейського питання. Дві супердержави йшли на розкол країни, щоб створити на півдні та півночі Корейського півострова держави, що орієнтуються відповідно на Вашингтон та Москву.

Причина такого рішення – занадто вигідне геополітичне розташування Корейського півострова. Тобто, США вважали, що Корея через своє геополітичне становище у безпосередній близькості від СРСР та КНР ставала для США з військово-стратегічної точки зору найважливішим районом «стримування комунізму». Американський публіцист І. Стоун, який присвятив американській агресії у Кореї цілу книгу, не безпідставно назвав Корею «стратегічним перехрестям»; «Японія» – писав він, – «розглядала Корею як пістолет, спрямований на неї з континенту». Китайці вважали її історичним плацдармом для проникнення японців у їхню країну; росіяни – загрозою для Владивостока; американці – головною ланкою в політиці «стримування», за допомогою якої вони розраховували припинити подальше поширення комунізму.

В 1948 році на Корейському півострові де-факто утворилися дві країни: КНДР та РК. Це означало що розкол, який утворили у 1945 році фактично закріпили. Рішення про закріплення розколу Кореї приймалося в кабінетах Білого дому та Кремля. КНДР очолив Кім Ір Сен, який пройшов військову службу в СРСР з 1940 року і мав військовий чин капітана Радянської армії. А уже РК очолив Лі Син Ман, який очолив тимчасовий уряд Кореї у Шанхаї. Розділ Кореї вилився в гостру військово-політичну конфронтацію, що привела у 1950 році до кровопролитної війни, в яку було залучено майже два десятки іноземних країн. Корейська війна – це не раптова подія, а були події, які привели до нападу КНДР 25 червня 1950 року. Це в першу чергу кризова ситуація, яка склалася в Південній Кореї і режим Лі Син Мана опинився на межі падіння. Таким чином, нестійкість південнокорейського режиму привела Кім Ір Сена та окриленого перемогою в Китаї Мао Цзедуна до думки, що настав час збройним шляхом об'єднати Корею. По-друге, це загальний міжнародний контекст, в якому виник і розвивався конфлікт. Тобто, це «холодна війна» між СРСР соціалістичного табору та капіталістичним світом.

Кім Ір Сен у квітні 1950 року був в Москві і мав бесіду зі Сталіним і він переконав Сталіна, що Корею можна об'єднати шляхом бліцкригу. Останню згоду було отримано тільки після того, як план наступу на Південну Корею отримав схвалення Мао Цзедуна. Проте, необхідно наголосити, що Сталін довгий час не погоджувався, тому що він не хотів порушувати домовленості з США та створювати нове вогнище напруженості. Крім того, необхідно відзначити, що до 1950 року співвідношення сил у регіоні Північно-Східної Азії явно змінилися на користь СРСР. Так в Китаї перемогли комуністи на чолі з Мао Цзедуном, які обіцяли у разі потреби допомогти братам з КНДР, і, звичайно ж, важливу роль відіграла кризова ситуація режиму Лі Син Мана, що склалася на Півдні Кореї. У Москві дійшли до висновку, що на Півдні Кореї вітатимуть комуністів, а США, як і у випадку з Китаєм, змиряться з поразкою.

Для США напад Північної Кореї на Південну став останньою краплею, що переповнила чашу терпіння.

Білий дім не хотів падіння Південної Кореї, оскільки вважали, що далі може статися ланцюгова реакція і в руках комуністів рано чи пізно буде вся Азія. США при підтримці ООН кинули значну частину своєї військової могутності на допомогу півднєві. Однак не вірно було би вважати, що обидві Кореї були просто заручниками у грі великих держав, оскільки до війни готувалися обидві країни. В основі політики обох країн лежали насамперед владні націоналістичні прагнення. Таким чином, можна сказати, що спочатку Корейська

війна мала характер громадянської війни і все ж при вивченні історії Корейської війни цілком очевидні серйозні вагання Сталіна з питань вступу СРСР у війну на боці КНДР, він рекомендував Кім Ір Сену ще раз обміркувати, зробити усі необхідні підрахунки. Він явно не хотів американського втручання на боці РК, що могло легко призвести до глобального конфлікту. Але деякі радянські політики та військові фахівці визнали, що план Кім Ір Сена міг бути виконаний, якби вдалося здобути перемогу в найкоротші терміни. Крім того, подальші консультації Сталіна та Мао Цзедуна призвели до схвалення плану Кім Ір Сена про об'єднання Кореї військовим шляхом. До кінця травня 1950 року у Пхеньяні було практично завершено розробку стратегічного плану розгрому армії Південної Кореї шляхом нанесення раптового стрімкого удару двома оперативними військовими угрупованнями у напрямках Сеула та Чхунчена силами 9 піхотних дивізій. Таким чином, вже не стоїть питання – хто першим почав війну, тому що Радянська та Північнокорейська пропаганда тривалий час звинувачували РК відносно початку війни. Необхідно визнати, що в перші дні війни Корейській Народній Армії вдалося опанувати майже 95% території РК, за три дні був захоплений Сеул і вона впритул підійшла до міста Пусан. Північна Корея була підготовлена краще, тому що СРСР надала значну допомогу Пхеньяну, тоді як Лі Син Ману США допомогли практично лише стрілецькою зброєю. Так, на початок війни співвідношення сил було наступним:

- Сухопутні війська 2:1 (КНДР – РК)
- Артилерійській знаряддя 2:1
- Танки 6,5:1
- Літаки 6:1
- Кулемети 7:1

Але, як відомо, розрахунки Кім Ір Сена на блискавичне об'єднання Кореї під своєю егідою зазнали краху в результаті прямого та швидкого втручання США. США діючи під прикриттям резолюції Ради Безпеки ООН про надання допомоги РК від збройного нападу КНДР, прийнятого вже 27 червня 1950 року, тобто, через 2 дні після початку війни, за відсутності представника СРСР. Таким чином, США та їх військово-політичні союзники безпосередньо вступили в Корейську війну. 18 березня 1950 року здійснили поблизу міста Інчхон великомасштабну висадку 50-ти тисячного десанту, оснащеного танками, артилерією, підтриманого ВМС та авіацією [1, с. 614–615]. Північнокорейська армія опинилася в кільці оточення та швидко була розгромлена і лінія фронту підійшла до кордону Кореї з Китаєм. Сталін дав дозвіл лише силам ВПС взяти участь у війні.

Таким чином, тільки за період Корейської війни Корея двічі була близько до об'єднання: перший раз на початку війни, коли Північна Корея за короткий термін захопила 95% Південної Кореї (це було би об'єднання під егідою КНДР), і другий раз під егідою РК, коли впритул наблизилися до кордону з КНР, але в другій половині жовтня 1950 року у війну під виглядом добровольців вступили Китайські війська на чолі з генералом Пенем Дехуаєм, чисельністю близько мільйона людей, тоді як чисельність Корейської народної армії складала лише 337 тис. солдат і офіцерів на кінець 1951 року. З південно-корейсько-американської сторони у війні прийняли участь понад 700 тис. військовослужбовців, у тому числі приблизно 260 тис. американців, окрім ВМС, ВПС США. На початку січня 1951 року Китайські війська відтіснили війська ООН за 38 паралель і зайняли Сеул. Потім у війни виникло щось на кшталт затяжної стратегічної рівноваги. Жодна із сторін не в змозі була переломити хід подій на свою користь. Саме в такій ситуації генерал Макартур, який командував військами ООН, запропонував завдати ядерного удару по Китаю, тобто світова спільнота вперше знаходилася на межі ядерної катастрофи [2].

На кордоні з КНДР стояли наготові 5 радянських бронетанкових дивізій, у підвищеній бойовій готовності знаходився Тихоокеанський флот, включаючи бойові кораблі, які знаходилися в Порт-Артурі. Практично починаючи з початку 1951 року активні бойові дії призупинилися і почалася напружена дипломатична боротьба, яка тривала 2 роки і тільки після смерті Сталіна та приходу до влади нового президента США Ейзенхауера, була досягнута угода про припинення вогню, що поклала край безглуздому братовбивству в Кореї. Чому так довго тривало заключення угоди про припинення вогню? Однією з найбільших важливих умов для припинення військових дій полягало в установленні демаркаційної лінії та демілітаризованої зони.

Через розбіжності переговори неодноразово зривалися. Лише в кінці листопаду сторони досягли компромісу відносно демаркаційної лінії, іншим гострим питанням став обмін військовополонених, оскільки кількість китайських і північнокорейських бранців в 15 разів перевищувала південнокорейських та військ ООН. В результаті домовленості демаркаційна зона повинна бути шириною 4 км (по 2 км з кожного боку). Нарешті 27 липня 1953 року було укладено угоду про перемир'я, вона була підписана в остаточному вигляді головнокомандуючим Збройних Сил ООН, генералом армій США М. Кларком в Мунсані – з одного боку, і верховним головнокомандуючим народними добровольцями Пен Дехуаєм та Кім Ир Сенем в Пхеньяні – з іншого боку. До речі, президент РК Лі Син Ман не брав участь у переговорах про перемир'я, він був проти перемир'я і наполягав на поході на Північ з метою силового об'єднання Кореї, але його незгода була проігнорована.

У преамбулі угоди декларувалося, що її метою є припинення Корейського «конфлікту», повне припинення військових дій та ворожих актів у Кореї до укладення остаточної мирної угоди. Зазначалося, що умови і пункти цієї угоди мають навмисно суто військовий характер і стосуються виключно діючих у Кореї Збройних сил, тим самим підкреслювалося, що угода є суто військовим документом, а не політичним договором і носить тимчасовий характер. Підписанням угоди про перемир'я закінчилася Корейська війна. Статті, що містяться в угодах про перемир'я, головним чином ст.4, відкривала можливість для розгляду і вирішення Корейської проблеми шляхом міжнародних обговорень за участі представників як Північної, так і Південної Кореї. Перемир'я поклало кінець кровопролиттю та колосальним руйнуванням.

Аналізуючи міжнародний аспект Корейської війни, необхідно торкнутися позиції основних її іноземних учасників. У першу чергу безумовно мова може йти про США, роль яких була надзвичайно велика. Деякі дослідники кажуть, що Корейська війна була не стільки корейською, а скільки американською та китайською. Про переважну роль США у Корейській війні свідчить питома вага їх збройних сил у складі військ ООН. Сухопутні війська США становили 50,3%, РК – 40,1%, інших учасників – 9,6%. Воєнно-морські сили США становили 85,9%, РК – 7,4%, інших – 6,7%; ВПС – 93,4%, 5,6%, 1% відповідно. Ще один головний іноземний учасник Корейської війни – Китай. Як відомо, Китай не відразу зважився в повному обсязі включитися у військові дії. Для цього було достатньо багато причин. Але небезпечне наближення військ ООН до китайських кордонів, відповідні сигнали з Москви змусили Китай рішуче вступити до бойових операцій і до того ж це були не окремі загони, а регулярні підрозділи Народно-визвольних армій Китаю під назвою Китайські народні добровольці. До речі, китайські добровольці до 1958 року перебували в КНДР, а американські війська досі перебувають в РК.

Події 1950–1953 років продемонстрували безперспективність насильницького шляху вирішення питання об'єднання Кореї в умовах високого ступеню залучення до цієї проблеми великих держав: США, Китаю, Росії та інших країн, і знову гостро стоїть

питання про шляхи досягнення єдності нації, але вже в іншому плані, в аспекті міжнародного врегулювання. Як відомо, досі ця проблема не вирішена, хоча після закінчення війни пройшло вже 70 років, у зв'язку з тим, що великі держави з тих чи інших причин не хочуть, щоб Корея була об'єднаною, у результаті страждають лише корейці. За три роки кровопролитних боїв загинуло біля 400 тис південнокорейців, 142 тис американців, 17 тис військовослужбовців ООН, загальні витрати лише США на ведення війни склали 83 млрд доларів США. Великих втрат зазнали сили КНДР і КНР, за різними джерелами від 2х до 4х мільйонів осіб загинили та поранені. Чималих втрат зазнав і СРСР – 335 літаків і 120 пілотів, загальна чисельність загинилих та поранених 299 осіб. Природно величезних збитків було завдано народному господарству КНДР, так було зруйновано 88 тис 700 промислових підприємств, 600 тис житлових будинків, шкіл, лікарень. Матеріальні збитки РК дорівнюють 4 млрд. доларів; зруйновано 43% промислових об'єктів, 41% електростанцій, 50% шахт, 30% житлових приміщень.

Крім чисто матеріальних та людських втрат, Корейська війна справила довгостроковий негативний вплив на загальну обстановку в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Вона призвела до формування системи військових блоків, зростання напруженості, виникнення конфліктних ситуацій на Корейському півострові. Війна серйозно посилила розкол Кореї, посягла пастку ворожнечі та недовіри один до одного, на багато десятиліть затримавши міжкорейський діалог.

Які ж уроки та довгострокові політичні наслідки війни? Можна з впевненістю сказати, що Корейська війна спочатку носила характер громадянської війни, яка потім переросла в міжнародну. Тобто, Корейська війна – це дві війни, що злилися воедино. Першу розпочали дві правлячі еліти розчленованої Кореї, які намагалися силою зброї відновити єдність країни. Друга – справа рук зовнішніх сил, що перетворили внутрішньокорейську міжусобицю на найбільший міжнародний конфлікт, який ледве не призвів до Третьої світової війни. Власне, інтерес корейців був відсунутий на другий план. Тільки в ході Корейської війни Корея могла як мінімум двічі бути об'єднаною в той чи інший бік, якби не зовнішні сили. СРСР, США та Китай як учасники війни відстоювали свої власні стратегічні інтереси за межами своїх національних територій.

Війна в Кореї висвітлила деякі суттєві аспекти міжнародних відносин, значення яких зростає в даний час, так як ООН – керівний орган світової спільноти, не виконала тоді головної для неї миротворчої місії, навіть не спробувала застосувати необхідні за її статутом заходи та зусилля для врегулювання внутрішньокорейського конфлікту на початковому етапі. Як і в разі агресії Росії на Грузію в 2008 році, анексії Криму та Донбасу в 2014 році, повномасштабного вторгнення в Україну. Усі ці фактори свідчать, що настав час реформувати ООН.

Навряд чи треба доводити, що головним чином іноземні учасники Корейської війни зробили її такою тривалою, кровопролитною і руйнівною, щоб завдати незліченних страждань корейському народу. У цьому контексті Корейська війна мала стати повчальним уроком на майбутнє, але, на жаль, не стала. Так війна в Україні, яку розпочала Росія, має дуже багато схожого з війною у Кореї.

Досвід Корейської війни вказує на необхідність дуже обережного та вдумливого підходу до внутрішніх проблем суверенних держав з огляду на гіркий досвід Корейської війни і напевно вже настав час перейти з надзвичайно тривалого перемир'я на повноцінний мирний договір і тим самим зробити важливий крок у подоланні найважливішого наслідку війни – розколу країни в просуванні реалізації завдання мирного об'єднання Кореї.

Історія свідчить, що в цілому в ході «холодної війни» обидва табори виявили досить обережності, уникаючи лобового зіткнення, що загрожувало б ядерним апокаліпсисом. Лише одна подія 1962 р. ледве не призвела до великомасштабної війни США – СРСР. Ця корейська криза справила довгостроковий негативний вплив на загальну ситуацію, насамперед в АТР (Азійсько-Тихоокеанському регіоні) та у світі в цілому. Вона стала одним з факторів поглиблення «холодної війни», стимулюючи формування військових блоків, що протистоять один одному (блок країн Варшавського договору), провокуючи все нові політично-ідеологічні конфлікти. Що стосується Корейського півострова, як відомо він аж до наших днів залишається гарячою точкою планети. Війна в Кореї мала негативні наслідки для інтересів багатьох країн. СРСР надовго зіпсував відносини з США, війна породила тертя у радянсько-китайському союзі. Надовго залишилися американські війська у РК та інших ключових точках АТР (Японія, Філіппіни).

Після закінчення Корейської війни Китай потрапив у жорстку ізоляцію на світовій арені, його відмовилися визнавати багато країн, не допускали в ООН. Китай оточили американські військові бази, в тому числі і острів Тайвань, який перетворили на «непотоплюваний авіаносець», націльений на континент. Для двох Кореї війна також мала свої негативні наслідки як в економічному плані, так і в гальмуванні демократичного розвитку на півдні і головне те, що підштовхнула КНДР на створення ракетно-ядерного озброєння для захисту режиму.

Звичайно, це далеко не всі підсумки та уроки війни, однак і сьогодні деякі політичні діячі не здобули жодних уроків з Корейської війни, яскравим прикладом цього стала агресія Росії щодо України. Навіть не всі корейці також зрозуміли, що питання об'єднання Кореї не можна вирішити військовим шляхом і продовжують брязкати зброєю, нагнітаючи обстановку на Корейському півострові. Тільки з початку 2022 р. КНДР провела понад 70 випробувань ракет різного класу, загрожуючи РК і Японії [3, с. 15]. Нещодавно на XI Московській конференції з безпеки міністр оборони КНДР Кан Сун Нам заявив, що «питання не в тому, буде чи не буде ядерна війна на Корейському півострові, а в тому, хто і коли її розпочне».

Звичайно, РК і Японія теж нарощують ескалацію гонки озброєнь. Все частіше південнокорейці говорять, що захист, який забезпечує США, не досконалий і більш ніж 76,6% опитаних в січні 2023 р. агентством Gallup «за» те, щоб мати власну ядерну зброю, щоб протистояти КНДР. Таким чином, сьогодні знову Корейський півострів знаходиться в кризовому стані. Крім того, запитують, навіщо потрібна декларація про припинення війни, оскільки війна закінчилася давно. Початкова ідея проголошення припинення війни як проміжний етап до заключення договору про мир виникла у президента США Джорджа Буша на корейсько-американському саміті в листопаді 2006 р. за умови, що Північна Корея відмовиться від своєї ядерної програми, як проміжний етап заключення мирного договору. Вона потрібна, як вважають багато політиків та дослідників, оскільки це по суті вхід та вихід вирішення північнокорейської ядерної проблеми та встановлення мирного режиму на Корейському півострові.

Як можна коротко охарактеризувати ситуацію на Корейському півострові сьогодні?

1) Корея поки не буде об'єднаною. Це далека перспектива.
2) Міжкорейський діалог не відрізнятиметься високою активністю, а навпаки ворожістю.

3) КНДР навряд піде на денуклеаризацію в контексті війни в Україні, але буде показувати видимість, щоб хоча б частково вирішити проблему зняття санкцій. Тобто, денуклеаризація не є реальною.

4) Очікується, що нестабільність зберігатиметься довго.

5) В регіоні швидше за все збережеться військова та політична перевага США і на цьому тлі спостерігатиметься поглиблення співпраці з одного боку Китай – Росія – КНДР, з іншого – США – РК – Японія.

6) Військовий шлях вирішення проблеми не реальний. Хоча загроза нападу з боку КНДР існує.

7) Розрахунок на падіння режиму Кіма малоімовірний.

8) Очікується зростання військово-політичної напруги в регіоні ПСА.

Зважаючи на вищесказане, можна підсумувати, що небезпека військової агресії з боку КНДР є, але вона не є критичною.

КНДР і далі буде нарощувати і вдосконалювати ракетно-ядерну зброю, а РК відповідно змушена, думаючи про захист своєї держави, нарощувати свій військовий потенціал і можливо приступить до виготовлення ядерної зброї.

Безумовно, Корейська війна була масштабним історичним явищем минулого століття, яке призвело до зміни світового порядку. Повномасштабна війна в Україні є однією з найбільших світових подій новітнього часу і впливає на геополітичну ситуацію, на мир та стабільність в різних регіонах світу, зокрема і на країни Корейського півострова [4, с. 20].

Це актуалізує необхідність аналітичного осмислення загальних тенденцій розвитку міжнародних відносин в ПСА (Північно-Східній Азії), що впливає на події в Україні. Зокрема РК, яка може і вже відіграє дуже важливу роль у зусиллях світового співтовариства в допомозі та підтримці України. Особливої уваги потребують тенденції і напрями південнокорейсько-українських відносин у контексті підтримки України в умовах війни та перспектив розвитку відносин в відбудові України після завершення війни. Україні і світові необхідно розробити стратегію відносин з країнами Корейського півострова з позиції політичної реальності для уникнення нового конфлікту та забезпечення стабільного миру.

Список використаної літератури

1. Kammings, B, *The Origins of the Korean War* Princeton, Princeton University Press, 1981, p. 614–615.
2. Stone, IF, *The Hidden History of the Korean War*, New York: Monthly Review Press, 1969.
3. 이상민, 남북 강대강 국면과 한만도 위기 관리 방안, 평화 + 통일 (Peace + Unification monthly). 03.2023 Vol. 197, 2023, p. 15ю
4. 조진주, 경남대 극동문제연구소 교수, 평화 + 통일 (Peace + Unification monthly). 03.2023 Vol. 197, 2023, p. 20.

SEVENTY YEARS SINCE THE END OF THE KOREAN WAR: LESSONS AND CURRENT ISSUES

Kan Den Sik

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,

Oriental Culture and Literature Department,

Advisory Board on the peaceful and democratic unification of Korea

Levka Lukyanenko str., 13b, 04207, Kyiv, Ukraine

Although the Korean War has ended with the signing of an armistice 70 years ago, there is still no stable peace on the Korean Peninsula, and both countries are formally at the state of war. In addition, as 70 years ago, North Korea is complicating the situation by escalating weapons. Thus, only in 2022–2023, North Korea conducted more than 70 missile and nuclear tests.

The Korean War, which began as a civil war, soon turned into the largest international conflict. And once again it showed that the systemic opposition of great powers plays a big role in the world. It is known that at that time such opposition was the USSR and the USA. This article briefly describes the causes of the Korean War, who first started the war, the course of hostilities, the role of the Soviet Union, the United States, and China.

The article provides an analysis of the events of those days from the standpoint of modern approaches and materials taking into account the situation that has changed over the past 70 years. In addition, the article suggests that even today the lessons of the Korean War are increasingly relevant, especially in the context of events taking place in the world nowadays. Such as Russia's aggression against Ukraine, the tense situation on the Korean Peninsula, the Taiwan Strait and other regions of the world. Of course, the lessons and conclusions of the Korean War are given in this article in order not to repeat the mistakes that were made in the course of solving the Korean problem, as the global confrontation of conflicting global socio-political systems continues. Also, the world public needs to create a balanced system of influence on negative events in the world, taking into account the democratic principles of equality and justice. The Korean War once again showed that the problem of Korea (the division) cannot be solved by military means, and therefore it is not necessary to aggravate the situation on the Korean Peninsula, but to look for ways to solve the problem by peaceful means. Now the arms race is being escalated all over the world on an unprecedented scale, the "cold war" has flared up with new force. Conflict situations have arisen in many regions of the world, and therefore the lessons of the Korean War are another warning to the whole world.

Key words: armistice, Korean problem, division, demilitarized zone, lessons of the Korean War, systemic confrontation, international conflict, conflict situation.

УДК 328.126(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.20>

ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА У ВЕРХОВНІЙ РАДІ УКРАЇНИ

Юрій Кісель

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Академіка Ромоданова, 12/2, 04050, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто особливості партійного представництва у Верховній Раді України. З'ясовано, що на сьогодні політичні партії залишаються найбільш дієвим каналом формування суспільних інтересів, адже є ключовими акторами не лише політичного процесу, але й державного будівництва, а також репрезентують позиції різних груп суспільства щодо актуальних проблем.

Виявлено, що сучасні вітчизняні партії характеризуються організаційною неспроможністю та слабкою інституціоналізацією, тісним зв'язком з інтересами фінансово-промислових груп, активним використанням адмінресурсу під час виборчих кампаній, непрозорістю партійного фінансування. Як наслідок, в Україні не склалася стабільна партійна система, що прямо впливає на якість партійного представництва у Верховній Раді України.

Визначено, що однією з ключових проблем є недостатній рівень спроможності осіб, що формують партійне представництво на парламентському рівні, реалізовувати мету своєї діяльності – служіння інтересам громадян та через обмежену спроможність політичних об'єднань, шляхом яких здійснюється представництво, реалізовувати свої функції. Проблемою також залишається процес узгодження позицій різних політичних сил на рівні парламенту, а також відсутність чітких політико-правових положень про права, обов'язки й відповідальність парламентських об'єднань, передусім коаліції депутатських фракцій і груп.

Автором визначені ключові напрями удосконалення партійного представництва у Верховній Раді України, а саме: продовження реформи виборчої системи у напрямку зростання ролі територіальних списків; удосконалення чинного законодавства у сфері забезпечення діяльності політичних об'єднань усіх видів у контексті їх програмно-проблемної ефективності та електоральної активності; удосконалення механізмів державного фінансування політичних партій.

Ключові слова: партійне представництво, парламент, Верховна Рада України, політичні партії, парламентські об'єднання, фракції, суспільні інтереси.

Постановка проблеми. У сучасних репрезентативних демократіях політичні партії є одним з ключових факторів розвитку не лише політико-управлінських, але й соціально-економічних та гуманітарних процесів. Передусім це пов'язано з тим, що саме політичні партії сприяють артикуляції, агрегації та інтеграції суспільних інтересів (причому неодноразово – принципово різних). Ці функції партії реалізують через участь у парламентських та місцевих виборах, а у випадку перемоги на них – у форматі парламентських об'єднань (фракцій та депутатських груп, коаліцій, парламентської більшості та меншості), які виступають майданчиком для обговорення завдань, визначених виборчими програмами та досягнення необхідних політичних компромісів.

Водночас, діяльність парламентських об'єднань потребує суттєвого удосконалення та подолання низки негативних явищ, серед яких – ситуативність формування

парламентської більшості, обмеженість включення в парламентську діяльність депутатської меншості, невизначеність системи взаємозв'язків парламентських об'єднань з відповідними політичними партіями та суспільством тощо. З іншого боку, не слід забувати про те, що якість та ефективність діяльності парламентських об'єднань безпосередньо залежить від якості політичних партій. Виходячи з цього, проблема партійного представництва у парламенті набуває особливої актуальності, оскільки нагальними є кардинальні зміни у вітчизняному партійному середовищі та подолання ключових викликів сьогодення, у тому числі, пов'язаних з подальшою європейською та євроатлантичною інтеграцією України.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми формування та функціонування політичних партій досліджували такі зарубіжні вчені, як С. Верба, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дворкін, А. Лейпгарт, Д. Растоу, Ф. Фукуяма та інші. Серед вітчизняних науковців слід відзначити ґрунтовні роботи М. Головатого, В. Гошовської, М. Кармазіної, А. Колодій, М. Михальченка, Ф. Рудича, Ю. Шайгородського, Ю. Шведа.

У свою чергу діяльність парламентських об'єднань перебувала у фокусі уваги Дж. А. Алмонда, В. Венгера, Г. Кречмера, Р. Мартинюка, В. Мироненка, А. Романюка, Б. Пауела, Л. Хейдара та інших.

Водночас проблеми та перспективи партійного представництва у парламенті, зокрема Верховній Раді України, не знайшла належного висвітлення у науковій літературі, що й актуалізує обрану нами тему дослідження.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей партійного представництва у Верховній Раді України.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні політичні партії залишаються найбільш дієвим каналом формування суспільних (у західній політичній традиції – публічних) інтересів. По-перше, вони є ключовими акторами не лише політичного процесу, але й державного будівництва. По-друге, саме партії репрезентують позиції різних груп суспільства щодо актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Згідно законодавства України, політична партія – це «зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [5]. Крім цього, метою діяльності будь-якої партії є здобуття політичної влади – на місцевому, регіональному або національному рівнях та, врешті-решт, здійснення державного керівництва країною.

Отже, мета політичної партії має дві складові. Щодо першої складової, то вона полягає у формуванні та вираженні політичної волі громадян і є досить складною в реалізації. Це пов'язано з тим, що, на думку вітчизняних дослідників, сам феномен політичної волі має поліваріантні прояви в суспільно-політичній практиці, що в результаті призводить до різноманітності визначень та інтерпретацій зазначеного поняття. Наприклад, в межах «західної» політичної традиції політична воля розглядається передусім як «інструмент трансформації владних структур, що виступають ресурсом зловживання і нехтування суспільними інтересами» [7, с. 273].

Згідно іншого підходу, політична воля фактично децентралізує політичну владу, закріплюючи за суспільством можливості впливати на відповідні процеси з обмеженням ролі політичної еліти. Всі політичні розбіжності при цьому вирішуються за допомогою, по-перше, компетентних рішень, по-друге, компромісів, що підкріплюється відповідним рівнем політичної культури громадян. У підсумку ми маємо достатньо ефективну суспільну

взаємодію громадян та політичних партій, а також громадських об'єднань та суспільних рухів у вирішенні соціально-політичних проблем.

Таким чином, саме високий рівень політичної культури суспільства (складовими частинами якого є ідеологічне спрямування, політична ідентифікація та ціннісні орієнтири), фактично визначає загальний стан соціуму як політичного суб'єкта, що у свою чергу забезпечує послідовну реалізацію поставлених цілей у політичній сфері [7, с. 273–274]).

Отже, свідоме включення особистості в діяльність політичних інститутів, найбільш показовим прикладом яких є політичні партії, може характеризувати її подальшу активну участь в інших політичних об'єднаннях, у тому числі – парламентських. Адже це засвідчує її усвідомлене сприйняття засадничих ідей політичної партії, які відображають її конкретний життєвий досвід, традиції, культуру, цінності. Крім того, саме свідоме визнання конкретної ідеології політичної партії лежить в основі добровільного об'єднання.

Щодо другої позиції, то вона стосується участі політичних партій у виборах та політичних процесах в цілому. І статистична реальність України у цьому відношенні є край показовою. Так, з 349 зареєстрованих на 2019 рік політичних партій (на сьогодні у країні зареєстровано близько 370 партій, точні дані відсутні через правовий режим воєнного стану) участь у парламентських виборах брали 22 партії, тобто всього 6,3%. Мова йде про партійні структури, які змогли досягти достатньо високого рівня електоральної активності різними заходами на національному рівні, зокрема публічними акціями, національними або міжрегіональними ініціативами (презентації проектів, програми тощо), великими партійними заходами національного або міжрегіонального рівня (форуми, з'їзди, наради, лекції, програмні засідання керівних органів тощо).

Втім важливим питанням у контексті аналізу діяльності політичних партій в Україні залишається рівень довіри до них населення, яка, попри велику кількість політичних сил, перебуває на дуже низькому рівні. Так, згідно з дослідженням, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 22 лютого по 1 березня 2023 року (в рамках проекту Програми MATRA, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні), 63,3% респондентів висловили недовіру політичним партіям (21,7% – скоріше та повністю довіряють) [4].

Показово, що за результатами соціологічного опитування, що проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 року (за грантової підтримки Університету Бремена та Міжнародного фонду «Відродження»), політичним партіям не довіряло 55% українців [2]. Тобто, тенденція погіршення ставлення до політичних партій є цілком очевидною.

До загальних причин подібної ситуації слід віднести організаційну неспроможність та слабку інституціоналізованість вітчизняних партій, їх тісний зв'язок впродовж тривалого часу з інтересами фінансово-промислових (де-факто олігархічних) груп, активне використання адмінресурсу під час виборчих кампаній, непрозорість партійного фінансування, «купівлю партій» тощо. Як наслідок, для України достатньо довгий час ключовими тенденціями партійного будівництва були «феномен швидкої-одноразової-штучної-гібридної партії, порушення партіями законодавства, принаймні у частині щодо всеукраїнського масштабу діяльності та функціонування політсил, ворожих українській державності» [3, с. 42].

Дослідники також акцентують увагу на наступних негативних тенденціях, які звужують суспільно-політичні зв'язки між партіями і громадянами, а за цим – й довіру громадян до політичних структур. Зокрема, мова йде про:

- нездатність партій налагодити ефективну організаційну роботу на місцях, здійснювати координацію між центральним керівним органом партії та місцевими осередками;
- недостатню увагу більшості політичних партій щодо розробки програмно-проблемних пропозицій. Дана тенденція є особливо характерною для позапарламентських партій, що знижує їх можливості реалізовувати свої функції;
- обмеженість фінансової підтримки значної кількості політичних партій (насамперед, позапарламентських), що утворює значні перешкоди їх включення в активний політичний процес [6].

Загалом, як зазначають вітчизняні дослідники, «партійне будівництво в Україні – це непрозорий процес, який майже не контролюється державою і часто йде в розріз із суспільними потребами та інтересами» [87]. З іншої сторони, об'єктивною реальністю є обмеження з боку держави діяльності тих політичних об'єднань, які можуть складати опозицію до діючої влади. Чинне законодавство України про політичні партії визначає їхні права і гарантії (ст. 12), серед яких є гарантія щодо свободи опозиційної діяльності, у тому числі: «можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні медіа в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку» [5].

Отже, слід погодитися з висновками провідних науковців, які зазначають, що «дослідження особливостей вітчизняного партогенезу впродовж 30-річного періоду свідчить на користь висновку про те, що в Україні не склалася стабільна партійна система» [3, с. 42]. Це, у свою чергу, прямо впливає на якість партійного представництва у Верховній Раді України.

Однією з ключових проблем, на наш погляд, є недостатній рівень спроможності осіб, що формують партійне представництво на парламентському рівні, реалізовувати мету своєї діяльності – служіння інтересам громадян, і, головним чином, через обмежену спроможність політичних об'єднань, шляхом яких здійснюється представництво, реалізовувати свої функції. В основі даного феномену – як суперечливість процесу становлення демократії в Україні, що відбивається на суперечливості процесу формування і функціонування політичних партій, так і нечітке усвідомлення суб'єктами політичних об'єднань особливостей їх діяльності на державному рівні в конкретно-історичних умовах розвитку України.

Так, суб'єктами об'єднання у політичних партіях є члени партії, які є активними громадянами і які мають власні політичні переконання; у парламенті – це парламентські фракції, парламентські комітети, парламентська коаліція, парламентська опозиція. У цих об'єднаннях член політичної партії виступає ключовою фігурою, ключовим політичним гравцем, який перебуває одночасно у декількох структурах взаємодії:

- «член партії – політичний лідер»;
- «член парламентської партії – керівник (член) парламентського комітету, коаліції чи опозиції, фракції»;
- «член парламентської фракції – парламент».

В усіх цих структурах парламентар, як член політичної партії, має демонструвати глибокі переконання щодо правильності позицій власної політичної партії, повинен мати достатній досвід роботи у сфері задоволення інтересів громадян держави та вміти дотримуватись консенсусу, тобто – вміти «мислити (відчувати) спільно», адже будь яке

політичне об'єднання повинно вміти постійно узгоджувати інтереси конкуруючих сторін задля виникнення консенсусу. На рівні парламенту – це передусім узгодження суспільних інтересів.

Проблемою також залишається процес узгодження позицій різних політичних сил на рівні парламенту, для досягнення яких парламентарі як члени політичних (парламентських) партій повинні ґрунтувати власну політичну діяльність на засадах ідей консолідованої демократії.

Це означає створення відповідних умов для дотримання «єдиних правил гри» («the only game in town») [9]. Досягти цього можна трьома шляхами:

- перший – поведінка (ніхто не може робити спроби досягнути своєї мети антидемократичним шляхом);
- другий – орієнтація (більшість у суспільстві орієнтована на вирішення соціальних проблем виключно у рамках демократичних процедур та інститутів);
- третій – якість конфліктів (всі конфлікти вирішуються згідно чинної нормативно-правової бази) [1].

Вважаємо, що для досягнення консенсусу у різних політичних об'єднаннях (політична партія, парламентська коаліція, парламентська опозиція) необхідно кожному її учаснику оволодіти цими практиками. Відповідно, їх потрібно до цього готувати. Це покращить якість партійного представництва у парламенті.

Водночас, актуальною проблемою залишається співвідношення уявлень про консолідовану демократію як єдиних правил гри і особистої позиції кожного окремого парламентаря. У даному контексті особливого значення набуває питання імперативного або вільного мандату відповідно до існуючих практик парламентської діяльності в різних країнах.

Як правило, в сталих демократіях і демократіях, що перебувають на стадії становлення, превалює вільний мандат, що передбачає відповідальність кожного парламентаря за загальні суспільні інтереси та досягнення компромісу загальнодержавного рівня в реалізації законодавчої діяльності. Втім, маючи вільний мандат депутата, кожний член політичного об'єднання, демонструє й власне ставлення до політичної ситуації, яка визначена порядком денним і тим самим демонструє так зване «коаліційне мистецтво». В теорії коаліцій це пояснюється тим, що «коаліційна політика є вершиною політичного мистецтва» і використовує основи теорій ігор, що відображають спроможність парламентаря діяти відповідно ситуативним і стратегічним імперативам коаліційного об'єднання [8]. Таке мистецтво полягає в тому, щоб депутат, якого обирає народ, не тільки був добре підготовлений до виконання коаліційної дії, а й володів спеціально сформованою коаліційною компетентністю, яка сприяє забезпеченню консенсусу (порозумінню) між різними політичними силами.

Нарешті, суттєвою проблемою є відсутність чітких політико-правових положень про права, обов'язки й відповідальність парламентських об'єднань, передусім коаліції депутатських фракцій і груп, що значно ускладнює реалізацію реформування країни у напрямі демократії через встановлення суспільно-політичних зв'язків між суспільством і парламентом. З іншої сторони, саме підтримка відповідних зв'язків набуває особливого значення для дієвого функціонування парламенту, що має узагальнювати і зводити до консенсусу суспільні інтереси.

Не викликає сумнівів той факт, що всі політичні об'єднання формуються на засадах добровільності та на основі спільних чи близьких цінностей. Відмінними в них є цілі об'єднання, тобто те, до чого прагнуть, чого вони намагаються досягти. Їх суб'єктність

визначається різновидами діяльності у парламенті – парламентські політичні (фракції, коаліція, опозиція) або адміністративні (комітети) об'єднання. Різноманітність цілей політичних об'єднань у парламенті пов'язана з їхніми функціями і повноваженнями. Однак всі вони ґрунтують свою діяльність, посиляючись на ціль політичної партії, яка чітко сформульована чинним законодавством України і передбачає сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, забезпеченню їх участі у виборах тощо.

Вищезазначені особливості вимагають пошук напрямів та механізмів удосконалення партійного представництва у Верховній Раді України. Що передусім треба зробити для того, аби політичні партії більш ефективно представляли інтереси різноманітних суспільних груп на рівні парламенту та, у кінцевому підсумку, сприяли якісному виконанню основних функцій, покладених на вищий законодавчий орган країни?

По-перше, слід продовжити реформу виборчої системи у напрямку зростання ролі регіональних виборчих округів (у нинішньому форматі – територіальних списків). Це змусить партії активно розвивати місцеві та регіональні структури, бути в курсі проблем та потреб територіальних громад, активно комунікувати з виборцями. Останні, у свою чергу, отримають додаткові важелі впливу та контролю над народними депутатами, що в цілому покращить систему представництва на рівні парламенту.

По-друге, необхідно удосконалити чинне законодавство у сфері забезпечення діяльності політичних об'єднань усіх видів як передумови їх програмно-проблемної ефективності та електоральної активності. Це передбачає:

- законодавче забезпечення процедур внутрішньопартійної демократії (зокрема, відкритість конференцій та зборів партійних організацій на різних рівнях);

- подальшу децентралізацію партій (суттєво підвищення значення місцевих партійних осередків);

- впровадження механізмів підвищення лояльності до партій з боку їх парламентських представників, що унеможливить проведення ними політики, яка суперечить ключовим ціннісно-ідеологічним позиціям партії (при формальному збереженні «вільного мандату»);

- розробку та впровадження фандрайзингової політики партій;

- обов'язковість роботи зі стратегування та планування з метою представлення суспільству реальної комплексної програми дій, а також механізмів її втілення на практиці (зокрема, підвищення вимог до програм політичних партій тощо).

По-третє, слід удосконалити механізми державного фінансування політичних партій. Зокрема, чітко визначити:

- межі приватного фінансування (у тому числі, чітко визначити перелік суб'єктів, які не зможуть цього робити);

- порядок і терміни надання фінансової звітності (наприклад, щоквартально);

- механізми зменшення надмірного впливу «спонсорів» партії на прийняття стратегічних рішень без прямої участі у партійній діяльності.

Водночас політичні партії, які мають представництво у парламенті, повинні максимально сприяти розвитку компетентності своїх членів, причому відразу на трьох рівнях:

- 1) професійної – для перебування у складі парламентського комітету;

- 2) коаліційної – для перебування у складі парламентської коаліції,

- 3) поведінкової та ціннісно-орієнтованої – для реалізації ідей консолідованої демократії та ідей служіння громадянам держави.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Реалізація пропонованих ініціатив сприятиме, з одного боку, формуванню в Україні демократичної партійної системи,

в якій громадяни реально впливатимуть не лише на розробку партійних стратегій та програм, але й висунення кандидатів, з іншого – суттєво підвищить ефективність партійного представництва. Гарантією останнього стануть підвищення ефективності та демократичності внутрішньопартійних процедур, прозорість та відкритість фінансування політичних партій, інклюзивність партій для різних груп суспільства, а також компетентність обраних до вищого законодавчого органу країни партійних представників.

Перспективи подальших досліджень полягають передусім у визначенні особливостей інституційного розвитку політичних партій та їх парламентських об'єднань в Україні, науковому обґрунтуванні критеріїв їх ефективності та механізмів впровадження принципів консолідованої демократії в парламентській діяльності.

Список використаної літератури

1. Вонсович С. Г. Консолідована демократія: дефініції та методологія дослідження. *Нова парадигма*. 2012. Випуск 113. С. 159–168.
2. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhav-yak-zberegiti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>
3. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с.
4. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий-березень 2023 р.). Разумков Центр. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r>
5. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>
6. Рейтинг активності та ефективності політичних партій України. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/files/reuting_efektivnost_pol_tichnih_part_y.pdf
7. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. 384 с.
8. Шведа Ю. Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник. Львів: Астролябія, 2004. 500 с.
9. O'Donnell G., Schmitter Ph. C. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2013. 120 p.

FEATURES OF PARTY REPRESENTATION IN THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE

Yurii Kisiel

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Akademika Romodanova str., 12/2, 04050, Kyiv, Ukraine*

The article examines the peculiarities of party representation in the Verkhovna Rada of Ukraine. It has been found that political parties remain the most effective channel for the formation of public interests, as they are key actors not only in the political process, but also in state building, and also represent the positions of various groups of society regarding current problems.

It was revealed that modern domestic parties are characterized by organizational failure and weak institutionalization, a close connection with the interests of financial and industrial groups, active use of administrative resources during election campaigns, and non-transparency of party funding. As a result, Ukraine has not developed a stable party system, which directly affects the quality of party representation in the Verkhovna Rada of Ukraine.

It was determined that one of the key problems is the insufficient level of ability of persons forming party representation at the parliamentary level to realize the purpose of their activity – serving the interests of citizens and due to the limited ability of political associations, through which representation is carried out, to realize their functions. The process of coordinating the positions of various political forces at the level of the parliament, as well as the lack of clear political and legal provisions on the rights, duties and responsibilities of parliamentary associations, primarily coalitions of parliamentary factions and groups, also remains a problem.

The author identified key directions for improving party representation in the Verkhovna Rada of Ukraine, namely: continuing the reform of the electoral system in the direction of increasing the role of territorial lists; improvement of current legislation in the field of ensuring the activities of political associations of all types in the context of their programmatic effectiveness and electoral activity; improvement of mechanisms of state financing of political parties.

Key words: party representation, parliament, Verkhovna Rada of Ukraine, political parties, parliamentary associations, factions, public interests.

УДК 328(479.24)»1998/2021»

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.21>

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В КОНТЕКСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1998–2021 РР.)

Ігор Осадчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Політична практика демонструє, що в рамках республіканської форми державного правління функціонують як типові, так і атипові напівпрезидентські системи правління. У цьому зрізі метою статті є визначити особливості політичного режиму на кожному з етапів його еволюції в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити типову напівпрезидентську систему правління; 2) розкрити особливості інституту вотуму недовіри уряду в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. як атрибута атипової напівпрезидентської системи правління; 3) виокремити етапи еволюції політичного режиму в Азербайджанській Республіці та з'ясувати особливості політичного режиму на кожному з цих етапів у контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в 1998–2021 рр. Теоретико-методологічною основою наукового дослідження вибрано неінституціоналізм та його варіативні типи й парадигми. Головний метод, який став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу. Особливості інституту вотуму недовіри уряду в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. демонструють атиповість напівпрезидентської (конституційної) системи правління в цій країні.

Виокремлено два етапи еволюції політичного режиму (1998–2005 рр. – напівконсолідований авторитаризм (гібридний режим); 2006–2021 рр. – консолідований авторитаризм) в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Доведено, що за президентства І. Алієва порівняно з президентством Г. Алієва посилювались авторитарні тенденції: зріс рівень концентрації влади в руках президента; зріс рівень контролю виборчого процесу, громадянського суспільства та ЗМІ з боку влади; опозиція була позбавлена каналів, якими вона могла висловлювати та поширювати свої погляди, що призвело до спаду опозиційної активності та подальшої маргіналізації опозиційних партій.

Ключові слова: система державного правління, напівпрезиденталізм, атиповий напівпрезиденталізм, політичний режим, президент, парламент, Азербайджанська Республіка.

Постановка проблеми. Специфіка функціонування систем правління у рамках республіканської форми правління в деяких країнах зумовлює необхідність виділяти як типові, так і атипові напівпрезидентські системи правління. В політичній науці одним із напрямів у сфері аналізу республіканських систем правління є вивчення особливостей еволюції політичних режимів в атипових напівпрезидентських системах правління. В цьому контексті актуальним є дослідження політичного режиму на кожному з етапів його еволюції в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості функціонування атипових напівпрезидентських систем правління чи окремі аспекти політичного процесу

й міжінституційних відносин, які прямо або опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління у рамках республіканської форми правління, проаналізовано у працях таких дослідників, як: М. Гулалієв [1], Дж. Лапорт [2], І. Осадчук [3–5], В. Литвин [3]. Специфіку трансформації політичного режиму в Азербайджанській Республіці проаналізовано у працях таких авторів, як: Х. Алкан [6], Г. Аташер [7], А. Ергун [8], І. Осадчук [5].

Мета та завдання. *Метою* статті є визначити особливості політичного режиму на кожному з етапів його еволюції в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі *завдання*: 1) визначити типову напівпрезидентську систему правління; 2) розкрити особливості інституту вотуму недовіри уряду в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. як атрибута атипової напівпрезидентської системи правління; 3) виокремити етапи еволюції політичного режиму в Азербайджанській Республіці та з'ясувати особливості політичного режиму на кожному з цих етапів у контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в 1998–2021 рр. Теоретико-методологічною основою наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм та його варіативні типи й парадигми. Головний метод, який став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасній політичній науці одним з найапробованіших визначень типового напівпрезиденталізму (типової напівпрезидентської системи правління) у рамках республіканської форми державного правління є визначення Р. Елгі [9; 10]. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію дефініції Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає *типовий напівпрезиденталізм (типову напівпрезидентську систему правління)* – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом з цим, прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку, – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [11, с. 5; 12, с. 7]. Незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій існує «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення та атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки у типологізації напівпрезиденталізму [11, с. 80].

В Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. президент обирався на всенародних (прямих) виборах. Міллі Меджліс (парламент) надавав згоду на призначення прем'єр-міністра за поданням президента (п. 9 ст. 95 Конституції) [13]. Парламент мав право висловлювати вотум довіри Кабінету Міністрів (п. 14 ст. 95 Конституції) [13]. Міллі Меджліс мав лише один тиждень, щоб розглянути кандидатуру президента на посаду прем'єр-міністра. У випадку, якщо парламент порушив запропонований строк чи тричі відхилив кандидатуру президента, то

глава держави отримував конституційне право призначити прем'єр-міністра без згоди парламенту (ч. 3 ст. 118 Конституції) [13]. Як зазначає З. Бялоблоский, проблема з цієї процедури полягає в тому, що ч. 3 ст. 118 Конституції не передбачає, чи президент має право послідовно призначати одного й того самого кандидата тричі поспіль. Попри це, як свідчить досвід, парламент висловлював згоду на формування урядів на чолі з кандидатурами в прем'єр-міністри, які пропонував президент [14, с. 88]. В Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводило до відставки уряду, оскільки це право належало президенту. Таким чином, вотум недовіри уряду, що не призводив до його відставки зумовив атиповість напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Щодо призначення й звільнення міністрів, то конституція повністю покладає це на президента, не зобов'язуючи проводити консультації з парламентом (п. 5 ст. 109 Конституції) [13].

Для визначення типу політичного режиму в Азербайджанській Республіці використовуємо «рейтинг демократичного розвитку» (англ. «The Democracy Score»), розроблений експертами «Freedom House» за програмою «Нації у транзиті» (англ. «Nations in Transit») [15]. Для визначення рейтингу демократичного розвитку кожна країна по кожному з семи показників (індекси виборчого процесу, розвитку громадянського суспільства, незалежності ЗМІ, демократичності урядування на національному/державному рівні, демократичності урядування на місцевому рівні, незалежності судової системи, корупції) отримує свій рейтинг. Всі країни в рейтингу (звіти до 2014 р. включно) розташовувалися за шкалою від 1 до 7 балів (з використанням сотих часток), де 1 бал відповідав найвищому рівню демократичного розвитку, а 7 балів – найнижчому. Загальний результат (рейтинг демократичного розвитку – сума всіх показників, поділена на 7) був визначальним при складанні підсумкового рейтингу демократичного розвитку певної країни. Враховуючи рейтинг і його значення, експерти «Freedom House» (звіти до 2014 р. включно) давали таку оцінку політичному режиму тієї чи іншої країни: 1) консолідований демократичний режим (1,00–2,99); 2) напівконсолідований демократичний режим (3,00–3,99); 3) перехідний або гібридний режим (4,00–4,99); 4) напівконсолідований авторитарний режим (5,00–5,99); 5) консолідований авторитарний режим (6,00–7,00). З 2015 р. експерти «Freedom House» у рамках програми «Нації у транзиті» всі країни в рейтингу розташовують за шкалою від 1 до 7 балів (з використанням сотих часток), де 1 бал відповідає найнижчому рівню демократичного розвитку, а 7 балів – найвищому. Враховуючи рейтинг і його значення, експерти «Freedom House» дають таку оцінку політичному режиму тієї чи іншої країни: 1) консолідований авторитарний режим (1,00–2,00); 2) напівконсолідований авторитарний режим (2,01–3,00); 3) перехідний або гібридний режим (3,01–4,00); 4) напівконсолідований демократичний режим (4,01–5,00); 5) консолідований демократичний режим (5,01–7,00) [16]. Кожний новий звіт у рамках програми «Нації у транзиті» описує дані, що стосуються попереднього року (наприклад, звіти за 1999–2014 рр. описують тенденції 1998–2013 рр. тощо). За показниками рейтингу демократичного розвитку, політичний режим в Азербайджанській Республіці еволюціонував від напівконсолідованого до консолідованого авторитаризму (табл. 1).

Таким чином, виокремлюємо два етапи еволюції політичного режиму (1998–2005 рр. – напівконсолідований авторитаризм (гібридний режим); 2006–2021 рр. – консолідований авторитаризм) в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці (табл. 1, 2).

Проаналізуємо особливості політичного режиму на кожному з цих етапів у контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці. Старий клієнтелізм, наявність регіональних мереж та правління Гейдара

Таблиця 1

Рейтинг демократичного розвитку в Азербайджанській Республіці (1999–2014) [5; 17]

Рік	1999–2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Показник	5,58	5,63	5,54	5,46	5,63	5,86	5,93	6,00	6,00	6,25	6,39	6,46	6,57	6,64	6,68

Таблиця 2

Рейтинг демократичного розвитку в Азербайджанській Республіці (2015–2022) [17]

Рік	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Показник	1,25	1,14	1,07	1,07	1,07	1,14	1,07	1,07

Алієва ще в радянській адміністрації (був першим секретарем Комуністичної партії Азербайджану у 1969–1982 рр., а потім членом Політбюро у 1982–1987 рр.) сприяли його поверненню до влади вже на посаді президента не лише як національного лідера, а й як «рятівника» у «важкі часи його країни», сильного харизматичного лідера, який мав «величезний і незаперечний досвід у державних справах» [8, с. 77–78]. Панування кланів і регіоналізму, успадковане від радянської влади, відтворювалося й посилювалося за президентства Г. Алієва, зокрема у формуванні адміністративних кадрів. Це здійснювалося шляхом надання цим кадрам повноважень, а також привілеїв для того, щоб вони могли користуватися лояльністю до клієнтелі [8, с. 75].

Правління Г. Алієва було відзначено стабільністю, посиленням консолідації державного будівництва, створенням нових інститутів та впровадженням деяких моделей лібералізації, особливо у сфері свободи асоціацій. Впродовж 1998–2003 рр. найактивніші організації громадянського суспільства функціонували у сферах захисту прав людини, сприяння демократії, електоральної підтримки, захисту прав жінок [8, с. 82]. Збільшилася також кількість асоціацій журналістів та молодіжних організацій. З 2003 р. суб'єкти громадянського суспільства стали менш помітними та менш активними. Це можна пояснити посиленням репресій щодо цих груп з боку влади [8, с. 82].

Незважаючи на порушення принципів вільних і справедливих виборів на парламентських виборах 2000 рр., а також президентських виборах 1998 і 2003 рр., опозиція все ж таки могла знайти канали для вираження своєї критики. Впродовж 1998–2003 рр. лідери азербайджанської опозиції переважно склалися з тих, хто входив до уряду Народного фронту Азербайджану. Вихідці з Народного фронту Азербайджану, які створили власні політичні партії, стали основною опозицією режиму Г. Алієва, зокрема І. Гамбар (партія «Мусават»), Е. Мамедов (Партія національної незалежності Азербайджану). Колишні члени адміністрації Г. Алієва, а саме Л. Шевкет (колишній державний секретар) й Е. Намазов (колишній глава адміністрації президента та помічник президента), перейшли до лав опозиції та сформували Громадський форум «В ім'я Азербайджану» [8, с. 76]. Смерть експрезидента, лідера партії «Народний фронт Азербайджану» А. Ельчибея у 2000 р. посилювала тенденції до диверсифікації всередині опозиції, і з того часу азербайджанська опозиція не змогла об'єднатися (наприклад, відсутність згоди щодо єдиного кандидата на посаду президента чи загального списку кандидатів на парламентських виборах). Не тільки антидемократична практика, що застосовувалася в період виборів, але й відсутність

альтернативи, що заслуговує на довіру, призвели до циклічних поразок опозиції на президентських і парламентських виборах. Кожна поразка опозиції на виборах призводила до розчарування серед виборців, спаду опозиційної активності та атомізації голосів [8, с. 77].

Спільним для всіх опозиційних партій була критика уряду Г. Алієва. Основними темами критики була антидемократична практика уряду, тиск на опозицію, клієнтелізм і регіоналізм, корупція та хабарництво [8, с. 76]. З іншого боку, для правлячої еліти азербайджанська опозиція асоціюється з хаотичним та нестабільним періодом 1992–1993 рр., коли вона перебувала при владі [8, с. 79]. Опозиція розглядається як деструктивний, позбавлений масової підтримки та реальної владної бази елемент політичної системи [8, с. 76].

Через хворобу Г. Алієва постало питання щодо «спадкоємності» президентської влади. За результатами референдуму 2002 р. було схвалено норму, згідно з якою у випадку дострокової відставки президента його повноваження переходили до прем'єр-міністра. Спадкоємство Ільхама Алієва на посаді президента було сприйняте зі змішаними очікуваннями. По-перше, було незрозуміло, чи зможе він утримати коаліцію правлячої еліти разом, як це робив його батько. Політичний досвід І. Алієва був незрівняним з досвідом його батька. По-друге, І. Алієв розглядався як лідер групи правлячої еліти, яка вимагала реформ у політичній системі. Ця група була визначена як опозиція до старшого покоління політиків («старої гвардії») [7, с. 140]. Після смерті президента Г. Алієва його син І. Алієв, отримавши підтримку старої клієнтели й регіональних мереж, позиціонувався як єдиний кандидат, який міг замінити Г. Алієва на посаді президента. Було очевидно, що І. Алієв розраховував на легітимність та популярність свого батька як серед громадськості, так і адміністрації. Він успадкував не лише президентську посаду від свого батька, а й систему управління, засновану на сильних регіональних зв'язках та клієнтелістських мережах, якими керували представники старої номенклатури. Легітимність І. Алієва також підкріплювалася особистими якостями, зумовленими його успішним керівництвом в азербайджанській державній нафтовій компанії «SOCAR» (англ. State Oil Company of Azerbaijan Republic), його молодим віком та професійним досвідом. Передачі влади від батька до сина сприяла коаліція нових професіоналів та старих управлінців [8, с. 79].

З 2003 р. значно знизилася здатність опозиційних партій мобілізувати маси [6, с. 194]. Відсутність рівних можливостей у період виборів, а також нездатність опозиції об'єднатися призвели до політичної апатії мас. На відміну від Г. Алієва, за президентства І. Алієва опозиція була позбавлена каналів, якими вона могла висловлювати та поширювати свої погляди. Атмосфера дебатів та обговорень, яка мала місце впродовж 1998–2003 рр. у ЗМІ практично зникла.

У жовтні 2005 р. (за місяць до парламентських виборів) президент зосередив владу в своїх руках, оголосивши про запобігання спробі державного перевороту. За справою про цю спробу було заарештовано 12 осіб включно з трьома міністрами. До міста Баку було введено війська й бронетехніку. До країни не дозволили в'їхати лідерів опозиції, колишньому голові парламенту Р. Гулієву. Звільнення міністра охорони здоров'я А. Інсанова та інших відомих представників «старої гвардії» підтверджувало напругу між представниками колишньої номенклатури та І. Алієвим. Внаслідок цих звільнень було знято сумніви у здатності І. Алієва зберегти єдність і стабільність правлячої еліти. Іншими словами, з усуненням потенційної загрози своєму правлінню І. Алієв зумів ефективно відповісти на питання, чи здатний він зберегти єдність та лояльність всередині правлячої еліти після смерті Г. Алієва. Крім того, опозиції було відмовлено в дозволі на мітинг на центральній площі столиці (м. Баку), тоді як партія влади «Новий Азербайджан» провела там демонстрацію. Слід також зазначити, що явка виборців на виборах була досить низькою (42%

у листопаді 2005 р. та 36,5% у травні 2006 р.) [7, с. 132]. На парламентських виборах в листопаді 2005 р. – травні 2006 р. партія влади «Новий Азербайджан» отримала 61 мандат (зі 125). 46 мандатів отримали непартійні кандидати, переважна більшість яких підтримувала діючу владу [7, с. 132]. І. Алієв зміг сформувати підконтрольний йому парламент і зміцнити свою владу щодо правлячої еліти, усунувши в ній потенційну опозицію [7, с. 133]. Фактично І. Алієв та його оточення поступово змінили структуру самої правлячої еліти [6, с. 194].

Парламентські вибори 2005 р. стали провалом очікувань політичних змін, подібних до тих, що відбулися в Грузії (Трояндова революція в листопаді 2003 р. – січні 2004 р.) та Україні (Помаранчева революція в листопаді 2004 р. – січні 2005 р.) [7, с. 132]. На думку Х. Алкана, ці очікування належали лише деяким міжнародним гравцям та опозиційним партіям, тоді як азербайджанська громадська думка не надавала їм такого значення [6, с. 202]. Невиправдані очікування опосередковано демонструють фактичну нейтралізацію азербайджанської опозиції у присутності електорату [7, с. 132].

Президентські вибори 2008 р. засвідчили подальше зниження впливу опозиції. Опозиційні партії не отримали жодного місця в ЦВК. Партія «Мусават», Партія «Народний фронт Азербайджану», Ліберальна партія Азербайджану, Партія громадян і прогресу та Демократична партія Азербайджану оголосили про свій бойкот виборів через несправедливі умови щодо їх організації та проведення. Таким чином, вибори проходили без опозиційних кандидатів [7, с. 133]. Ще один крок у зміцненні правління І. Алієва було зроблено за результатами референдуму 2009 р. щодо внесення змін до Конституції [7, с. 134]. Відповідно до конституційних поправок у 2009 р. було скасовано положення, яке забороняло одній особі займати посаду президента більше двох разів поспіль (ст. 101). Інша поправка передбачала, що у випадку, коли проведення військових операцій за умов війни не дозволяє обирати президента Азербайджанської Республіки, то строк повноважень глави держави продовжується до завершення військових операцій. Рішення про це приймається Конституційним судом на підставі звернення державного органу, що забезпечує проведення виборів (референдуму). Зі скасуванням обмеження строків перебування на посаді президента для І. Алієва з'явилася можливість довічного президентства. Крім того, правом перенесення президентських виборів також можна було зловживати, оскільки Азербайджан все ще де-юре перебував у стані війни з Вірменією [7, с. 134]. Опозиція ініціювала кампанію проти конституційних змін 2009 р. Влада відреагувала на це арештом кількох осіб, більшість з яких були керівниками місцевих осередків опозиційних партій.

У 2010 р. відбулися чергові парламентські вибори [7, с. 134]. ЦВК відмовила в реєстрації більше половині кандидатур від опозиційних партій. Натомість, майже всі кандидати від «партії влади» були зареєстровані [18]. Висвітлення в ЗМІ було упередженим і незбалансованим; нерівність у доступі до ресурсів та зловживання адміністративним ресурсом, а також втручання місцевої влади надавали перевагу кандидатам від «партії влади». Міжнародні спостерігачі зафіксували серйозні порушення, в тому числі вкидання бюлетенів та карусельне голосування [18]. За результатами виборів 2010 р. в парламенті партія «Новий Азербайджан» здобула 71 місце, а непартійні кандидати отримали 39 місць. Згідно з результатами, лідери двох великих опозиційних партій І. Гамбар (партія «Мусават») й А. Керімлі (Партія «Народний фронт Азербайджану») програли у своїх виборчих округах [7, с. 135].

У 2013 р. І. Алієв втретє висунув свою кандидатуру на президентських виборах. Загалом на виборах було зареєстровано десять кандидатів. Виборча явка склала 71,63%.

І. Алієв переміг на виборах, отримавши 84,54% голосів, а його найближчий опонент Дж. Гасанлі набрав 5,53% голосів [7, с. 135–136]. У попередньому звіті Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ ОБСЄ) зазначено, що виборча кампанія була затьмарена обмеженнями свободи висловлювання, зборів та об'єднань, що призвело до нерівних можливостей для кандидатів. Крім того, порядок формування всіх виборчих комісій давав проурядовим силам фактичну більшість для ухвалення рішень у кожній з них. Підрахунок голосів було оцінено здебільшого негативно [19].

За результатами президентських виборів 2018 р. І. Алієв був вчетверте обраний главою держави. ОБСЄ заявила, що вибори не були вільними та чесними, а також встановила, що характерним було «ігнорування обов'язкових процедур, відсутність прозорості та численні серйозні порушення, включаючи вкидання бюлетенів» [20].

У 2016 р. шляхом конституційного референдуму була створена нова адміністративна посада віце-президента. У 2017 р. І. Алієв призначив на цю посаду свою дружину Мехрібан Алієву. Цей крок можна оцінювати як зміцнення «султаністського авторитаризму» та посилення ієрархії серед правлячої еліти [7, с. 136].

За президентства І. Алієва громадянське суспільство та ЗМІ зіткнулися з більш суворими обмеженнями, тоді як опозиційні партії ще більше маргіналізувалися [7, с. 140]. Переслідування, залякування, фізичне насильство та ув'язнення активістів громадянського суспільства стали широко розповсюдженою практикою. Крім того, законодавчі механізми, організаційні та фінансові права організацій громадянського суспільства були суттєво обмежені [7, с. 136]. Законодавчі зміни забороняють багатьом західним неурядовим організаціям підтримувати та співпрацювати з азербайджанськими асоціаціями. В сучасних умовах правляча еліта заохочує створення проурядових організацій у випадках, коли вона виявляє, що діяльність інших організацій загрожує внутрішній стабільності. Таким чином, можливості громадянського суспільства зробити свій внесок у зміну режиму дуже обмежені. Щодо тиску влади на журналістську діяльність, то тут характерне використання правових механізмів з залякуванням, переслідуванням та фізичним насильством [7, с. 136–137]. Журналісти-розслідувачі, які фокусуються на корупції та незаконному збагаченні політиків, піддаються переслідуванням за допомогою правових та позаправових механізмів. Поряд із національними ЗМІ, міжнародні ЗМІ також перебувають під тиском. У 2014 р. азербайджанський сайт Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода був заборонений на тій підставі, що діяльність організації була начебто пов'язана з діяльністю зовнішньої розвідки. У 2014 р. банківські рахунки двох міжнародних організацій, а саме Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (англ. International Research & Exchanges Board, IREX) та Національного демократичного інституту (англ. The National Democratic Institute, NDI), були заморожені, їхні офіси зазнали обшуків та діяльність цих організацій була заборонена [7, с. 137].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. В Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводило до відставки уряду, оскільки це право належало президенту. Відтак вотум недовіри уряду, що не призводив до його відставки зумовив атипівість напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Виокремлено два етапи еволюції політичного режиму (1998–2005 рр. – напівконсолідований авторитаризм (гібридний режим); 2006–2021 рр. – консолідований авторитаризм) в атиповій напівпрезидентській системі правління в Азербайджанській Республіці в 1998–2021 рр. Доведено, що за президентства І. Алієва порівняно з президентством Г. Алієва посилюються авторитарні тенденції: зріс рівень концентрації влади в руках президента; зріс рівень контролю виборчого процесу, громадянського суспільства та ЗМІ з боку влади; опозиція була позбавлена каналів, якими вона могла висловлювати та поширювати

свої погляди, що призвело до спаду опозиційної активності та подальшої маргіналізації опозиційних партій. В подальших дослідженнях проаналізуємо особливості політичних режимів у контексті функціонування атипових напівпрезидентських систем правління в інших країнах.

Список використаної літератури

1. Gulaliyev M. Political reforms in Azerbaijan (1989–2004) // Arakelian A., Nodia G. Constitutional/Political Reform Process in Georgia, in Armenia and Azerbaijan: Political Elite and Voices of the People. Tbilisi: International Institute for Democracy and Electoral Assistance; Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, 2005. P. 161–179.
2. LaPorte J. Semi-presidentialism in Azerbaijan // Elgie R., Moestrup S. Semi-Presidentialism in the Caucasus and Central Asia. London: Palgrave Macmillan, 2016. P. 91–117.
3. Osadchuk I., Lytvyn V. The Atypicality of Semi-Presidentialism in Post-Soviet Countries: The Context of Votes of No Confidence in Governments. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2019. Vol. 19. No. 1. P. 57–82.
4. Осадчук І. Партійна система в контексті функціонування атипової напівпрезидентської системи правління в Азербайджанській Республіці (1995–2019). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3 (43). С. 186–191.
5. Осадчук І. Політичні режими в атипових напівпрезидентських системах правління в Азербайджанській Республіці, Республіці Білорусь і Російській Федерації. *Problemy Bezpieczeństwa w Procesach Politycznej i Społecznej Transformacji w Krajach Europy Środkowo-Wschodniej: materiały z międzynarodowej polsko-ukraińskiej konferencji naukowej*. Kutno: Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej, 2019. S. 118–127.
6. Alkan H. Azerbaijan Paradoksu: Azerbaycan'ın İç ve Dış Politikası. Ankara: USAK Yayınları, 2010. 256 s.
7. Ataşer G. A. Transformation of Political Elite in Azerbaijan. A thesis in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy. 2020. 247 p.
8. Ergun A. Post-Soviet Political Transformation in Azerbaijan: Political Elite, Civil Society and the Trials of Democratization. *Uluslararası İlişkiler*. 2010. Vol. 7. No 26. P. 67–85.
9. Elgie R. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
10. Elgie R. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. No. 2. P. 219–238.
11. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
12. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 20. С. 3–12.
13. Constitution of the Republic of Azerbaijan of 1995 (rev. 2016). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016?lang=en.
14. Бялоблочкий З. Конституційні та політичні особливості формувань і відставок урядів у контексті політичної системи Азербайджану (1995–2012). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2014. Вип. 17. С. 86–93.
15. Nations in Transit. Freedom House. About the Report. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit>

16. Nations in Transit Methodology. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-methodology>.
17. Nations in Transit. Freedom House. Comparative and Historical Data Files: All Data – Nations in Transit, 2005–2022. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit>.
18. Republic of Azerbaijan. Parliamentary Elections, 7 November 2010: Statement of Preliminary Findings and Conclusions. Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/afet/dv/201/201011/20101118_azerbaijan_en.pdf.
19. Republic of Azerbaijan. Presidential Election, 9 October 2013: Statement of Preliminary Findings and Conclusions. Organization for Security and Co-operation in Europe. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/106901.pdf>.
20. Bagirova N., Antidze M. Azeri president's supporters heckle as observers declare election unfair. *Reuters*. April 12, 2018. URL: <https://www.reuters.com/article/us-azerbaijan-election-monitors/azeri-presidents-supporters-heckle-as-observers-declare-election-unfair-idUSKBN1HJ1GW/>.

THE FEATURES OF THE POLITICAL REGIME IN THE CONTEXT OF FUNCTIONING OF ATYPICAL SEMI-PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (1998–2021)

Ihor Osadchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Political practice demonstrates that both typical and atypical semi-presidential systems of government are functioning within the framework of the republican form of government. The purpose of the article is to determine the features of the political regime at each of the stages of its evolution in the context of the functioning of the atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan, particularly in 1998–2021. To realize this goal, the following tasks must be solved: 1) to determine a typical semi-presidential system of government; 2) to reveal the peculiarities of the institution of the vote of no confidence in the government in the Republic of Azerbaijan in 1998–2021 as an attribute of the atypical semi-presidential system of government; 3) to identify the stages of the evolution of the political regime in the Republic of Azerbaijan and to determine the features of the political regime at each of these stages in the context of the functioning of the atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan in 1998–2021. New institutionalism and its types/paradigms are chosen as theoretical and methodological basis of the research. In parallel, comparative analysis is the main method of the study. The features of the parliamentary vote of no confidence in governmental cabinets in the Republic of Azerbaijan in 1998–2021 demonstrate the atypicality of semi-presidential system of government in this country, at least in the constitutional context. Two stages of the evolution of the political regime are identified (1998–2005 – semi-consolidated authoritarianism (hybrid regime); 2006–2021 – consolidated authoritarianism) in the atypical semi-presidential system of government in the Republic of Azerbaijan in 1998–2021. It is proven that during the presidency of I. Aliyev compared to the presidency of H. Aliyev, authoritarian tendencies have intensified: the level of concentration of power in the hands of the president has increased; the level of control of the election process, civil society and media by the authorities has increased; the opposition has deprived of channels through which it could express and disseminate its views, which has led to a decline in opposition activity and further marginalization of opposition parties.

Key words: system of government, semi-presidential system of government, atypical semi-presidential system of government, political regime, president, parliament, the Republic of Azerbaijan.

УДК 364:342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.22>

МОДЕРНІЗАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Світлана Присяжнюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Військовий інститут

вул. Юлії Здановської, 81, 02000, м. Київ, Україна

У статті проаналізовано перспективні шляхи модернізації механізмів державної гуманітарної політики в умовах повномасштабної агресії РФ проти України.

З'ясовано, що цілями державної гуманітарної політики є: зміцнення громадянської ідентичності; створення умов для виховання громадян; збереження історичної та культурної спадщини та її використання для виховання і освіти; передача від покоління до покоління усталених для цивілізації цінностей та норм, традицій, звичаїв і зразків поведінки; створення умов для реалізації кожною людиною її творчого потенціалу; забезпечення доступу громадян до знань, інформації, культурних цінностей і благ.

Встановлено, що російсько-українська війна висвітлила низку системних проблем у гуманітарній сфері, які передусім пов'язані із формуванням інституційних механізмів діалогової комунікації держави і громадянського суспільства з метою реалізації державної гуманітарної політики. Тож державі важливо забезпечити ефективне управління гуманітарною безпекою, тобто безпосередній вплив органів державної влади на процеси гуманітарного розвитку, сукупність скоординованих засобів, дій і заходів держави, що здійснюються навколо стратегії безпеки та цілеспрямованих рішень щодо розробки та реалізації захисту життєво важливих інтересів суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Доведено, що гуманітарна політика має розглядатись як обов'язковий механізм впливу держави на формування суспільної свідомості та системи суспільних цінностей. Модернізація механізмів гуманітарної політики має враховувати потребу у забезпеченні національного спротиву України, розвиток національної ідентичності та суспільного розвитку з урахуванням міжнародних демократичних цивілізаційних принципів і цінностей.

Ключові слова: гуманітарна політика, гуманітарна сфера, гуманітарний розвиток, масова культура, гібридна війна, стратегічні комунікації, наративи.

В умовах повномасштабної агресії РФ проти України важливого значення набуває сфера ціннісного самовизначення соціуму, що безпосередньо пов'язана з масовою свідомістю і суспільно-політичними процесами суспільства. Актуалізуються питання формування національної масової культури, яка буде пропагувати українські ідеї і цінності, витісняючи гібридні наративи з публічного простору. Гібридні виклики сучасності доводять, що гуманітарна політика держави є одним із ключових механізмів забезпечення національної безпеки.

Внутрішній політико-соціальний дискурс України останніх місяців зумовив нагальну потребу пошуку шляхів модернізації механізмів реалізації державної гуманітарної політики, яка дещо недооцінювалась з точки зору впливу на суспільство й продукування деструктивних ідей, спрямованих на розкол суспільства й державності, розмивання цінностей й національно-культурної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень. І. Мельник [1] досліджував механізми впливу держави на формування масової культури в умовах гібридної війни. Д. Демидко [2] проаналізував вплив державної гуманітарної політики на становлення громадянського суспільства в контексті національної безпеки України. А. Лясота [3], Г. Ситник [6], С. Андреев [6] та О. Чечель [7] вивчали особливості державного управління у гуманітарній сфері. А. Бойко [8] та Н. Доній [9] розкрили сутність та зміст масової культури у контексті реалізації гуманітарної політики. О. Фінагіна [10] та С. Телушин [11] досліджували передумови, принципи та інструменти реалізації регіональної політики.

Водночас проблематика модернізації механізмів реалізації гуманітарної політики в умовах повномасштабної агресії РФ проти України все ще залишається актуальною та такою, що потребує подальших наукових розвідок.

Метою статті є обґрунтування перспективних шляхів модернізації механізмів гуманітарної політики держави в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна зумовила появу нових маркерів інформаційної безпеки й надалі спонукає міжнародне співтовариство до перегляду головних принципів і методів реалізації державної гуманітарної політики з метою протидії гібридній агресії, що здійснюється як РФ, так й іншими недемократичними режимами. Феномен гібридної війни висвітлює низку системних проблем і окреслює виклики як у сфері міжнародних відносин, так і в інформаційній політиці, загалом у гуманітарній сфері, оскільки «гібридність» має на меті, найперше, світоглядне, ідеологічне, ціннісне спрямування, що забезпечує різнорівневий контроль над суспільством, на яке й спрямовані такі впливи. В підсумку досягнення деструктивних цілей щодо створення соціального хаосу та дискредитації державної влади в країні стає можливим завдяки ціннісному дезорієнтуванню соціуму, розмиванню та втрати нацією власної ідентичності, сприйняття на рівні масової свідомості пропагованих ідеологем, стереотипів, фейкової інформації тощо. Основним середовищем здійснення гібридних атак і трансляції гібридних меседжів є гуманітарна сфера, де завдяки технологічності подання, інтерпретації й засвоєння інформації стають можливими викривлення реальності, маніпуляції, психологічні навіювання і впливи [1, с. 129].

Гуманітарна сфера сьогодні представлена сукупністю сфер людської діяльності, в яких духовно-творча, культурна, соціальна, суспільно-політична, науково-інтелектуальна, освітня, медична діяльність, у тому числі саморозвиток і самореалізація особистості, здійснюються без виробничої діяльності, але з можливістю отримання вигоди від продукту (матеріального чи нематеріального), створеного особою в результаті її невиробничої діяльності. У свою чергу гуманітарна політика включає конкретні економічні, фінансові, адміністративні, політичні та правові заходи, міжнародне співробітництво з метою досягнення, підтримки та фундаментального гуманітарного розвитку держави [2, с. 26].

Гуманітарний розвиток – це модель розвитку, яка орієнтована на максимальне використання потенціалу кожної людини та суспільства в цілому, створення належних умов для реалізації всього інтелектуального, культурного та творчого потенціалу людини та нації. Сприяння та забезпечення гуманітарної безпеки на регіональному та глобальному рівнях лежить в основі ряду національних політик [3, с. 89–91].

Гуманітарна політика держави – це систематична та узгоджена діяльність держави у відносинах з людьми зокрема та суспільством у цілому, що здійснюється через органи державної, законодавчої та судової виконавчої влади за участю громадськості та враховує основні права і прагне як у власних інтересах, так і в інтересах держави досягти високого рівня життя, духовності та інтелектуального розвитку [2, с. 30].

Гуманітарна сфера є предметом гуманітарної політики держави та включає єдність об'єктивних і суб'єктивних чинників суспільного життя з метою створення умов для соціально-гуманітарного розвитку суспільства, соціального, інтелектуального і духовного розвитку людини, реалізації їх соціальних і духовних потреб, формування і збагачення творчого потенціалу особистості, повної реалізації її життєвих сил, соціодинаміки освіти, науки, культури [2, с. 34].

Проблематика формування інституційних механізмів діалогової комунікації держави і громадянського суспільства для провадження гуманітарної політики в Україні базується на теорії і практиці взаємодії держави і громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства можуть брати участь в управлінні, взявши на себе ряд державних функцій. Цілями державної гуманітарної політики є: зміцнення громадянської ідентичності; створення умов для виховання громадян; збереження історичної та культурної спадщини і її використання для виховання та освіти; передача від покоління до покоління усталених для цивілізації цінностей та норм, традицій, звичаїв і зразків поведінки; створення умов для реалізації кожною людиною її творчого потенціалу; забезпечення доступу громадян до знань, інформації, культурних цінностей і благ. В системі державного управління гуманітарним розвитком формується об'єктивно необхідна інтегральна, комплексна державна концепція, стратегія гуманітарного розвитку, стратегія розвитку людського потенціалу [3, с. 87].

Варто також зауважити, що гуманітарною сфера є важливою складовою політики забезпечення національної безпеки. Це форма свідомого впливу на життєдіяльність людей з метою її зміни в інтересах учасників цих відносин. Ступінь державної керованості гуманітарною безпекою багато в чому залежить від дієвості таких регуляторів, як: культура, традиції, норми моралі, ідеологія, зрілість свідомості, освіченість і науковість тощо. Під впливом цих регуляторів змінюється і характер управлінських відносин, що дозволяє подолати неорганізованість і розбалансованість у суспільному житті, які зумовили кризу гуманітарної сфери. Водночас в умовах сьогодення гуманітарна безпека має бути пріоритетним орієнтиром у державному управлінні як на центральному, так і на місцевому рівнях, оскільки вона визначає смислові домінанти існування суспільства та кожної особистості, утвердження духовно-моральних цінностей, культури, колективного несвідомого нації тощо [4, с. 168–169].

Тому державі важливо забезпечити ефективне управління гуманітарною безпекою, тобто безпосередній вплив органів державної влади на процеси гуманітарного розвитку, сукупність скоординованих засобів, дій і заходів держави, що здійснюються навколо стратегії безпеки та цілеспрямованих рішень щодо розробки та реалізації захисту життєво важливих інтересів суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [5] визначено принципи внутрішньої політики у гуманітарній сфері, тобто основні положення, що визначають пріоритети та принципи реалізації відповідної політики. Враховуючи, що з точки зору системного підходу управління загалом і державне управління зокрема означає процес цілеспрямованого впливу на об'єкт управління для задоволення потреб, засадами, встановленими законом, внутрішня політика в гуманітарній сфері, визначена у вигляді пріоритетних завдань держави, яку можна систематизувати за такими цілями. Об'єктами державного управління у цьому випадку є мова, освіта і наука, культура, духовний розвиток, релігійні, міжрелігійні та національні відносини, інформаційний простір, охорона здоров'я, спорт та молодь тощо.

На державному рівні мають виконуватися наступні функції з реалізації гуманітарної політики: формування наукових засад державної політики у гуманітарній сфері; організація

наукових досліджень, у тому числі соціокультурного розвитку суспільства; забезпечення підготовки і підвищення кваліфікації персоналу для закладів та організацій культури і мистецтва; організація і розширення міжнародних гуманітарних зв'язків; забезпечення функціонування єдиного культурного простору; фінансова підтримка регіонів, які не мають достатніх власних ресурсів для здійснення пріоритетних програм гуманітарного розвитку за рахунок коштів державного бюджету; правове забезпечення умов гуманітарного розвитку; розробка та реалізація спеціальних державних програм для збереження пам'яток культури, інших культурних цінностей загальнонаціонального значення, які функціонують в регіонах [6, с. 91].

Гуманітарна політика має розглядатись як обов'язковий механізм впливу держави на формування суспільної свідомості та системи цінностей. Держава має широкі повноваження розвивати і впроваджувати необхідні ідеології в суспільну свідомість у гуманітарній сфері через управління державними установами; створення організаційно-правових засобів регулювання гуманітарних процесів і захисту національної культури; стимулювання формування необхідного попиту на культурні продукти з необхідним ідеологічним забарвленням або такими ознаками, що формують необхідну якість індивідуальної та суспільної свідомості, правової культури тощо. Кінцевою метою такої політики має бути багатогранний розвиток самоідентичності українського народу та формування такого рівня національної свідомості, що забезпечить спротив будь-яким зовнішнім деструктивним впливам [7, с. 122].

Можна констатувати, що з початком широкомасштабної агресії росії проти України національний спротив здійснюється, головним чином, за рахунок масової культури. Тому необхідно розуміти різноманітність і складність масової культури, в рамках якої люди з різними бажаннями і вподобаннями можуть знайти культурні моделі, придатні для їх задоволення в умовах воєнного протистояння.

Масова культура також може здійснювати маніпулювання споживачами інформації, вибудовувати в їхній свідомості стереотипи та пріоритети, які канонізують певний світогляд, певну семіотичну та символічну «реальність», яка зазвичай не відповідає онтологічно дійсній. Масова культура виконує свою трансляційну функцію, спрямовану на уніфікацію суспільства, на формування у свідомості мас мозаїчного псевдобачення світу, яке фактично постає як прояв панівних ідеологем. Основною причиною привабливості цього ідеологічного проекту для мас є задоволення потреби в інформації про мінливе середовище, яка вкрай необхідна для оцінки перспектив і психологічної адаптації до реальності [8, с. 140–141].

Масова культура функціонує як важливий орієнтаційний засіб особистості в складному інформаційному просторі сучасного суспільства. По суті, це інформаційний простір, з якого всі члени суспільства можуть отримувати інформацію про стереотипні соціокультурні ситуації та стандартні стосунки в них. Найважливішим чинником організації такого інформаційного простору є інституції, які складають простір масової комунікації: органи виконавчої влади, громадські організації, державні та громадські комітети тощо. Джерелом інформації та засобом її передачі, а також залученими до цього процесу професіоналами є організатори інформаційного простору масової культури. Адже організована інформація може стати ідеологічною основою для теоретичної парадигми сталого розвитку суспільства. Тому до очевидних основних завдань сучасної масової культури належить створення інформаційного простору для стабілізації суспільних процесів і навіть формування відповідної ідеології. Через медіа, інтернет, так званих кореспондентів соціальної реклами, а також через діяльність громадських рухів і груп, громадських організацій, флешмобів,

піар-акцій тощо це стає все більш популярним і користується попитом серед населення. У цьому зв'язку масова культура виступає також транслятором ціннісних орієнтирів і поведінкових моделей, що визначають життя соціуму. На думку Н. Доній, масову культуру доречно розглядати як явище, яке трансформує та адаптує набір історично існуючих, універсально «вічних» істин та цінностей [9, с. 57]. Цінності ж, своєю чергою, впливають на людські вчинки, визначають буття людини в соціокультурному просторі. Здатність людини сприймати цінності, які передає суспільство, є запорукою соціальної стабільності і ефективного вирішення конфліктів [10, с. 56].

Масова культура постає як феномен новітнього міжнародного протистояння, що виникає в умовах сучасної геополітичної системи, боротьби за перевагу та вплив, що ведеться силами держав, їх коаліцій та недержавних акторів. Сучасні геополітичні реалії України свідчать про неефективність методів традиційної протидії та офіційного спростування представниками влади тієї чи іншої інформації, що надходить у ЗМІ. З цього випливає, що необхідно вживати заходів для активної протидії інформаційним кампаніям проти України, наприклад, шляхом використання наступальних інформаційних операцій з використанням масової культури нахшталт діпфейків, фішингів тощо [4, с. 200].

Розглядаючи гуманітарний простір у контексті гібридної війни та агресії, треба зазначити, що в історичному хронотопі він не лише створюється людьми, а й має зворотний зв'язок: активно формує людину в ньому. Вигідна для агресора зміна суспільної поведінки відбувається під впливом інформації і не може бути реалізована без залучення культурного простору кожної особистості. Основними джерелами впливу пропаганди є засоби масової інформації. Вони поширюють в інформаційному просторі певні культурні продукти з прихованим змістом, корисним для сторони, яка на них впливає. Необхідною умовою впливу агресора є зміна культурного простору. Коли медіа свідомо нав'язують людині цінності іншої культури, такий вплив обов'язково матиме ефект. Отже, завдання такого впливу – створити у ворожому суспільстві атмосферу бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини; маніпулювання суспільною думкою для створення політичної напруги; провокувати суспільно-політичні, національноетнічні та релігійно-конфесійні суперечки; дискредитація фактів історичної, національної самосвідомості людей, зміна системи цінностей; формування втрати волі до боротьби. Водночас вплив культури в ході такої війни також пов'язаний з поширенням чужої масової культури, яка має певне ідеологічне наповнення [11, с. 64].

У цьому контексті важливо також розуміти потребу ефективної організації державних стратегічних комунікацій як критично важливих чинників забезпечення інформаційної й гуманітарної безпеки суспільства та його стабільного розвитку. Стратегічні комунікації передбачають певний план дій, розроблений сценарій, реалізація якого має здійснюватися з використанням традиційних та інноваційних комунікативних каналів, засобів та інструментів. Ключовим механізмом організації стратегічних комунікацій є нарратив, який допомагає конструювати сприятливу для держави картину реальності з метою лобювання національних інтересів.

В умовах воєнного стану Україні для модернізації реалізації гуманітарної політики можна запропонувати такі напрями: залучення експертного середовища та громадянського суспільства до розробки та реалізації державної гуманітарної політики; створення умов для популяризації видатних діячів культури та здійснення заходів щодо популяризації та розвитку народного мистецтва та народних промислів; включення до освітнього законодавства положень щодо мистецької освіти; реалізація програм формування національної мовно-культурної самосвідомості, патріотизму; ініціювання освітніх проєктів національно-патріотичного

виховання; створювати умови для підвищення культурного виховання, творчого розвитку громадян; проводити інформаційно-просвітницьку діяльність серед молоді; формування ціннісних орієнтацій та громадянської свідомості; популяризація культурного українського продукту, мови, кінематографу, україномовних видань, медіа тощо [12, с. 168].

Отже, модернізація механізмів гуманітарної політики має враховувати потребу у забезпеченні національного спротиву України, розвиток національної ідентичності та суспільний розвиток з урахуванням міжнародних демократичних цивілізаційних принципів і цінностей. У зазначеному контексті держава має забезпечувати організаційно-правові, матеріально-технічні, суспільно-політичні умови, в межах яких відбувається становлення гуманітарного середовища, визначаються загальні тренди формування суспільної думки, індивідуальної та суспільної свідомості, межі й детермінанти правової культури. Загалом в інформаційному та культурному просторі, у виробництві масовокультурного продукту, створенні інших творів культури і мистецтва має бути чітко сформований україноцентричний стратегічний наратив.

Список використаної літератури

1. Мельник І. В. Механізми впливу держави на формування масової культури в умовах гібридної війни: дис. ... доктора філософії у галузі публічного управління та адміністрування / КНУ ім. Тараса Шевченка. Київ, 2023. 271 с.
2. Демидко Д. Л. Державна гуманітарна політика у становленні громадянського суспільства в контексті національної безпеки України: дис. ... доктора філософії у галузі публічного управління та адміністрування / Львівський нац. ун-т ветеринарної медицини та біотехн. імені С. З. Гжицького. Львів, 2021. 235 с.
3. Лясота А. Є. Сучасна гуманітарна політика: інституційний діалог держави та громадянського суспільства / *Epistemological studies in philosophy, social and political sciences*. 2019. № 2 (1). С. 86–94.
4. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 4 : Галузеве управління / наук.-ред. колегія : М. М. Іжа (співголова), В. Г. Бодров (співголова) та ін. 2011. 648 с.
5. Закон України № 2411-VI від 01.07.2010 «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (у редакції від 31.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення: 07.12.2023).
6. Ситник Г. П., Андреев С. О. Особливості соціальних надзвичайних ситуацій та проблеми їх класифікації / Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 1. С. 37–47.
7. Чечель О. М. Поняття і зміст механізмів державного управління в гуманітарній сфері / Публічне управління та митне адміністрування. 2019. № 3 (22). С. 137–145.
8. Бойко А. О. Феномен маси як атрибут суспільства і культури: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Національна академія педагогічних наук України. Київ, 2016. 210 с.
9. Доній Н. Популярна культура як результат аксіологічного зсуву в соціальному просторі Модерну та Постмодерну. Духовність. Культура. Виклики сьогодення. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Львів, 21-22 квітня 2017 р.). Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. С. 54–58.
10. Фінагіна О. В., Бітюк І. М., Буряк Є. В. Передумови, принципи та інструменти реалізації регіональної політики: досвід ЄС / Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки. 2020. Випуск 57. С. 5–17.

11. Телешун С. О. Управління людьми в нестабільному інституційному середовищі. світові тенденції та українські реалії / Вісник НАДУ. Серія «Державне управління». 2019. № 1. С. 60–66.
12. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

MODERNIZATION OF MECHANISMS FOR THE IMPLEMENTATION OF UKRAINE'S HUMANITARIAN POLICY

Svitlana Prysiazhniuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Military Institute
Yulia Zdanovska str., 81, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes promising ways to modernize the mechanisms of the state humanitarian policy in the context of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine.

It is found that the goals of the state humanitarian policy are: strengthening civic identity; creation of conditions for the education of citizens; preservation of historical and cultural heritage and its use for upbringing and education; transmission from generation to generation of values and norms, traditions, customs and patterns of behavior established for civilization; creation of conditions for the realization of each person's creative potential; ensuring citizens' access to knowledge, information, cultural values and benefits.

It is established that the Russian-Ukrainian war highlighted a number of systemic problems in the humanitarian sphere, which are primarily related to the formation of institutional mechanisms for dialogue communication between the state and civil society in order to implement the state humanitarian policy. Therefore, it is important for the state to ensure effective management of human security, that is, the direct influence of public authorities on the processes of humanitarian development, a set of coordinated means, actions and measures of the state carried out around the security strategy and purposeful decisions on the development and implementation of protection of the vital interests of society from internal and external threats.

It is proved that humanitarian policy should be considered as a mandatory mechanism of the state's influence on the formation of public consciousness and the system of social values. Modernization of humanitarian policy mechanisms should take into account the need to ensure Ukraine's national resistance, the development of national identity and social development, taking into account international democratic civilizational principles and values.

Key words: humanitarian policy, humanitarian sphere, humanitarian development, mass culture, hybrid war, strategic communications, narratives.

УДК 327.56/57:303.4|327:341.311(045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.23>

ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ» В МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Віталій Савчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політології
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розкривається проблематика формування науково-теоретичних уявлень щодо концептуалізації поняття «політика умиротворення» та його похідних понять, різних типів «політики умиротворення», виокремлюючи їх в залежності від об'єктів відносно яких вона застосовується, аналізується характеристика та вплив «політики умиротворення» на вирішення конфліктів. В основу дослідження взято наукові напрацювання західних та вітчизняних дослідників політичної науки, які додали вагомий внесок у формування важливих аспектів здійснення цього виду політичного явища в міжнародних відносинах.

У зв'язку з тим, що термін «політика умиротворення» має велику кількість інтерпретацій різними дослідниками, автор показує важливість дослідження різних аспектів поняття, щоб побачити всі особливості та можливості використання чи не використання цієї тактики під час переговорного процесу. Проводиться згрупування основних особливостей здійснення «політики умиротворення» в історичній перспективі, показуючи характеристики впровадження цієї практики в міжнародних відносинах та оцінюючи позитивні і негативні якості відносно суб'єктів «умиротворення».

Визначається формування різниці у світосприйнятті фактору «агресії» в міжнародних відносинах, особливо в часи після Другої Світової війни. Доведено, що застосування «політики умиротворення» по відношенню до агресора на міжнародній арені може формувати хибне уявлення про важливість і силу міжнародного права і може вносити подальші проблеми до коректності його інтерпретації. В статті також наголошується на можливості втрати міжнародного авторитету суб'єктами міжнародних відносин, які впроваджують тактику «умиротворення» стосовно агресора в своїй зовнішній політиці.

Це дослідження має важливе значення для формування критично-необхідної підготовки для застосування «політики умиротворення» або зміни стратегії для неможливості появи бажання до військового методу вирішення конфлікту.

В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, автор додатково вказує на важливість дослідження і для ефективнішої боротьби з країнами-агресорами в майбутньому.

Ключові слова: політика умиротворення, агресор, зовнішня політика, міжнародні відносини, безпека, війна, військове вторгнення, мир.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. У сучасних міжнародних відносинах поняття «політика умиротворення» стало предметом активного вивчення та обговорення, особливо після провалу її застосування до Гітлерівської Німеччини. Маючи довгу історію використання та розвитку ця політика набула широкої публічної уваги, часто асоціюючись із негативними наслідками та невдачами у вирішенні міжнародних конфліктів. Проте, варто відзначити, що «політика умиротворення» також мала свої позитивні аспекти та сприяла досягненню миру в певних історичних умовах. На сьогоднішній день, поняття «політика умиротворення» залишається важливим і часто являється дорожньою

картою до формування можливостей для вирішення конфліктів у міжнародних відносинах. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю чіткого визначення цього поняття, розглядом історичних контекстів його застосування та встановленням умов, при яких ефективно використання цієї стратегії буде сприяти миру, а коли не варто застосовувати, щоб уникнути провокації для загострення проблем між суб'єктами міжнародних відносин.

Мета статті. Дослідницька мета статті полягає у формуванні науково-теоретичних уявлень щодо поняття «політика умиротворення» та його похідних понять, а також в обґрунтуванні можливостей і обмежень застосування цієї стратегії в міжнародних відносинах. Дослідження також спрямоване на визначення характеристик поведінки держав, що можуть бути предметом «умиротворення» і на виділення ознак країн-агресорів на історичному аналізі прикладів її використання.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання «політики умиротворення» не є новим, але аналіз теоретичних засад визначення поняття в роботах політологів незалежної України досліджене поверхнево, хоча в достатній мірі розглянуте в роботах світових авторів, таких як Г. Моргентау [1], С. Рок [2], Г. Крейг, А. Джордж [3], П. Кеннеді [4]. Наукові праці деяких аспектів цієї теми можна зустріти у роботах українських дослідників І. Гурака [5], В. Павленка [6], А. Міносяна, О. Варипаєва [7].

Виклад основного матеріалу. Термін «політика умиротворення» викликає загальний інтерес у наукових колах та стимулює науковий дискурс навколо його концептуального змісту та ефективності застосування. Своєрідна іронія цього терміну полягає в тому, що його естетична привабливість конфронтована з історичними дійсностями, а це, у свою чергу, викликає необхідність глибокого аналізу та рефлексії. У своїй роботі Ж.-Б. Дюрозель вказує, що на Мюнхенській конференції цілісність Чехословаччини принесли в жертву тій справі, котру прихильники «політики примирення» називали «справою миру» [8, с. 196]. Однак реальність досить складна, і наочною стала післявоєнна епоха, коли світ виявився перед проблемами вирішення військових конфліктів та необхідністю урегулювання взаємин, які довго визначались сферами впливу.

У період постійних військових конфліктів, де території та ресурси держав були у постійній взаємозалежності від військової могутності світових суб'єктів, ефективність «політики умиротворення» здавалася доцільною. Вона пропонувала можливість зменшити втрати, як людські, так і матеріальні, а також сприяти швидкому відновленню тимчасового миру. Однак після Другої Світової війни політичні реалії змусили світ звернутися до вирішення конфліктів за іншими, більш чіткими правилами, що передбачені в статуті Організації Об'єднаних Націй (ООН). Статут ООН визначає основні цілі та завдання організації, а саме – підтримка міжнародного миру та безпеки. Згідно з цим статутом, ООН зобов'язана вживати ефективні колективні заходи для запобігання загрози миру, придушення актів агресії та вирішення міжнародних спорів мирними засобами, з урахуванням принципів справедливості та міжнародного права [9]. ООН – організація, яка була створена після трагічних подій першої половини ХХ століття, має на меті стримувати використання військових методів вирішення конфліктів на світовому рівні. Проте недоліки в роботі організації породжують відновлення жажливих актів агресії вже в ХХІ столітті.

Хоча існує двозначність в оцінці держав, які вдаються до «політики умиротворення», це поняття важливе для розуміння проблем та викликів, які стоять перед світом у вирішенні конфліктів та прагненні досягти миру в сучасних міжнародних відносинах.

Слово «умиротворення» історично використовувалось широко та не завжди однозначно, часто набуваючи символічних відтінків, особливо в контексті політичних виступів та програм партій для досягнення особистих цілей. Це пов'язано із відсутністю чіткого

визначення «політики умиротворення» та її основних характеристик, що призводить до різних інтерпретацій цього поняття від студентів міжнародних відносин до визначних політичних діячів.

У короткому політичному словнику Оксфорду, складеному І. Макліном та А. Макміланом, «умиротворення» визначається як політика поступок агресивним вимогам задля досягнення миру [10, с. 702]. Автори словника підкреслюють, що у сучасних умовах більшість політиків і журналістів використовують цей термін переважно в негативному ключі. Вважається, що ті, хто прагне до «умиротворення», намагаються жертвувати територіями чи правами інших народів, намагаючись відкупитися від агресора чи злочинця. Також стверджується, що «умиротворення» ніколи не гарантує тривалого успіху, і агресор завжди повертається, вимагаючи нових поступок [10, с. 702–703]. Варто відзначити, що таке трактування часто негативно конотує зазначену стратегію, вважаючи її малоефективною у довгостроковій перспективі.

Г. Моргентау, в своїй праці «Політика між націями», характеризує «політику умиротворення» як хибну політику компромісу, що ґрунтується на помилковому розумінні імперіалізму як політики статус-кво. Він позначає «умиротворення» як наслідок неспроможності визначити істинні цілі імперіалістичної влади та підкреслює його недоліки у втіленні раціонально обмежених бажань [1, с. 43]. Імперіалізм в його баченні прямо поєднується з агресивними планами досягнення цілей будь-якими методами. Цією позицією він аргументує неадекватність застосування політики для стратегічного вирішення проблеми з агресором.

Важливо відзначити, що застосування «політики умиротворення» Великою Британією перед початком Другої світової війни мала негативний вплив на міжнародну ситуацію та визначила нові реалії європейської політики. Як пише дослідник В. Павленко: «Рішення Мюнхенської конференції чітко показали нездатність механізмів колективної безпеки реагувати на конкретні виклики. Цей європейський форум став кульмінацією «політики умиротворення», яка внесла свої корективи в міжнародну ситуацію та змінила зовнішню політику великих європейських країн» [6, с. 25]. Саме за таких умов руйнуються засадничі функції колективної безпеки. Конкретно в цьому випадку «політика умиротворення», в першу чергу, спричинила руйнування Ліги Націй, як основної організації забезпечення миру у міжвоєнний період. Тієї ж позиції притримуються українські науковці А. Міносян та О. Варипаєв: «Слабкість системи колективного захисту провокує нові порушення агресора, в той час як більш жорстка реакція сприяла би їх обмеженню» [7, с. 198]. Автори також простежують історичні паралелі в тому як реагують зараз країни-учасники міжнародних організацій, таких як ООН і ПАРЕ, стосовно країн-агресорів, які дотримуючись вдаваного нейтралітету, не бажаючи відмовитися від економічних преференцій, сповідують символізм у застосуванні санкцій та обмежень, що тільки призводить до поширення агресії.

Дослідники Г. Крейг та А. Джордж визначають поняття «умиротворення» як систематичне зменшення напруги між державами, досягнуте методичним усуненням основних причин конфлікту та розбіжностей. Згідно з їхнім підходом, «умиротворення» становить кульмінацію процесу, що розпочався з розрядки, пройшов через зближення та угоди, перш ніж досягти свого завершального етапу [3, с. 250]. Вищий рівень зменшення напруги, коли держави перебувають на порозі миру, визначали головною метою використання «політики умиротворення» як засобу «бетонування» мирних відносин. Проте, на практиці, це досяглося рідко, і частіше за все «політика умиротворення» застосовується на етапі, коли кінець конфлікту ще далеко, призводячи до загострення ситуації.

Такий результат ми могли спостерігати при спробі умиротворити С. Хусейна в кінці 90-х, що вилилося у вторгнення Іраку в Кувейт. Привертаючи увагу до історичного витоку подій, можна виокремити навчальний досвід, який здобуто після Мюнхенської конференції. Президент Дж. Буш чітко визначав свою позицію стосовно «політики умиротворення», вказуючи на її невдалість та наголошуючи на необхідності боротись з агресією: «Якщо історія нас чогось вчить, так це того, що ми повинні протистояти агресії, інакше вона знищить наші свободи. Умиротворення не працює» [11]. Американські політики вибрали шлях втручання в Перську затоку, вважаючи, що такий підхід є більш ефективним у запобіганні подальшій агресії та забезпеченні стабільності. В іншому зверненні до офіцерів та військових Дж. Буш повторив це повідомлення, сказавши, що Іраку не дозволять утримати Кувейт: «У Другій світовій війні світ дорого заплатив за те, щоб умиротворити агресора, якого можна було зупинити. «Умиротворення» веде лише до подальшої агресії і, зрештою, до війни. І ми не збираємося робити помилку умиротворення знову» [12]. Саме негативний досвід попередніх уроків «умиротворення» агресора показало можливість відкритої боротьби з агресією для утримання миру в регіоні.

Інше цікаве бачення визначення може бути знайдене в енциклопедії «Світові проблеми і потенціал людини», де вказується, що «умиротворення агресії» може використовуватися для тимчасового затримання конфлікту, але також може стати дозволом і заохоченням для подальших актів агресії з боку агресора. Така політика може мати місце, коли агресор є сильним і небезпечним, або коли сторони конфлікту, або треті сторони, які пов'язані з питанням вирішення конфлікту, не виявляють політичної волі для засудження агресора або у вживанні відповідних заходів проти нього [13]. Це викликає стурбованість щодо того, що коли отриманий час за допомогою «умиротворення» не призводить до бажаного результату, а політична воля країн світу починає порушувати міжнародні договори через економічні міркування чи інші причини, в свою чергу може призвести до подальших втручань і провокувати агресора в ідеї продовження агресії. Схожий сценарій був помічений у «політиці умиротворення» Російської Федерації Європейським Союзом під час агресії проти України. Дослідник І. Гурак у своїх статтях вказує на відсутність ефективних механізмів для адекватної реакції на агресивні кроки Москви та відсутність політичної волі для жорсткої позиції, що призводить до зниження міжнародного авторитету ЄС та загрози його зовнішньополітичного статусу [5, с. 83]. Результатом таких дій міжнародного співтовариства, в тому числі і ЄС ми отримали ще масштабніше бажання РФ до захоплення української території, яке можна було спостерігати в лютому 2022 року, як один з основних аспектів через недостатні дії у стримуванні агресора, які в свою чергу зменшили авторитет останніх на світовій арені.

«Політика умиротворення» мала успішні та не успішні приклади в розв'язанні конфліктів, тому її застосування неоднозначне та вимагає уточнень у визначенні умов для досягнення позитивних результатів у переговорному процесі.

С. Рок, американський дослідник та професор політології у коледжі Вассар, у своїй книзі «Умиротворення в міжнародній політиці» висвітлює кілька прикладів успішного застосування «політики умиротворення». Один із таких прикладів – угода між США та Великою Британією у XIX столітті. Зазначається, що під посиленням дипломатичного та військового тиску з боку Америки британський уряд передав на розгляд арбітражу свою суперечку з Венесуелою щодо кордону між цією країною та Британською Гвіаною, приєднався до претензій Америки щодо кордону між Аляскою та канадським Юконом і погодився відмовитися від договору Клейтона-Булвера 1850 р., який дозволив Сполученим Штатам побудувати та зміцнити центральноамериканський канал [2, с. 25]. Ці дії Великої

Британії не лише запобігли можливому конфлікту, але й створили підґрунтя для поліпшення дипломатичних відносин між країнами. Цей приклад демонструє ідею «умиротворення від сили», де використання силового тиску може бути необхідним елементом для досягнення миру. Як стверджував В. Черчилль: «Умиротворення» саме по собі може бути добрим чи поганим залежно від обставин. «Умиротворення» від слабкості і страху є марним і згубним. «Умиротворення» від сили є великодушним і благородним і може бути найнадійнішим і, можливо, єдиним шляхом до миру у всьому світі» [14].

Важливо зауважити, що обрання такого підходу не було для Великої Британії однозначним. Згідно з британським істориком П. Кеннеді, британська політика на той момент була зосереджена на скороченні зобов'язань, зменшенні антагонізмів та уникненні конфронтації з великою державою, що могло призвести до війни. Воювати з англосаксонською країною вважалося аморальним та економічно катастрофічним, що відкривало іншим суперникам Британії нові можливості в різних куточках світу [4, с. 202].

Розглядаючи реалізацію «політики умиротворення» Великою Британією в XIX столітті та її вплив на долю Британської імперії, важливо висвітлити комплексний підхід, який враховує як короткострокове бачення, так і довгострокові наслідки.

Один із ключових моментів, на який варто звернути увагу – це зв'язок між реалізацією «політики умиротворення» та послабленням авторитету та світової сили Великої Британії. Здійснення компромісів з колоніальними суб'єктами могло сприяти розриву між колоніями та метрополією, що в кінці кінців призвело до розпаду імперії. Аналіз вказує на те, що британському уряду можливо було б доцільно швидше вжити заходів з реалізації «політики умиротворення» задля збереження імперської єдності.

Рухи за незалежність колоній свідчать про те, що «політика умиротворення» повинна бути розглянута у контексті часу та динаміки взаємин. Навіть при наданні колоністам ряду прав, необхідних для вирішення їхніх внутрішніх справ, у високорозвинених етапах їхнього розвитку, колонії воліли б отримати повну незалежність, як приклад масмо останні події з Ямайкою та Белізом, де рухи за повне від'єднання набирають активного поширення. Звідси виникає переконання у тому, що імперії мають свій цикл розвитку, а «політика умиротворення» може впливати на тривалість цього циклу.

Ще одним із наочних прикладів «політики умиротворення», на який слід звернути увагу – це спроби Англії та Америки умиротворити відносини з Радянським Союзом у період 1941–1945 рр. Дебати політологів, критикуючих ці заходи, аргументували, що деякі дії, зокрема ті, що стосувалися території та уряду Польщі, були необґрунтованими і не призвели до успішного врегулювання конфлікту в Європі. Водночас прихильники вказували на те, що обмежені ресурси США та Великої Британії перешкоджали повному відновленню Європи та ефективному протистоянню радянській владі.

Слід також звернути увагу на той факт, що спроби «умиротворення» мали частковий успіх. Навіть не дозволивши окремого миру між Радянським Союзом та Німеччиною, СРСР увійшов у війну в Тихому океані проти Японії та став членом ООН. Це, ймовірно, не відбулося б без поступок союзників, зокрема Великої Британії та США.

Варто звісно зауважити, що значущим етапом в цьому контексті була вчасна зміна акценту від «політики умиротворення» до «політики стримування» після закінчення Другої Світової Війни. Це дало можливість використовувати переваги обох стратегій, як визначено К. Кліффордом, спеціальним радником президента Г. Трумена, у доповіді 1946 року: «Мова військової сили – це єдина мова, яку розуміють прихильники силової політики. Сполучені Штати повинні використовувати цю мову, щоб радянські лідери усвідомили, що наш уряд сповнений рішучості відстоювати інтереси своїх громадян і права малих націй.

Компроміс і поступки Радянська сторона вважає доказом слабкості, і наші «відступи» заохочують її висувати нові й більші вимоги» [15, с. 73].

«Політика умиротворення» дозволила Радянському Союзу прийняти обов'язки, які його економіка не могла виконати. За допомогою якісної комбінації «політики умиротворення» та «стримування» вдалося уникнути озброєного конфлікту між західними державами та Радянським Союзом. В сучасному етапі розвитку, коли Радянського Союзу вже не існує, а його колишні території є незалежними від контролю Росії та мають демократично обрані уряди, можна зробити висновок про важливість та успіхи використання обгрунтованих стратегій у міжнародних відносинах.

Розглядаючи наведені вище приклади успішного застосування «політики умиротворення», слід визначити основні умови, які сприяють її ефективності:

1. Мотивація опонента ґрунтується на безпеці та незахищеності, а не на економічних вигодах.

2. Наявність потреби у підтриманні дружби та співпраці між сторонами конфлікту, щоб після досягнення цілей не висувались подальші вимоги.

3. Кінцеві цілі та мотиви сторони, яка примиряється, повинні відповідати міжнародному праву.

4. Поступовий процес, в якому кожен наступний крок здійснюється лише при підтвердженні ефективності попередніх заходів.

5. Сторона, яка примиряється, повинна мати можливість захищати свої інтереси на кожному етапі.

6. «Політика умиротворення» має бути застосована на етапі, коли ще не були вчинені дії, що порушують міжнародне право.

7. Вимоги не повинні зачіпати основоположні засади існування іншої сторони конфлікту.

8. Можлива комбінація «політики умиротворення» із різними стратегіями міжнародних відносин.

9. «Умиротворення» може включати в себе взаємні поступки та компроміси.

10. Економічні втрати сильнішої сторони при поширенні агресії мають багатократно зростати по відношенню до досягнень, які вона може отримати.

Підсумовуючи досліджену інформацію, виявляються нові перспективи у визначенні терміну «умиротворення». З урахуванням наявності одного ключового аспекту у позитивному і негативному контексті вирішення конфліктів стратегії «політики умиротворення», виникає необхідність подальшої диференціації цього терміну на два субтерміни – «політика умиротворення суб'єкта» та «політика умиротворення агресора». Основна різниця між цими двома термінами полягає в наявності чітко визначеної сторони – «агресора», що здійснює незаконні дії з використанням сили щодо іншої сторони.

Для ретельного розуміння характеристик, які ми приводимо до визначення терміну «агресор», необхідно належним чином визначити сутність поняття «агресія» в політології. Згідно з політологічним словником за редакцією М. Головатого та О. Антонюка «агресія» – це усі види та форми незаконного, з погляду Статуту ООН, збройного нападу та застосування сили однією державою чи групою держав проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іноземної країни, народу (нації). Дієвим засобом проти «агресії» має стати створення всеохоплюючої системи міжнародної безпеки, виключення військового насилля як засобу вирішення конфліктів, роззброєння, скорочення збройних сил, прийняття оборонних воєнних доктрин, ліквідація всіх видів зброї масового знищення [16, с. 17].

З визначення поняття «агресії» можна зробити висновок, що «політика умиротворення агресора» стосується порушення догматичних ознак певної держави. Справа в тому, що питання, які висуває сторона, що ініціює конфлікт, сягають суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності оборонної сторони, що зазнає впливу силового тиску.

Поняття «політика умиротворення суб'єкта», коли чітко не визначено сторону, яка здійснює «агресію», або «агресія» ще не здійснена, в основному, стосується вузького спектру питань, таких як «локальна безпека» країни, внутрішні проблеми суспільства, які не можуть бути вирішені через відсутність політичних чи економічних можливостей. Водночас, це обговорюється в контексті інтересу сторони, яка має військову та економічну потужність та можливість використовувати її для підтримки певної частини суспільства, що потребує уваги. Важливим є той факт, що такий спектр питань, якщо він не порушує міжнародне право, може бути обговорений і, у окремих випадках, здійснений стороною конфлікту чи третьою стороною для пришвидшення узгодження конфліктних питань та досягнення миру.

Висновки і перспектива подальших досліджень. Розвиток сучасного суспільства визначається не лише економічними та технологічними аспектами, але й політичними та соціальними взаємодіями. Спостереження за лідерами країн-загарбників вказує на те, що підтримка первинних інстинктів, таких як «агресія», не відповідає сучасному етапу розвитку людства. У контексті, де суспільство вже досягло певного рівня зміни у своєму ставленні до насильства заради матеріальних вигод, важливо впроваджувати аналогічні практики на міжнародному рівні.

Дві світові війни, що забрали десятки мільйонів життів, підкреслили неприпустимість нових конфліктів і зосередили увагу на необхідності формування масштабної стратегії стримування ще до початку можливих військових дій. Заснування ООН у 1945 році відображає світову підтримку ідеї мирного співіснування та досягнення глобальних цілей мирними засобами.

Саме у цьому напрямі варто розвивати подальше дослідження теми, адже коли б не застосовувалась «політика умиротворення», не можливо точно сказати, за який період часу ми можемо спостерігати точні результати її здійснення і що вже варто формувати оцінку, позитивну чи негативну, за наслідками її впровадження. Подальший розвиток наукового дискурсу щодо «політики умиротворення» вимагає систематичного аналізу, додаткових досліджень та визначення оптимальних стратегій для забезпечення стабільності та безпеки в міжнародних відносинах. Варто зауважити, що чим більше прикладів і аналізів досліджень цієї проблематики можна фіксувати, тим менша ймовірність спостерігати повторення негативних якостей здійснення «політики умиротворення» в майбутньому.

Список використаної літератури

1. Morgenthau. H. J. Politics among nations: the struggle for power and peace. A.A. Knopf, New York, 1949. 489 p.
2. Rock S. R. Appeasement in international politics. The University Press of Kentucky, 2000. 237 p.
3. Craig G., George A. Force and Statecraft : Diplomatic Problems of Our Time, NY: Oxford University Press, 1995. 304 p.
4. Kennedy P. M. British Journal of International Studies, Vol. 2, No. 3 (Oct., 1976). P. 195–215.
5. Гурак І. Агресивна зовнішня політика РФ та нездатність ЄС остаточно відійти від «політики умиротворення» як ключові виклики для реалізації «східного партнерства».

- Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «10-річчя Східного Партнерства: здобутки, виклики, перспективи». Київ, 2019. С. 79–84.
6. Павленко В. Мюнхенська криза і крах версальської системи напередодні другої світової війни. Проблеми всесвітньої історії. *Новітня історія*. № 1(7). 2019. С. 20–31.
  7. Міносян А. С., Варипаєв О. М. Політика умиротворення агресора в контексті розбудови української держави. *Studia Slobozhanica*. Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції «Слобожанський гуманітарій – 2021», 2 грудня 2021 р. Харків: ДБТУ, 2021. С. 194–200.
  8. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Пер. з фр. Є.Марічева, Л. Погорелової. В. Чайковського. – К.: Основи, 1999. 903 с.
  9. Charter of the united nations and statute of the international court of justice. San Francisco, 1945. 54 p.
  10. Маклін І., Макмілан А.; Пер. з англ.: Сидоров В., Тарашук Д. Короткий оксфордський політичний словник. Київ: Основи, 2006. 789 с.
  11. If history teaches us anything, it is that we must resist aggression. *Text of the address by President Bush on the situation in the Middle East*. URL: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1990/08/09/if-history-teaches-us-anything-it-is-that-we-must-resist-aggression/0921e68f-ee48-4860-a05e-b9cdf2bb4d89/> (accessed: 02.12.2023).
  12. George Bush, Remarks to Officers and Troops at Hickam Air Force Base in Pearl Harbor, Hawaii Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, The American Presidency Project. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/node/265343> (accessed: 02.12.2023).
  13. The Encyclopedia of World Problems and Human Potential. *Appeasing aggression*. URL: <http://encyclopedia.uia.org/en/strategy/216126> (accessed: 02.12.2023).
  14. Prime Minister's Visit To Usa. Volume 482: debated on Thursday 14 December 1950. URL: <https://hansard.parliament.uk/commons/1950-12-14/debates/1f8b6bd6-f5fd-423b-9316-fa46bfd30969/PrimeMinisterSVisitToUsa> (accessed: 02.12.2023).
  15. Clifford C. Report «American Relations With The Soviet Union». September, 24, 1946. 81 p.
  16. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Голова-того та О. В. Антонюка. К.: МАУПІ, 2005. 792 с.

“APPEASEMENT POLICY” CONCEPT IN THE INTERNATIONAL POLITICAL DISCOURSE

Vitalii Savchuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Politology and International Relations,
Department of Political Science
Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article reveals the issues of forming scientific and theoretical ideas on the conceptualisation of the «appeasement policy» concept and its derivatives, different types of «appeasement policy», distinguishing them depending on the objects to which it is applied, analyses the characteristics and «appeasement policy» impact on conflict resolution. The study is based on the scientific achievements of Western and domestic political science researchers who have made a significant contribution to the important formation aspects of this political phenomenon type in international relations.

Due to the fact that the term «appeasement policy» has a large number of interpretations by different researchers, the author shows the importance of studying various aspects of the concept in order to see all the features and possibilities of using or not using this tactic during the negotiation process. The author grouped the main «appeasement policy» features in the historical perspective, showing the implementations

characteristics of this practice in international relations and assessing the positive and negative qualities of the «appeasement» subjects.

The author determines differences in the world perception of the «aggression» factor in international relations, especially in the post-World War II period. It is proved that the application of the «appeasement policy» towards the aggressor in the international arena may form a false idea of the importance and power of international law and may introduce further problems to the correctness of its interpretation. The article also emphasises on the possibility of international credibility loss by subjects of international relations that implement the tactics of «appeasement» towards the aggressor in their foreign policy.

This research is important for the development of critical preparations for the «appeasement policy» implementation or a change of the strategy to prevent the desire for a military method of conflict resolution.

In the context of the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation, the author additionally points out the importance of the study for more effective struggle against aggressor countries in the future.

Key words: appeasement policy, aggressor, foreign policy, international relations, security, war, military invasion, peace.

УДК (32:001.891.3)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.24>

ІНСТИТУЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ПОТОКАМИ ЯК ЧИННИК ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ КІБЕР-ВІЙНИ

Ольга Свідерська

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут права, психології та інноваційної освіти,
кафедра теоретичної та практичної психології
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

У статті актуалізовано питання, яке безпосередньо пов'язане із національною безпекою та політикою протидії дезінформації. Йдеться про можливість регулювати інформаційні повідомлення ключових суб'єктів політики, не виходячи за рамки демократичних принципів існування суспільства. Важливим також є й обмеження негативного інформаційного впливу з боку держави-агресора РФ. Виокремлено ключові напрями за якими РФ працює проти України: деморалізація українського населення та ЗСУ, дестабілізація українського соціуму, кібер-атаки на критичну інфраструктуру країни, дискредитація України та політичної волі ключових акторів на міжнародній арені, культура «кансінгунгу» – спроби затерти цифрові сліди воєнних злочинів в Україні.

Акцентовано на вагомості інформаційних потоків для сучасної суспільно-політичної дійсності через розуміння набуття інформацією статусу головного ресурсу й управлінського важеля впливу на комунікації та трансформацію політичних інститутів, практик і форм політичної активності. Визначено: інформаційна війна – це цілеспрямована злочинна діяльність, метою якої є дезінформація, деморалізація, вибудовування «мовчазної покірності населення», що реалізується державою-агресором за допомогою хакерських атак, зламів систем внутрішньо-державного забезпечення життєдіяльності та обороноздатності країни, дискредитації політичного керівництва й збройних сил, проведення стратегічних, кризових та бойових інформаційно-психологічних спецоперацій на території держави, яка стала об'єктом інформаційної чи гібридної агресії.

Доведено, усі категорії суб'єктів політики можуть як послаблювати ефективність ворожих інформаційних атак, так і підсилити їхню дію. Найважливішою умовою ефективного управління інформаційними потоками є консолідоване суспільство, яке поруч із ключовими політичними акторами дбатиме про інформаційну гігієну, поважатиме закон та нестиме свідому відповідальність за розповсюдження певного контенту.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційне суспільство, дезінформація, кібер-злочини, астротерфінг.

Буремне ХХІ століття можна вважати переломним моментом у віртуалізації політичного життя. Сьогодні не існує жодної політичної сфери реалізації політики, яка не була б доступною сучасному користувачу: події, новини із приватного життя політиків, дебати, політична аналітика, ток-шоу, новини із фронту, обговорення виборів у ключових країнах-партнерах, усе разом нагадує один суцільний політичний мейнстрим, у якому звичайній людині все важче і важче відокремити правдиву інформацію від симулякру, фейку, пропаганди, дезінформації чи добре спланованої інформаційної спецоперації. Давно уже доведено, що алгоритми соціальних мереж не здатні розрізняти правду, а основними показниками істини є популярність певного повідомлення, що відображається у кількості like, коментарів, ретвітів чи переглядів публічного відео [1, с. 13]. Таким чином, постає нагальне питання, яке безпосередньо пов'язане із національною безпекою та політикою протидії

дезінформації, закріпленою на рівні інституційних правил та норм. Зокрема йдеться про можливість регулювати інформаційні повідомлення ключових суб'єктів політики, не виходячи за рамки демократичних принципів існування суспільства. Важливим також є й обмеження негативного інформаційного впливу з боку держави-агресора РФ.

Перебуваючи у активній фазі інформаційного спротиву проти РФ середньостатистичний українець, як і будь-який інший громадянин світу піддається постійному впливу з боку численних інформаційних операцій. У них може бути різна мета, однак найбільш глобальна – перемогти у війні та змусити світ забути про варварські злочини, завдані РФ українському населенню. Сьогодні ми можемо виділити кілька ключових напрямів за якими РФ працює проти України: деморалізація українського населення та ЗСУ, дестабілізація українського соціуму, кібер-атаки на критичну інфраструктуру країни, дискредитація України та політичної волі ключових акторів на міжнародній арені, культура «кансінгунгу» – спроби затерти цифрові сліди воєнних злочинів в Україні.

Обґрунтовуючи актуальність даної проблеми, варто звернути увагу на особливості функціонування інформаційного суспільства й наслідків його глобалізації для сучасної людини. Як раніше було зазначено: «соціальні мережі, є самі собою нейтральними. Вони лише дають можливість індивіду проявити і виразити свої цілі. Проте вже самі цілі починають забарвлювати ці технології... звідси – застосування «психологічних текстів», вирішення «логічних задач», проведення масштабних політично вмотивованих челенджів, флешмобів тощо» [2, с. 74].

Свого часу М. Кастельс висунув гіпотезу про існування трьох умов глобалізації Мережі: по-перше, її архітектура має бути відкритою, децентралізованою, розповсюдженою і мультикерованою; по-друге важливо дотримуватися відкритих протоколів зв'язку, які мають бути загальнодоступними, поширеними й чутливими до внесення змін; по-третє, установи управління мережею мають відповідати принципам відкритості й співробітництва, які концептуально закладені у понятті Інтернету [3, с. 27]. Розуміння важливості інформаційного суспільства у контексті формування кібер-безпеки зумовлене тим, що під його впливом змінюється політичний процес, формується інша, віртуальна маса та поведінка, яка має ознаки «симулятивності, фрагментарності, нівелювання традиційних інституцій...» [4, с. 68]. Свого часу, перші користувачі комп'ютерних мереж заклали фундамент правил користування віртуальних спільнот, визначивши особливості надсилання повідомлень, загальні правила масових розсилок, поведінки у чатах, онлайн гри з багатьма гравцями, інтернет-конференцій, та ін. [3, с. 50]. На переконання М. Кастельса, особливість цих спільнот полягала у дотриманні вільної горизонтальної комунікації й самокерованого створення мережі [3, с. 53]. Можливість зберігати анонімність у соціальній мережі є надзвичайно привабливою: у соціальних мережах не обов'язково використовувати правдиве ім'я, не відчувається ієрархії, витираються поняття про дистанцію чи особисті кордони. Практично кожен користувач може знайти собі людей за спільними інтересами, або ж сформувати нову мережеву спільноту навколо своїх ідей. З іншого боку це сприяє поширенню загального невігластва, адже дозволяє бути «експертом» чи «політичним аналітиком» будь-кому, хто вміє просто користуватися сучасними гаджетами. У контексті інформаційної війни високий рівень віртуалізації суспільства може сприяти здобуттю перемоги, однак з іншого боку, надмірно потужні інформаційні потоки, підкріплені ворожими психологічними спецопераціями, астротерфінгом, кампаніями із дискредитації та дезінформації з боку ворога можуть спричинити формування великої кількості «корисних ідіотів», які підсилять ворожий інформаційний потік, шляхом репостів, суперечок та емоційних реакцій на ті чи інші інформаційні провокації.

Вагомість інформаційних потоків для сучасної суспільно-політичної дійсності підкріплюється й тим, що інформація набула статусу головного ресурсу й управлінського важеля впливу на комунікації та трансформацію політичних інститутів, практик і форм політичної активності [5]. Це дуже добре використовується у астротерфінгу – процесі «створення штучної суспільної думки через застосування сучасного програмного забезпечення для витіснення реальних людей на веб-форумах» [2, с. 75]. Залучення бот-систем сприяє підсиленню обговорення «важливих» для замовника тем та затінення «не зовсім зручних». Таким чином створюється певний інформаційний потік, який вміщує «суспільну думку», сформовану ботами (автоматизованими відповідями програми на ключові слова), візуалізованими образами (мемами), флешмобами (симулятивними кампаніями із поширенням певної інформації мережею), «експертною думкою» (доволі часто сформовану або поширену інфлюенсером у віртуальну масу без відповідних знань та кваліфікацій, але з необхідною кількістю підписників). Отже, як ми вже зауважували: «інформаційне суспільство відображає суспільно-політичну реальність, яка вирізняється суттєвими змінами у структурі ціннісних пріоритетів індивідів, їхньої життєвої стратегії побудови суспільних порядків, нівелювання ролі політичних інституцій у житті суспільства» [6, С. 22–29]. Спостерігаючи за особливістю розвитку світових подій, дуже слушним буде згадати думку С. Ягодзінського про те, що людям не лише подобається користуватися функціоналом соціальних мереж, але й результати використання онлайн інструментарію є доволі видимим та успішними [7, с. 196]. Протягом якогось десятиліття історія налічує достатню кількість безпрецедентних подій, які увійшли в історію завдяки використанню цифрових інструментів.

Отже, згідно загальноприйнятого визначення, інформаційний потік – це рух інформації від її джерела до отримувача, який визначений функціональними зв'язками між ними. Будь-яка інформація складається із знаків, які у свою чергу схожі до речей, що рухаються та зберігають свою форму. На переконання Аль-Федакхі, знаки, які створюють потік інформації піддаються зовнішньому впливу: їх можна «створювати, обробляти, отримувати, випускати та транслювати». Автор вважає, що ці знаки охоплюють більшість комунікативних мовних знаків, за допомогою яких можна передавати інформацію про речі, яких немає (симулякри), речі, які описують явища минулого, теперішнього чи майбутнього [8, с. 304]. Чим більше інформації продукує суспільство, тим більшими і швидшими стають інформаційні потоки. Внаслідок швидкої зміни інформації, збільшення її обсягу формується інформаційне перенасичення, в результаті чого будь-яка фейкова новина перестає бути актуальною практично на наступний день, вона забувається, і забувається бажання її викрити. Цей стан суспільної амнезії створюють не тільки цілеспрямовані маніпуляції свідомістю, але і цілком природні особливості епохи гіперреальності, при якій інформаційні потоки дозволяють людині «ковзати» від однієї новини до іншої, не даючи їй можливості включати критичне мислення і проникнути вглиб політичних проблем. Народжується псевдоінформаційний спам, зростає ентропія, а інформація, котру ми отримуємо від сучасного медіа все більше втрачає ознаки «реальності» [5, с. 182].

Отже, інформаційні потоки є важливими елементами інформаційної війни, а ефективне управління ними – запорукою її ефективності та протистояння ворогу. У спробі концептуалізувати поняття кібер-війни, Джеймс Віртц підкреслює, що це вишукана технічна тема, в якій домінують інженери, математики та інформатики – люди, які передусім зосереджені на певній програмі, а не на взаємозв'язку між технічною експлуатацією та великою політичною стратегією. У певному сенсі питання, пов'язані з кібервійною, часто розглядаються не просто як щось технічно нове у військовій сфері, а як щось безпрецедентне

[9, с. 29]. Польський дослідник А. Лелонек, під поняттям інформаційної війни, розуміє дії, що здійснюються задля досягнення інформаційної переваги над опонентом, за допомогою процесів опрацювання персональних даних, використання інформаційних систем та комп'ютерних мереж [10, с. 69]. У нашому розумінні *«інформаційна війна – це цілеспрямована злочинна діяльність, метою якої є дезінформація, деморалізація, вибудовування «мовчазної покірності населення», що реалізується державою-агресором за допомогою хакерських атак, зламів систем внутрішньо-державного забезпечення життєдіяльності та обороноздатності країни, дискредитації політичного керівництва й збройних сил, проведення стратегічних, кризових та бойових інформаційно-психологічних спецоперацій на території держави, яка стала об'єктом інформаційної чи гібридної агресії»* [11, с. 62]. Загалом виділяють три рівні дії інформаційної війни: індивідуальний, груповий та глобальний. Ми пропонуємо виділити чотири рівні: індивідуальний, територіальний (регіональний), національний та глобальний [11, с. 62], відповідно до того, як РФ застосовує методи пропаганди у контексті російсько-української війни.

А. Лелонек пропонує додатково виокремити ще два рівні: цивільний і військовий. Особливо цікавим у цьому контексті є «м'які атаки» по відношенню до обох рівнів. Вони не дають миттєвих результатів і є практично невидимими. З одного боку вони виглядатимуть як звичайні кібератаки, з іншого ж через свої особливості впливають на когнітивні процеси [10, с. 70]. Прикладами таких атак можуть бути злами систем, проникнення, руйнування інформаційних систем; використання зовнішніх акторів і корумпованих внутрішніх структур, послаблення можливостей інформаційних системи противника, в т. ч. за допомогою шкідливих програм, використання систему штучного інтелекту [10, с. 71–72]. У контексті російсько-української війни такі м'які атаки відбуваються постійно.

Загалом можемо виокремити кілька ефективних методів управління інформаційними потоками, які можуть використовуватися у кібер-війні:

«Фільтрування інформаційного потоку»: суть методу полягає в обмеженні доступу аудиторії до інформації, руйнуванні інформаційних систем конкурента. Для реалізації цього методу розробляють додаткові засоби фільтрування інформації, які дозволяють знизити ефективність одного чи декількох повідомлень: «парасолька», яка полягає у перешкоджанні отримання адресатом повідомлення; «лійка», коли повідомлення нейтралізується кількісною перевагою інших повідомлень; «колесо», коли у масовій свідомості відбувається підміна одного повідомлення іншим через його «пріоритетність»; «заміна», коли сумніву піддається не сама інформація, а її джерело чи медіатор.

«Вибірковість інформації»: суть методу полягає у спеціальному доборі тільки тих фактів, які є вигідними для інформаційно-психологічного впливу: «відволікання, або копчений оселедець (red herring)» застосовується для відволікання уваги аудиторії від важливої інформації. Метод реалізується через використання іншої інформації, поданої у максимально сенсаційній формі. Тут присутні емоційні гачки, таргетинг. Як правило реакція суспільства на такі «емоційно підігріті» теми є миттєвою і доволі гострою; «створення фактів» через подання у новинах дійсних правдоподібних, дійсних неправдоподібних і вигаданих, але правдоподібних фактів. Як правило саме «факти» третьої категорії проникають у свідомість автоматично.

«Інформаційний шум»: в основі цієї маніпулятивної стратегії закладений принцип «навішування» на основну інформацію безліч інших матеріалів: велика кількість коментарів, суперечливих думок, складних теоретичних викладів, зарозумілі виступи вузько-профільних «експертів». Таким чином, головна тема губиться у неперервному потоці не пов'язаних між собою повідомлень, які швидко і у великій кількості «падають» на аудиторію.

Серед інших, відомих методів управління інформаційними потоками є: метод «*використання чуток*» – інформації, яка передається під час міжособистісної інтеракції і стосується актуальних явищ й подій у суспільному житті, відображає прагнення людей дофантазувати незрозумілу ситуацію. Чутки часто ґрунтуються на неправдивих свідченнях, і, як правило, є наслідком дефіциту інформації. Людина за своєю природою схильна швидше надати значення інформації, яка подається пошепки, у порівнянні із тією яка є відкритою. Згідно цього переконання, якщо індивід отримує інформацію, яка класифікується як «таємна змова», йому й справді може видатися ніби він володіє унікальними знаннями. Це сприяє запам'ятовуванню поданої інформації, навіть якщо згодом її спростувати.

«*Витік секретної інформації*» – штучно створені витіки через залучення ЗМІ та анонімних джерел, як правило вони уособлюють «таємну» інформацію, яка стосується ймовірних політичних акцій представників влади, чи тих хто на неї претендує.

«*Використання дезінформації та пропаганди*». Говорячи про дезінформацію як інструменті управління інформаційними потоками, необхідно зважати що вона може мати декілька форм: приписування комусь чи чомусь певних особливостей та характеристик; спотворення реальних подій; перебільшення значення певної події чи явища; спотворення фактів; відверта брехня. До слова, за словами Девіда Дж. Сміта, РФ має широку концепцію інформаційної війни, яка включає розвідку, контррозвідку, обман, дезінформацію, електронну війну, ослаблення комунікацій, погіршення навігаційної підтримки, психологічний тиск, деградацію інформаційних систем і пропаганду. Комп'ютери є одним із багатьох інструментів російської інформаційної війни, яка ведеться 24 години на добу, сім днів на тиждень, не залежно від того чи перебуває вона у активній війні чи ні, додатково використовуючи медіа, зокрема Russia Today яка є одним із інструментів інформаційної війни [12].

М. Руїз чітко розрізняє дії РФ як на внутрішньодержавному, так і на глобальному рівні, наводячи приклади з доктрини інформаційної безпеки 2016 року, метою якої є «нейтралізація інформаційно-психологічної діяльності, у тому числі й такої, яка спрямована на підрив історичних засад та патріотичних традицій, пов'язаних із захистом Батьківщини». Для реалізації цієї мети необхідно нарощувати можливості, проводити ретельний контроль за населенням, посилювати риторику про західну загрозу та агітацію проти націоналізму. За оцінкою авторки, подібна тактика повинна запевнити громадян РФ у правильності нових кроків (наприклад виправдання повномасштабного вторгнення на територію України) [13].

Джеймс Віртц розглядає РФ як гостру загрозою для США у кіберпросторі. Йдеться зокрема про застосування практики ведення інформаційних кампаній з підриву довіри до США серед міжнародних партнерів, кібер-атаки на критичну інфраструктуру США, а також союзників і партнерів. У війні проти України російські військові та розвідувальні підрозділи використовували низку цифрових можливостей проведення інформаційно-психологічних спецоперацій, зокрема й через глобальну пропаганду. Неодноразово використовувалися кібер-засоби у спробах перешкодити ефективному просуванню української армії, деморалізації ЗСУ, знешкодженні матеріально-технічного забезпечення, атаках на цивільну інфраструктуру та підриві політичної волі українського населення [9, с. 4]. На щастя, поки ці дії мають доволі обмежені результати, зокрема, через стійкість українських мереж та постійну підтримку з боку міжнародних партнерів. З іншого ж боку РФ доволі стійка й захищена у плані інформаційних атак по відношенню до неї. Йдеться у тому числі й про потужну роботу щодо управління інформаційними потоками, які можуть виставити її у негативному світлі передусім перед її громадянами.

Так, за даними Surfshark, опублікованими 20 листопада 2023 року, рекордсменом у запитах урядів країн на видалення вмісту із Google була РФ. Загалом виділяють понад 20 причини, які можуть дозволити керівництву держави вимагати від Google видалення певного контенту. Вважається, що найпопулярнішими запитами є питання, пов'язані із загрозою національній безпеці, екстремізмом, поширенням неправдивої інформації, порушенням авторського права, наклепами, які завдають репутаційної шкоди тощо. Згідно проведеного дослідження на керівництво РФ припадає більшість усіх запитів, пов'язаних із національною безпекою. Цікавим спостереженням є різке збільшення запитів від 2014 року, саме з моменту коли РФ почала війну проти України та анексії Крим. У 2022 році, це ж дослідження вказує, на величезне збільшення запитів РФ (понад 300%): зі 150 урядів, включених у звіт Google, РФ найбільше просить видалити загальнодоступний контент. За останнє десятиліття було подано 215 000 запитів на видалення майже двох мільйонів елементів, які найчастіше стосувалися вмісту YouTube, веб-пошуку та Blogger. Серед причин, які допомагають РФ домогтися видалення певного контенту є інституційні норми країни-агресора, закріплені на рівні законодавства: розширення сфери дії уряду для запитів на видалення URL-адреси із вмістом, забороненим у РФ, із сервісів Google чи ухвалення РФ закону у 2018 році, який забороняє «неповагу» до влади та поширення контенту, який вважається «фейковими новинами» [14].

Також у згаданому дослідженні йдеться, що запити, подані у 2022 році, включають такі випадки, як прохання видалити сайт, який документує російсько-українську війну, зокрема наявність жертв серед цивільного населення в Україні, або відео YouTube і коментарі, пов'язані з частковою військовою мобілізацією в РФ. Водночас відбувається активне формування позитивної думки серед росіян по відношенню до країни-партнера Китаю. До прикладу, знайдені випадки, коли керівництво РФ просило видалити URL-адреси, що ведуть до статей вікіпедії про Сі Цзіньпіна [14]. Звідси можемо зробити висновок, що однією із ключових задач із протидії кібер-війни є розробка стратегічного плану із ефективного інституційного управління інформаційними потоками

Упорядники «Білої книги дезінформації» ключовою проблемою у процесі протидії дезінформації у публічному просторі розглядають існування значної різниці у підходах до розуміння цього процесу у різних суб'єктів політики, яких вони пропонують поділити на чотири ключові кластери: органи державної влади, політичні актори; суб'єкти громадянського суспільства; окремі громадяни; бізнес-корпорації [15, с. 10]. Виокремлення авторами проблем, які пов'язані із протидією дезінформації, це своєрідна спроба знайти спільну точку управління інформаційними потоками, яка б відбивала інституційні правила та норми кібер-безпеки самої держави. Аналізуючи думку авторів щодо проблеми інформаційної національної безпеки, доходимо висновку, що найбільша складність формування державної парадигми протидії пропаганди та дезінформації захована у практиці «подвійних стандартів»: з одного боку органи державної влади і політичні актори «декларують прагнення реалізувати державну функцію забезпечення захисту держави, суспільства та громадян від загроз в інформаційній сфері», з іншого боку – вони самі можуть вдаватися до інструментів «боротьби з дезінформацією» для просування власних наративів, інформаційного домінування над політичними конкурентами чи придушення свободи слова [15, с. 10], що саме по собі заперечує демократичні принципи функціонування суспільства; схожу ситуацію можна спостерігати й у діяльності суб'єктів громадянського суспільства. Наприклад, автори підкреслюють можливість фінансування громадських організацій чи медіа міжнародними донорськими внесками або грантами, які не завжди надходять від дружніх держав. Оскільки немає державного важелю впливу на функціонування громадянського суспільства, а «громадянське суспільство не має етичних та репутаційних інструментів

впливу на медіа і громадські об'єднання, проблема потенційних зловживань в інформаційному просторі залишається» [15, с. 10]. Йдеться про відсутність механізмів впливу на просування замовних наративів, які відверто можуть працювати на благо ворога.

До третього кластеру суб'єктів політики, які безпосередньо пов'язані із формуванням якості інформаційного потоку відносять інфлюенсерів (лідерів думок), які «під виглядом плюралізму думок та захисту свободи слова ... можуть просувати небезпечні для суспільства і держави тези, прикриваючись своїм статусом» [15, с. 11]. Під час ковідної кризи, таких «лідерів думок» було прийнято називати антивакцинаторами, основна діяльність яких була сконцентрована на поширенні паніки, дезінформації, порушенні суспільного порядку, та формуванні відповідних суспільних настроїв та думок. У час повномасштабної війни, такі особи просувають потужні російські наративи та стереотипи щодо ЗСУ, влади, опозиції, церкви, російської мови, необхідності збереження «великої російської культури» тощо. Визначальним маркером такої поведінки є участь окремих індивідів у розповсюдженні наративів держави-агресора, шляхом імпульсивного поширення спожитої інформації за допомогою можливостей соцмереж та месенджерів (ретвіт, репост, ріплеї тощо). Найбільша складність у тому, що «лідери думок» як правило мають доволі велику аудиторію підписників, окремі можуть бути й мільйонниками, відповідно кожне обмеження, блокування чи заборона миттєво ними трактується як загроза свободі слова, й відповідні наративи транслюються на користувацьку аудиторію.

Серед бізнес-корпорацій, які беруть участь у розвитку інформаційного простору автори виділяють дві категорії: бізнес, для якого медіа є активом та водночас професійною діяльністю (тут йдеться про наявну мету бізнесу максимізувати прибутки від своєї популярності) або медіамайданчики, що використовуються великим бізнесом для захисту своїх комерційних інтересів у політичній площині. Як правило вони є повному забезпеченні великого бізнесу, який, по суті, може прямо чи опосередковано впливати на редакційну політику [15, с. 11].

Підсумовуючи, вважаємо за доцільне підкреслити вагомість інституційного управління інформаційними потоками та протидії дезінформації з метою збереження національної та кібер-безпеки. У дослідженні неодноразово доведено, що усі категорії суб'єктів політики можуть як послаблювати ефективність ворожих інформаційних атак, так і підсилити їхню дію. Найважливішою умовою, на наше переконання, ефективного управління інформаційними потоками є консолідоване суспільство, яке поруч із ключовими політичними акторами дбатиме про інформаційну гігієну, поважатиме закон та нестиме свідому відповідальність за розповсюдження певного контенту.

Список використаної літератури

1. Вілбер К. Трамп і епоха постправди. Львів: Видавництво Terra Incognita, 2019. 136 с.
2. Свідерська О., Чорній О. Астротерфінг як інструмент психологічного впливу на масову свідомість. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології». 2021. Т. 39. С. 71–79.
3. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ: Ваклер. 2007. 304 с.
4. Свідерська О. Інституційно-психологічні детермінанти формування віртуальної маси у епоху постправди. Політичне життя, 2020. № 1. С. 68–74.
5. Свідерська О. І. Цифрові наративи формування політичних цінностей в інформаційному суспільстві // Дні науки філософського факультету 2020 : тези щорічної всеукраїнської наукової конференції (Львів, 18 травня 2020 р.). 2020. С. 181–184.
6. Свідерська О., Угрин Л. Інформаційне суспільство: сучасні трансформації: колективна монографія. Трансформація практик політичної активності в інформаційному

- суспільстві: теоретико-методологічний аналіз. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2020. 401 с.
7. Ягодзінський С. М. Глобальні інформаційні мережі у соціокультурній перспективі: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп. 2015. 275 с.
  8. Al-Fedaghi S. Conceptualization of various and conflicting notions of information. *Informing Science: the International Journal of an Emerging Transdiscipline* №17, 2014. Pp. 295–308.
  9. Wirtz J. *Cyber War and Strategic Culture: The Russian Integration of Cyber Power into Grand Strategy*: NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence (the Centre). 2015. Tallinn. 37 p.
  10. Lelonek A. *Wojna informacyjna, operacje informacyjne i psychologiczne: pojęcia, metody i zastosowanie*. Centrum Analiz Propagandy i Dezinformacji. 2017. С. 68–91.
  11. Свідерська О. І. Цифрова пропаганда та ризики інформаційної безпеки у контексті російсько-української війни. *Політикус*. 2022. Вип. 2. С. 60–65.
  12. Smith. D. *How Russia Harnesses Cyberwarfare*. *Defense Dossier*, Issue 4, August 2012, pp. 7–8.
  13. Ruiz M. *Venemaa doktriini muutumine*. Nr 168. 2017 URL: <http://surl.li/nwlc>
  14. *Governments' content removal requests to Google* URL: <http://surl.li/nvzfu>
  15. Біденко А., Золотухін Д., Тарабукін О. *Біла книга протидії дезінформації*. Київ: ГО «Інститут інформаційної безпеки». 2022. 62 с.

INSTITUTIONAL MANAGEMENT OF INFORMATION FLOWS AS A COUNTERMEASURE TO RUSSIAN CYBER WARFARE

Olha Sviderska

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative Education,
Department of Theoretical and Practical Psychology
Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

The article updates an issue that is directly related to national security and the policy of countering disinformation. It is about the ability to regulate information messages of key political subjects without going beyond the democratic principles of society. It is also important to limit the negative informational influence of the aggressor state of the RF. The key directions in which the RF works against Ukraine are highlighted: demoralization of the Ukrainian population and the Armed Forces, destabilization of Ukrainian society, cyber-attacks on the country's critical infrastructure, discrediting of Ukraine and the political will of key actors on the international arena, the culture of "cancelling" – attempts to erase the digital traces of war crimes in Ukraine.

Emphasis is placed on the importance of information flows for the modern socio-political reality through the understanding of information acquiring the status of the main resource and managerial lever of influence on communications and the transformation of political institutions, practices and forms of political activity. It has been defined: information war is a purposeful criminal activity, the purpose of which is disinformation, demoralization, building "silent obedience of the population", which is implemented by the aggressor state with the help of hacker attacks, hacking of the systems of internal state support for vital activities and defense capabilities of the country, discrediting the political leadership and armed forces, carrying out strategic, crisis and combat informational and psychological special operations on the territory of the state, which has become the object of informational or hybrid aggression.

It has been proven that all categories of political subjects can both weaken the effectiveness of hostile information attacks and strengthen their effect. The most important condition for the effective management of information flows is a consolidated society, which, together with key political actors, will take care of information hygiene, respect the law and bear conscious responsibility for the distribution of certain content.

Key words: information war, information society, disinformation, cyber-crimes, astroturfing.

УДК 050.888.72.38

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.25>

ВПЛИВ НАЦІОНАЛІЗМУ НА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІЇ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД З 2013 ПО 2023 РОКИ

Анна Стичинська

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Карина Нікітюк

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
економічний факультет, кафедра маркетингу та бізнес адміністрування
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У політичній свідомості України наприкінці XIX століття націоналізм зазвичай широко тлумачився як національна свідомість і патріотизм. З часом він отримав значно вужче значення. До Першої світової війни та під час боротьби за незалежність України (1917–1920) його рівняли з мисленням про незалежність. Згодом у 1920-х роках з'явилася ідеологічна течія, яка прийняла назву «націоналізм» і розвинула політичний та літературний рух навколо цього концепту. З того часу ідея українського націоналізму сфокусувалася на легко визначуваних групах чи партіях.

Націоналізм визначається по-різному в різних політичних системах. У Радянському Союзі його часто називали «буржуазним націоналізмом», терміном, який використовувався для змазування національних груп, що були проти російського централізму. У англо-американській термінології націоналізм – це дуже широкий концепт. Він включає в себе національну свідомість, принцип національного суверенітету та принцип національного самовизначення чи визволення. Загалом, на сьогодні український націоналізм розглядається як світосприйняття не тільки запеклих кількох, але всіх патріотів незалежно від партійної приналежності.

Розгляд питання впливу націоналізму на становлення української нації є актуальним та зумовлений останніми подіями, що пов'язані з російським вторгненням на територію України, його впливом на політичну діяльність, а також соціокультурним аспектом, що передбачає краще розкриття ідей та цінностей, що формують ідентичність українського народу. Тому, для більш детального розуміння ролі націоналізму у становленні нації в сучасній Україні – у статті розглядалися питання розвитку національних рухів і формування політичної свідомості громадян під час Революції Гідності та після повномасштабного вторгнення росії. Саме ці події визначили подальшу долю самоідентифікації української нації і зміцнили національну ідентичність громадян, підштовхнувши багатьох переосмислити своє упереджене ставлення до націоналізму.

Ключові слова: націоналізм, політична участь, національна свідомість, національна ідентичність, політична самоідентифікація.

Національний рух під час Євромайдану 2013–2014 років

Події Євромайдану у 2013–2014 роках, які пов'язані з національно-патріотичним рухом проти корупції, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також за підтримку європейської інтеграції, суттєво вплинули на об'єднання української нації. Представники різних культурних та мовних груп об'єдналися та виступили рішуче проти проросійського режиму Віктора Януковича.

Одним з результатів цих подій стало загострення почуття національної свідомості, яке проявлялось у вияві націоналістичних поглядів серед населення. Націоналізм став невід'ємною частиною щоденного життя населення. Велика кількість людей відчувала національний патріотизм та готовність захищати свою країну. Проте ці почуття завжди мали неоднозначний характер, адже вони коливались між етнічним та громадянським уявленням про націю.

До 2013 року поняття національної свідомості було досить розмитим. Значна частка людей піклувалася виключно про свій власний економічний добробут та виживання. Тільки перед виборами представники різних політичних сил штучно підсилювали соціальні розбіжності навколо таких питань, як мова, регіональна ідентифікація та геополітична орієнтація.

Однак після Євромайдану погляди українців дещо змінились: вони стали більш свідомими. Тепер суспільство ідентифікувало себе як українців незалежно від того, якою мовою вони говорять та яке етнічне походження мають, на перший план виходить важливість вірності країні як незалежній державі. Цей націоналізм намагався підтримувати ліберальні та демократичні цінності свободи, терпимості, різноманітності та індивідуальних прав [2].

Згідно з даними опитування Центру Разумкова, у 2015 році 56% респондентів вважають найбільш прийнятним для себе громадянське визначення української нації, як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування і традицій. 19% респондентів підтримують варіанти визначення української нації як етнічно обумовленої (наявності українців серед своїх предків). 17% опитаних підтримали «культурницьке» визначення нації, за якого головним є спілкування українською мовою, слідування національним традиціям та виховання на них своїх дітей [3].

У порівнянні з результатами опитування у 2006 році частка людей, що підтримувала громадянське визначення української нації збільшилась на 13%, частка тих, хто підтримував етнічно обумовлене визначення зменшилась на 15%, а частка тих, хто підтримував «культурницьке» визначення зросла на 2% [3]. Отже, можна зробити висновок, що за 9 років уявлення про поняття нації досить вагомої частки населення (13%) змінилось на користь того, що нація це все ж таки спільнота українців, в якій відсутнє розділення в залежності від етносу, мови та традицій.

Щодо розуміння українського націоналізму, то, відповідно до дослідження Центру Разумкова, станом на 2015 рік 47% громадян вважають український націоналізм світоглядом, основна ідея якого – перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя громадян. Водночас, 25% опитаних вважають український націоналізм ідеологією, що розколює суспільство на етнічних українців і «не українців», і передбачає обмеження прав останніх. 12% опитаних вважають український націоналізм історичним явищем, яке зараз є не актуальним [3].

Порівнюючи ситуацію з 2005 роком, то відбулись суттєві зміни, адже тоді український націоналізм вважали ідеологією перетворення України на сильну державу 27% респондентів, тоді як 41% оцінювали його як розкольніцьку ідеологію. 15% вважали його історичним явищем, не актуальним сьогодні [3]. Таким чином, відслідковується пом'якшення поглядів респондентів стосовно уявлень про український націоналізм: це обумовлено зменшенням (на 16%) кількості осіб, що вважають це явище чимось радикальним та таким, що розколює суспільство.

Однак незважаючи на деякі позитивні показники, варто зауважити, що не всі науковці погоджуються з тим, що рівень націоналізму громадян підвищується. Зокрема Антон

Шеховцев, науковець Інституту гуманітарних наук, зазначає: «Під час революційних перетворень в 2014 році, а також у 2004 році, існувало враження, що в Україні виникає нова громадянська нація. Але це враження швидко вщухло. Загалом в Україні не відбулося якісних змін з точки зору націоналізму». Та попри це він визнає, що українське суспільство почало виявляти більшу лояльність по відношенню до держави та країни [4].

Нова нація, яка виникла після Майдану, ілюструє багато ознак інклюзивності. Усе більше громадян притримуються думки, що люди різних етнічних походжень або ті, хто розмовляє іншими мовами, є їхніми співвітчизниками. Новий поштовх любові до своєї країни є тим, що формує цю більшу єдність. Важливо, однак, не допустити, щоб ця любов перетворилася на нове мислення, яке ставить «нас» проти «їх». Націоналізм може бути громадянським і ліберальним, але він легко може перетворитися у свою протилежність.

Ще у 2013–2014 роках на фоні російської агресії громадяни почали відкидати російську культуру, яка століттями була присутньою в українському просторі, та повертатись до своїх коренів. Це проявлялось у відновленні процвітання фольклорних мотивів, що почали частіше з'являтися в тогочасній музиці, моді, театрі та кіно.

Одним з ключових аспектів незалежності є мова. Згідно з даними опитування, у 2015 році 17% українців вважали важливим елементом належності до української нації здатність розмовляти українською мовою, що на 2% більше, ніж у 2007 році [3]. Загалом результати результати опитування відображають те, що в питанні статусу мов відбулись серйозні зрушення протягом 2007–2014 років. Адже статус української мови як єдиної державної українці не піддавали сумніву, тоді як ідея державної двомовності значною мірою втратила популярність у всіх регіонах, насамперед, на Півдні і Сході.

Роль націоналізму в період повномасштабного вторгнення

24 лютого 2022 року, коли росія розпочала повномасштабне вторгнення проти України, значна кількість західних політичних діячів, а також посадовці з Кремля чекали на те, що українська держава зазнає поразки за лічені тижні. Проте вони помилилися, адже у них бракувало знань та розуміння про історію України, зокрема її тривалої боротьби за звільнення від кайданів російського приниження.

Фундаментом російської агресії є ідеологія рашизму, що поєднує в собі фашизм, комунізм та імпералізм. Натомість стратегічною метою очільників Кремля є відновлення російської імперії або у формі СРСР, або до більшовицької Російської імперії. На противагу йому стоїть український народ, що спирається на власну сміливість та завзятість, а також західну військову підтримку.

Вагому роль в досить успішному опорі українців російському вторгненню зіграв міцний націоналістичний дух в країні. Незважаючи на те, що у західних партнерів націоналізм зазвичай асоціюється з фашизмом, в нашій країні він, перш за все, є виразом права на самовизначення, а не крайньою правою ідеологією. Російське вторгнення змусило повторно ще більше українців змінити своє ставлення до російської держави та її народу, а також їхнє сприйняття української нації та націоналізму. Цього разу світоглядних змін щодо стосунків з росією зазнало більше українців, аніж під час Євромайдану. Це пояснюється тим, що у 2022 році військові дії торкнулись набагато ширшого кола громадян, які на власному досвіді переконались у жорсткості свого східного сусіда. На противагу очікуванням Путіна, більшість українців почали повністю підтримувати збройний опір загарбникам.

Згідно з останніми опитуваннями та аналізами цієї теми, дослідження показує, що громадяни справді стали менш негативно ставитися до націоналізму, зменшуючи свою різницю сприйняття між добрим патріотизмом та поганим націоналізмом, що визначає нове

громадянське значення бути українцем. Результати дослідження свідчать, що 67% респондентів погодились з тим, що країні потрібен здоровий націоналізм (в опитування не брали участь респонденти, що знаходяться на окупованих чи бойовими діями пошкоджених частинах країни). Позитивне ставлення до минулого і сучасного українського націоналізму було актуальним навіть в східних і південних областях (за винятком Донбасу та Криму, де опитування не проводились), які традиційно були більш дружелюбними до Росії і втомленими від українського націоналізму [5].

1. Важливість українського націоналізму

Описуючи поняття українського націоналізму, варто зазначити, що це певний світогляд, який передбачає існування української держави та який зберігає унікальну українську культуру в міжнародній системі інших національних держав. Найбільш вдало охарактеризувати суть українського націоналізму можна гаслом ОУН: «Свобода народам! Свобода людям!».

Згідно з європейським класиком націоналізмознавства, британського дослідника Е. Сміта, основними завданнями націоналізму відносяться: національне об'єднання, захист національної ідентичності, досягнення стану національної автономії. Власне ці завдання є й досі актуальними для українського націоналізму: духовно-світоглядної й історично-територіальної єдності української нації, захисту і збереження її ідентичності та захисту і збереження національної держави [6].

Серед ключових зовнішніх умов, які можуть мати суттєвий вплив на виконання завдань українського націоналізму, є глобалізація, зміщення центру геополітичного домінування до Азії, московська агресія проти України. Наведемо коротку характеристику до кожної з умов:

1) Глобалізація є логічним наслідком технологічного розвитку всесвітнього взаємозв'язку. Однак її недоліком є те, що вона руйнує національні кордони, унікальність культур та самостійність національних держав. Таким чином загрожуючи існуванню націй.

2) Зміщення геополітичного домінування до Азії для українського націоналізму є скоріше позитивним явищем, аніж негативним. Адже в умовах глобалізаційної нівеляції національних ідентичностей Східна Азія притримується етноцентричних поглядів у культурно-духовному аспекті. За словами Бжезінського, Азія сьогодні – це місце найбільшої у світі концентрації недавно пробудженого масового націоналізму.

3) Московська агресія проти України – це традиційний фактор, що характеризується збройним та світоглядним конфліктом.

До ключових внутрішніх умов можна віднести олігархічний уклад економічного та суспільно-політичного життя держави, зовнішнє управління нею та її інституційне ослаблення. Ні для кого не секрет, що залежність політичного процесу в сучасній Україні від олігархату є фундаментальним гальмом розвитку держави. Одержимість отримання прибутків будь-якою ціною призвели до скрутної ситуації, яка виявляється в низьких соціальних стандартах життя, у високому рівні бідності, безробітті тощо. Окрім цього, їхня діяльність прямо впливає на нівелювання української національної ідентичності.

Існування українського націоналізму в період повномасштабного вторгнення відіграв вагомий роль у протистоянні агресору. Це пояснюється наступним чином: націоналізм є базовою антиімперською ідеєю. Адже в його основі лежать нації, які згруповані в самостійні держави, що співпрацюють або змагаються між собою. Натомість імперіалізм передбачає домінування однієї нації над іншими, знищення різноманітності шляхом нав'язування єдиної культури.

Таким чином події Євромайдану у 2013–2014 роках в Україні відіграли ключову роль у формуванні національної ідентичності та свідомості українського народу. Цей період став важливим моментом у формуванні націоналізму, який виявився не лише етнічним, а й громадянським патріотизмом. Внаслідок чого українці стали більш свідомими щодо своєї національної ідентичності та готові були виступати за захист незалежності та суверенітету країни.

Націоналізм, який виник після Євромайдану, підтримував ліберальні та демократичні цінності, такі як свобода, терпимість, різноманітність та індивідуальні права. Ці події суттєво вплинули на зміну сприйняття українцями своєї ролі в світі та визначення України як незалежної держави з пріоритетом на демократію та відкритість до європейських цінностей.

Окрім цього події Євромайдану стали підґрунтям до формування стійкішої національної свідомості, а це в свою чергу позитивно вплинуло на перебіг подій під час повномасштабного вторгнення росії у 2022 році. Усупереч очікуванням російського керівництва, повномасштабне вторгнення в Україну зміцнило національну ідентичність її громадян і підштовхнуло багатьох з них переосмислити своє упереджене ставлення до націоналізму. Хоча деяка частка населення досі відрізняє поняття «доброї патріотичності» та «поганого націоналізму», інша – почала розглядати обидва терміни як синоніми та близькі до громадянського значення буття українцем.

Очевидно, що російська агресія та їхні злочини підштовхнули українців визначити свою національну ідентичність в антиросійських термінах, що ще сильніше задало вектор українського проєвропейського та прозахідного розвитку.

Список використаної літератури

1. Nationalism. Веб-сайт. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=%5Cpages%5CN%5CA%5CNationalism.htm> (дата звернення: 15.11.2023)
2. Nationalism Is on the Rise in Ukraine, and That's a Good Thing. Веб-сайт. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/nationalism-is-on-the-rise-in-ukraine-and-that-s-a-good-thing/>
3. Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. «Національна безпека і оборона». – 2016. – № 3-4. – Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf (дата звернення: 15.11.2023)
4. Що Заходу потрібно знати про крайніх правих на Євромайдані. Веб-сайт. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/shcho-zakhodu-potribno-znaty-pro-kraynikh-pravykh-na-evromaydani> (дата звернення: 15.11.2023)
5. In the Face of the Russian Invasion, Ukrainians Increasingly Embrace Nationalism. Веб-сайт. URL: <https://www.ponarseurasia.org/in-the-face-of-the-russian-invasion-ukrainians-increasingly-embrace-nationalism/> (дата звернення: 15.11.2023)
6. Anthony D Smith. Nationalism. – 1998. – Режим доступу: <https://web.mei.edu/access?pdfid=U70g310&FilesData=Anthony-D-Smith-Nationalism.pdf> (дата звернення: 15.11.2023)

THE INFLUENCE OF NATIONALISM ON THE FORMATION OF THE NATION IN UKRAINE IN THE PERIOD FROM 2013 TO 2023

Anna Stychynska

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Karina Nikityuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Economics, Department of International Economics and Marketing
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

In the political consciousness of Ukraine at the end of the 19th century, nationalism was usually broadly interpreted as national consciousness and patriotism. Over time, it acquired a much narrower meaning. Before the First World War and during the struggle for the independence of Ukraine (1917–1920), it was equated with thinking about independence. Subsequently, in the 1920s, an ideological trend appeared, which took the name “nationalism” and developed a political and literary movement around this concept. Since then, the idea of Ukrainian nationalism has focused on easily defined groups or parties.

Nationalism is defined differently in different political systems. In the Soviet Union, it was often called “bourgeois nationalism”, a term used to smear national groups opposed to Russian centralism. In Anglo-American terminology, nationalism is a very broad concept. It includes national consciousness, the principle of national sovereignty and the principle of national self-determination or liberation. In general, today Ukrainian nationalism is considered as a world view not only of a fierce few, but of all patriots, regardless of party affiliation.

Consideration of the issue of the influence of nationalism on the formation of the Ukrainian nation is relevant and conditioned by the latest events related to the Russian invasion of the territory of Ukraine, its impact on political activity, as well as the socio-cultural aspect, which involves a better disclosure of ideas and values that form the identity of the Ukrainian people. Therefore, for a more detailed understanding of the role of nationalism in the formation of a nation in modern Ukraine, the article considered the development of national movements and the formation of political consciousness of citizens during the Revolution of Dignity and after the full-scale invasion of Russia. It was these events that determined the further fate of the self-identification of the Ukrainian nation and strengthened the national identity of citizens, prompting many to rethink their prejudiced attitude to nationalism.

Key words: nationalism, political participation, national consciousness, national identity, political self-identification.

УДК 323.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.26>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Володимир Томахів, Орест Качуровський

Західноукраїнський національний університет,

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин імені Б. Д. Гаврилишина,

кафедра політології та філософії

вул. Львівська, 11, 46009, м. Тернопіль, Україна

Досліджено осмислення проблеми консолідації українського суспільства у науковій літературі. Визначено особливу необхідність загальної національної консолідації в умовах війни з росією для забезпечення існування держави. Схарактеризовано теоретичні аспекти поняття «консолідація» та її різні визначення. Окреслено відмінності між основними різновидами консолідації. З'ясовано роль національної консолідації у процесі формування згуртованості суспільства в критичних умовах життєдіяльності завдяки зростанню впливу інституційних та неінституційних творчих сил нації. Розглянуто трактування понять «консолідація», «національна консолідація», «соціальна консолідація», «політична консолідація», «етнічна консолідація». Запропоновано розуміння головних видів консолідації, основних суб'єктів національної консолідації та визначено умови, способи здійснення, чинники, які впливають на формування національної консолідації. Акцентовано, що національна консолідація спрямована на успішну реалізацію стратегії суспільного розвитку в контексті сучасних геополітичних реалій. Без консолідації пасіонарних громадян, усвідомлення спільного взаємозв'язку, історичного минулого, власних традицій та умотивованої мети стане неможливим виживання народу. Показано динаміку зростання згуртованості українського суспільства в складний період протистояння військовій агресії росії, що свідчить про позитивний напрям руху процесу консолідації української нації. Це спонукає до вивчення трансформації національної консолідації в Україні.

Ключові слова: нація, національна держава, консолідація, солідарність, соборність, соціальна консолідація, політична консолідація, національна консолідація, етнічна консолідація, мультикультуралізм.

Постановка проблеми. Формування успішного процесу національної консолідації є важливим для забезпечення єдності народу, запобігання ризикам утворення суспільних конфліктів на території держави. Завдання вивчення національної консолідації складно переосінити, особливо в період випробувань для сучасного українського суспільства.

Для впровадження позитивних змін у життєдіяльності держави необхідно забезпечити відновлення української етнічної нації та сформувати на її основі етнополітичну націю, яка ідейно, культурно та політично консолідує українців. Важливим є завдання розбудови української національної держави, тобто створення такої держави, яка забезпечуватиме інтереси української етнічної нації та національних меншин.

Підсумком успішної консолідації українського суспільства має бути підвищення рівня згуртованості народу, перетворення України на повноцінний суб'єкт міжнародного впливу та її становлення як впливової сили на регіональному та світовому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами національної консолідації в різний період часу займалася велика кількість дослідників. Значний внесок у дослідження ролі консолідації зробили українські вчені. Серед науковців, які досліджують

процес консолідації суспільства, варто відзначити: О. Оржель, Ю. Опалько, Г. Луцишин, А. Колодій, В. Городяненка, І. Лопушинського, В. Крисаченка, М. Пірен, Р. Шпорлюка, Л. Чупрія. У працях цих учених акцентується увага на необхідності консолідації суспільства для забезпечення захисту української державності як мети державної політики.

Мета статті – дослідити концептуальні засади національної консолідації, спираючись на сучасний стан осмислення питання консолідації у науковій літературі.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні не існує єдиного трактування поняття консолідація. Соціолого-педагогічний словник визначає консолідацію як «вид об'єднувачих процесів, злиття близьких за мовою і культурою етносів у більш великі спільноти, налагодження між ними соціально-економічних та культурно побутових зв'язків» [10, с. 116]. Політична енциклопедія подає таке трактування терміну «консолідація» – це процес зближення, посилення цілісності та міцності соціальних і політичних інститутів з ціллю успішного розв'язання назрілих проблем [7, с. 353].

У сфері політико-владних і державотворчих процесів поняття «консолідація» означається як формат інтеграційних процесів за умови забезпечення суспільного консенсусу, що утворюється та підтримується інструментами політичного впливу та згуртуванням суспільства [6, с. 131].

Проаналізувавши ці визначення приходимо до свого розуміння консолідації. На нашу думку, консолідація – це процес інтеграції суб'єктів завдяки використанню політичних важелів впливу для формування спільних цілей та забезпечення соціальної стабільності.

Попри те, що Г. Луцишин [5] розрізняє такі види консолідації, як суспільна, демократична, територіальна та інші, ми дотримуємось більш поширеної позиції, прихильниками якої є, зокрема, М. Антипкін, І. Іванов, І. Куць, С. Рогачев, І. Хинтба, Е. Терешина. Вони поділяють консолідацію на політичну, національну, соціальну та етнічну (див. рис. 1) [6, с. 132].

Оскільки тема нашого дослідження стосується національної консолідації, то звернемо увагу на її різні визначення.

Досліджуючи питання національної консолідації, А. Колодій стверджує, що ціллю для українських політиків повинна бути консолідована національна держава з сильним згуртуванням усіх громадян. Ключовим є процес консолідації української нації довкола спільної національної ідеї [4, с. 210].

О. Петухова вважає, що термін «національна консолідація» складається з консолідації політичної та соціальної. Консолідація національна становить вищий рівень процесів соціальної консолідації. Тож національна консолідація виконує роль інтеграції різноманітних соціальних груп, етносів, які виступають одним цілісним соціальним організмом. Здійснення національної консолідації є важливим для уникнення соціальних конфліктів [6, с. 133].

Г. Луцишин трактує поняття «національна консолідація» як етнополітичний процес, який направлений на посилення та згуртування різного роду етносів, які складають націю, завдяки поетапному нівелюванню перешкод і виробленню загальних цінностей, інститутів (політичних, економічних, соціальних, духовних) з ціллю реалізації об'єднаної мети [5, с. 197]. Суб'єктами в цьому процесі є: політичні інститути, ЗМІ, політична еліта та ін.

Варто звернути увагу на основні суб'єкти національної консолідації (див. рис. 2) [9, с. 282].

Отже, на наш погляд, поняття національна консолідація передбачає процес об'єднання, згуртування, посилення солідарності і соборності нації та її державності на основі

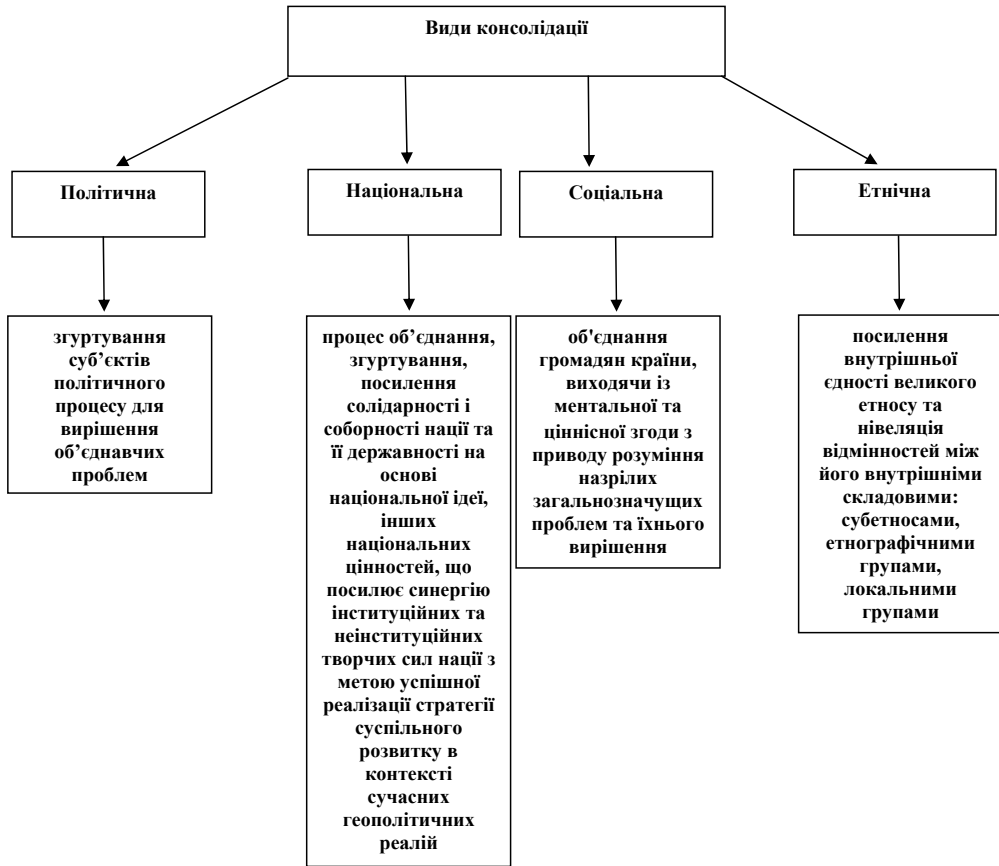

Рис. 1. Види консолідації

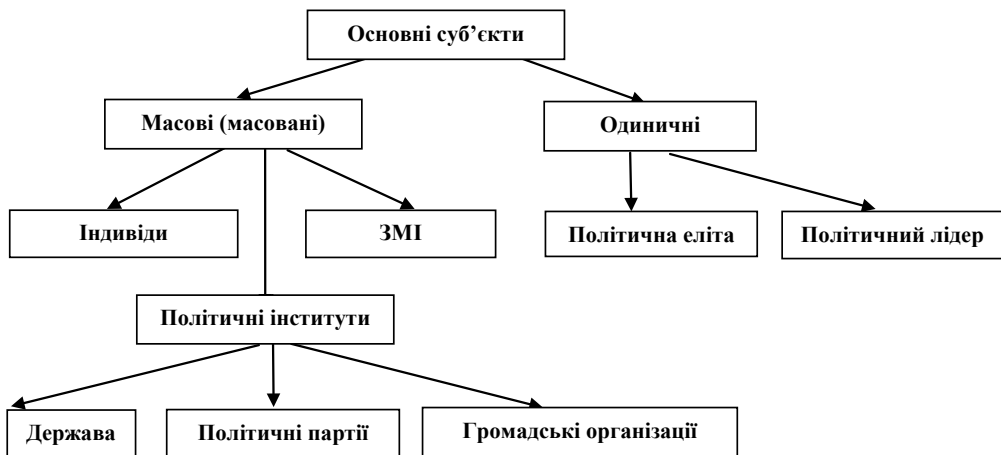

Рис. 2. Основні суб'єкти національної консолідації

національної ідеї, інших національних цінностей, що посилює синергію інституційних та неінституційних творчих сил нації з метою успішної реалізації стратегії суспільного розвитку в контексті сучасних геополітичних реалій.

Важливими аспектами для розуміння національної консолідації є дослідження її умов, способів здійснення, чинників, які впливають на її формування. Консолідаційний потенціал національної ідентичності пов'язаний з такими чинниками: використання культурних цінностей, ведення господарства, демократизація влади та ін. (див. рис. 3) [9, с. 266].

У своїй монографії «Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації» Ю. Руденко зазначає, що прослідковується прямий взаємозв'язок поміж процесом політичної модернізації, формуванням національної ідентичності, отриманням суверенітету державами на демократичних засадах та акцентує увагу на важливості мультикультуралізму [9, с. 331].

На наш погляд, політика мультикультуралізму показала свою неефективність, оскільки в її основі є ідея щодо майже повного відкидання політики соціокультурної асиміляції в національних європейських країнах, а на заміну цього передбачено забезпечення проживання в державі багатьох етнонаціональних і релігійних громад, які зберігають свою власну культурну ідентичність у політичному суспільстві [11, с. 72]. Мультикультуралізм був ефективним для збереження расового, етнокультурного та релігійного різноманіття емігрантських держав, проте він виявився неуспішним для національних країн ЄС.

На нашу думку, українському суспільству не підходить підхід Ю. Руденка, оскільки він веде до формування мультикультурної моделі «держава-нація», а на сучасному етапі розбудови України потрібна модель «нація-держава». Тому пропонуємо етнополітичний принцип національної консолідації. Варто зазначити, що для різноманітних видів націй (етнічних, політичних, модерних і давніх) головною умовою їхнього утворення та існування є поєднання етнокультурної та політичної організації суспільства. Етнос переходить у націю коли розпочинає створювати свою політичну систему, яка підкріплює горизонтальну консолідацію народу, що здійснюється на базі спільності культури, вертикальною консолідацією, що засновується на відносинах влади. У випадку політичних націй процес формування відбувається у протилежному напрямі: народ поліетнічної держави під впливом сили закону та централізованої влади набуває характерних ознак нації, коли створює спільну культуру, національну етнічність [8, с. 127]. Сучасна етнополітика держави мала би, з одного боку, стимулювати відродження та модернізацію української етнічної нації та забезпечити утворення української політичної нації, а з іншого – підтримувати демократичність і баланс у націєтворчих процесах [8, с. 129].

Російсько-українська війна змінила свідомість українців. Зокрема, за результатами соціологічних досліджень групи «Рейтинг» 5–7 вересня та 22–23 листопада 2023 року громадяни заявляють про досить позитивний образ майбутнього держави, але у 2021 році більше половини українців формували песимістичне бачення розвитку країни. Важливим у цьому контексті є показник схвалення вектору руху країни (61%), що формується на основі високої підтримки військового керівництва держави (довіра до ЗСУ 94%, до ветеранів –79%), а також оцінки ставлення громадян до євроатлантичної інтеграції (78% підтримують вступ України в ЄС, 77% – у НАТО) (див. рис. 4) [1; 2; 3].

Висновки. Аналіз осмислення проблеми національної консолідації у науковій літературі свідчить про складність і багатогранність процесу консолідації нації. Цей процес спрямований на об'єднання, згуртування, посилення солідарності і соборності нації та її державності на основі національної ідеї, інших національних цінностей, що посилює синергію інституційних та неінституційних творчих сил нації з метою успішної реалізації

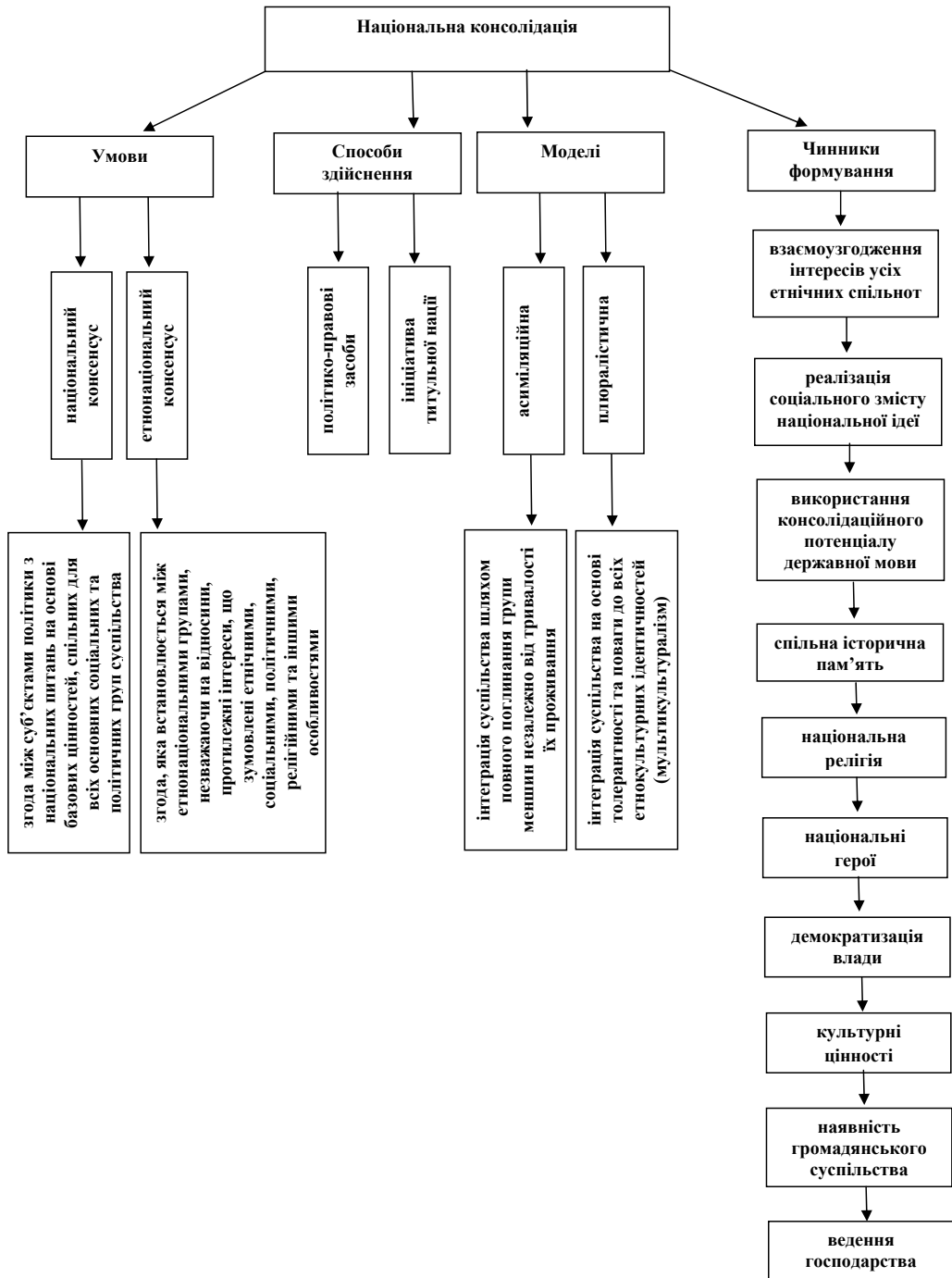

Рис. 3. Национальна консолідація

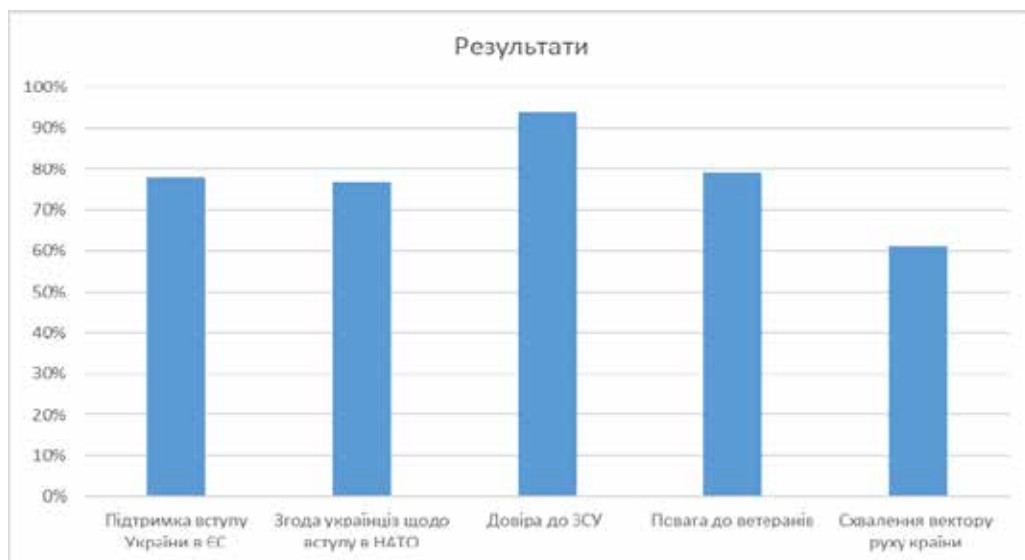

Рис. 4. Результати соціологічних досліджень групи «Рейтинг» 2023 р.

стратегії суспільного розвитку в контексті сучасних геополітичних реалій. Консолідацію варто розглядати як процес інтеграції суб'єктів завдяки використанню політичних важелів впливу для формування спільних цілей та забезпечення соціальної стабільності.

На сучасному етапі розвитку України, який характеризується розв'язанням проти нашої держави повномасштабної війни, процес національної консолідації набув оновленого, позитивного змісту. Ці позитивні зміни виражаються в тому, що, згідно з соціологічними дослідженнями, значно консолідувалася українська етнічна нація; зросійщені представники суспільства спроможні усвідомлювати важливість значення української мови та культури; об'єднання нашого народу та різних його етнічних груп навколо української етнічної нації щораз засвідчує прогрес у формуванні української політичної нації [1; 2; 3]. Стратегічні конституційні цілі також набули чітких обрисів і втілення: 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата у члени ЄС (14 грудня 2023 року Рада Європейського Союзу розпочала переговори щодо вступу України до Європейського Союзу після виконання низки вимог), ставши східним форпостом оборонного альянсу, а ЗСУ втілюють на практиці засади натівських нормативів. В Україні ще існують проблеми, пов'язані з забезпеченням єдності суспільства, захистом гармонії та міжнародної злагоди (що стосується російської нацменшини), запобіганням намаганням роз'єднати державу за ідеологічними чи іншими критеріями. Інтеграція національних меншин до складу титульної нації має відбуватися за умови збереження та розвитку їхніх етнокультурних особливостей. Україна повинна знайти свій власний вектор розвитку, який буде засновуватися на демократичних, гуманістичних та прогресивних цінностях XXI століття. Відповідно війна, розпочата росією, як форма соціально-політичного насильства здійснює поступовий вплив на формування нової реальності. У новій реальності Україна виокремлюється як впливова сила на регіональному та світовому рівні.

Список використаної літератури

1. Двадцять п'ять загальнонаціональне опитування: Динаміка ставлення українців до міжнародних союзів (22–23 листопада 2023). *Соціологічна група Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opituvanny_dinamska_stavlennya_ukrainciv_do_mizhnarodnih_soyuziv.html (дата звернення: 9.12.2023).
2. Двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». Настрої та економічне становище населення (5–7 вересня 2023). *Соціологічна група Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekonom_chne_stanovi.html (дата звернення: 9.12.2023).
3. Двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». Образ ветеранів в українському суспільстві (5–7 вересня 2023 року). *Соціологічна група Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html (дата звернення: 9.12.2023).
4. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття : монографія. Львів : Астролябія, 2008. 368 с.
5. Луцишин Г. Національна консолідація як фундаментальна основа розвитку української політичної нації. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2012. № 4(3). С. 195–200.
6. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3. С. 130–135.
7. Політична енциклопедія / ред.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 807 с.
8. Рудакевич О. М. Пізнавальний потенціал національного принципу в дослідженні етнополітичних процесів. *VIII Методологічні читання «Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)»* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., 10 грудня 2021 р. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 127–129.
9. Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.
10. Соціально-педагогічний словник / за ред. В.В. Радула. Київ: ЕксОб, 2004. 304 с.
11. Халілова-Чуваєва Ю.О., Бубнов І.В. Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського*. 2013. № 2 (58). С. 66–75.

CONCEPTUAL BASIS OF RESEARCH NATIONAL CONSOLIDATION**Volodymyr Tomakhiv, Orest Kachurovskyi**

*Western Ukrainian National University,
Educational and Scientific Institute of International Relations
named after B. D. Havrylyshyn,
Department of Political Science and Philosophy
Lvivska str., 11, 46009, Ternopil, Ukraine*

The understanding of the problem of the consolidation of Ukrainian society in the scientific literature is studied. The special need for general national consolidation in the conditions of the war with Russia to ensure the existence of the state has been defined. The theoretical aspects of the concept of “consolidation” and its various definitions are characterized. The differences between the main types of consolidation are outlined. The role of national consolidation in the process of forming social cohesion in critical life conditions due to the growing influence of the nation’s institutional and non-institutional creative forces has been clarified. The interpretation of the concepts “consolidation”, “national consolidation”, “social consolidation”, “political consolidation”, “ethnic consolidation” is considered. An understanding of the main types of consolidation, the main subjects of national consolidation is offered, and the conditions, methods of implementation, and factors influencing the formation of national consolidation are defined. It is emphasized that national consolidation is aimed at the successful implementation of the social development strategy in the context of modern geopolitical realities. Without the consolidation of the people, the awareness of the common interrelationship, historical past, own traditions and a motivated goal, the survival of the Ukrainian nation will be impossible. The dynamics of the growth of the cohesion of the Ukrainian society during the difficult period of resistance to Russia’s military aggression are shown, which indicates the positive direction of the movement of the process of consolidation of the Ukrainian nation. This prompts the study of the transformation of national consolidation in Ukraine.

Key words: nation, nation state, consolidation, solidarity, unity, social consolidation, political consolidation, national consolidation, ethnic consolidation, multiculturalism.

УДК 32.341.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.51.27>

ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ КІБЕРБЕЗПЕКИ НАТО

Олег Цебенко, Ольга Івасечко, Дар'я Хівренко

*Національний університет «Львівська політехніка», Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті наголошено на тому, що сьогодні чимало недемократичних держав розглядають кіберпростір як сферу свого впливу та невід'ємну складову їхньої зовнішньої політики. Встановлено, що такі держави як Російська Федерація та Китай, а також злочинні хакерські угруповання становлять суттєву загрозу для кібернетичної безпеки НАТО. Презентовано нормативно-правову та інституційну базу в галузі кібербезпеки НАТО. Окреслено підхід Альянсу щодо трактування терміну «кібероборона», який дефініюється як дії Організації, спрямовані на захист власної інформаційно-комунікативної інфраструктури від загроз з кіберпростору. Висвітлено ті загрози в кіберпросторі, з якими зіштовхуються сьогодні держави-члени Північноатлантичного Альянсу. Резюмовано, що такі загрози варіюються від застосування кібернетичних атак на критично важливі об'єкти НАТО й атак з політичною мотивацією, до кібершпигунства й кампаній з дезінформації, якими займаються Російська Федерація й Китай. Визначено позиції держав-членів Альянсу в Глобальному індексі кібербезпеки, укладеним Міжнародним союзом електров'язку. Представлено авторський підхід щодо сценаріїв майбутнього розвитку кібербезпекової політики Північноатлантичного Альянсу. Зроблено висновок про необхідність вдосконалення чинної політики кібербезпеки НАТО й презентовано рекомендації, з-поміж яких: розвиток оборонних і наступальних можливостей НАТО, перехід до більш проактивної політики в кіберпросторі, використання кращого досвіду членів Альянсу з попередження кібератак за прикладом США, застосування розвідувальних можливостей НАТО, вдосконалення механізму застосування Статті 5 у випадку кібернетичної атаки й публічної атрибуції кібератак, а також поглиблення співробітництва з приватним сектором в галузі кібероборони.

Ключові слова: кібербезпека, кібератака, кібероборона, кіберзагроза, НАТО, Україна, Російська Федерація, Китай.

Розвиток сучасних інформаційних технологій, безперечно, став рушієм соціально-економічного й політичного добробуту держав світу. Кіберзлочинність на сьогодні є однією із найбільших загроз світовій безпеці. Особливо гостро питання подолання кіберзагроз стоїть перед найбільшим і найвпливовішим військовим альянсом світу – НАТО, який зазнає перманентно ворожими кібератак. Актуальність дослідження зумовлена суттєвим зростанням кількості гібридної та інформаційної агресії у світі, а розробка й імплементація ефективної політики в галузі кіберзахисту є пріоритетним завданням як для держав Євроатлантичного простору, так і для України. В цьому контексті корисним є вивчення засадничих принципів, політики і практики у галузі кібербезпеки Організації Північноатлантичного договору, яка є найвпливовішою військово-політичною структурою й продемонструвала прогресивні підходи щодо реагування на новітні загрози в кіберпросторі.

НАТО, у своїх офіційних документах, доктринах й політичних заявах «кібероборону» визначає як «здатність захищати постачання й керування послугами в оперативній комунікативно-інформаційній системі у відповідь на потенційні, неминучі й актуальні зловмисні дії, які надходять з кіберпростору» [12].

Експерти НАТО розрізняють активну й пасивну кібероборону. Активна кібероборона (Active Cyber Defence) – це застосування проактивних заходів задля виявлення або отримання інформації про ймовірну кібератаку, кібероперацію або кібервтручання або визначення походження операції, що передбачає запуск попередньої, превентивної або кіберконтр-операції проти джерела. Пасивна кібероборона (Passive Cyber Defence) передбачає використання заходів з виявлення та ліквідації кібервтручань й наслідків кібератак, які не передбачають проведення застосування превентивних або контр-операцій проти джерела їхнього походження. [17, р. 260].

Варто виокремити низку пріоритетних завдань в політиці кібербезпеки Північноатлантичного Альянсу:

- захист власних мереж;
- надання допомоги державам-членам НАТО для розвитку їхніх власних можливостей і потужностей з кібероборони;
- поглиблення багатонаціональної співпраці у сфері кібербезпеки.

Ключовими завданнями співпраці в сфері кібербезпеки між державами-партнерами й НАТО є:

- розробка ефективних механізмів з протидії кібератакам;
- функціонування системи оперативного реагування на актуальні загрози в інформаційному й кібернетичному просторі держав;
- забезпечення стабільного функціонування об'єктів критичної інформаційно-комунікативної інфраструктури;
- у разі необхідності надання допомоги державам щодо відновлення нормального функціонування такої інфраструктури від негативних наслідків кібератак [3].

Концептуальне забезпечення політики кібербезпеки НАТО базується на таких правових нормах та документах: 1) Програма кібероборони НАТО; 2) Комплексна політика кібероборони НАТО; 3) Стратегічна концепція НАТО; 4) Оборонне планування НАТО; 5) Промислове кіберпартнерство НАТО; 6) Зобов'язання щодо кібероборони держав-членів Альянсу [1; 5; 12; 15].

Інституційний вимір політики НАТО у сфері кібербезпеки забезпечують: 1) Сили реагування НАТО на кіберінциденти; 2) Управління з питань кіберзахисту НАТО; 3) Групи швидкого реагування НАТО на кіберінциденти; 4) Агентство НАТО зі зв'язку та інформації; 5) Центр кібернетичних операцій НАТО; 6) Головний офіцер з питань інформації; 7) Віртуальні сили підтримки під час кіберінцидентів; 8) Комітет з кібероборони; 9) Керівна рада з питань кібероборони; 10) Агентство зв'язку та інформації НАТО; 11) Центр передового досвіду НАТО з питань кіберзахисту [7; 12; 15].

На сьогодні НАТО і держави-члени зіштовхуються із численними загрозами у кіберпросторі. З метою ґрунтовного дослідження проаналізовано ключові виклики для кібербезпеки НАТО, які презентовано у Таблиці 1.

Сьогодні ключовими акторами, які загрожують кібербезпеці Північноатлантичного Альянсу, є державні й недержавні суб'єкти, кіберзлочинці й інсайдери. Найбільш активними державами в кіберпросторі, які регулярно здійснюють деструктивні кібероперації проти держав-членів НАТО є Російська Федерація й Китай. Встановлено, що найбільш поширеним інструментарієм цих держав є застосування кібернетичних атак проти урядових інформаційних систем і об'єктів критичної інфраструктури, кібершпиунства, кібератак з метою викупу. Суттєву загрозу для Альянсу також становлять китайські технологічні проекти й соціальні мережі.

Таблиця 1

Виклики для кібербезпеки НАТО та його держав-членів [12; 13; 14; 15; 17; 18]

Зміст загрози	Приклад
Дезінформація й просування ворожих наративів	Фейкові листи про виведення військ НАТО зі держав Балтії через COVID-19 (2020 р.)
Кібератаки злочинних угруповань з метою вимагання грошового викупу	Кібератака на паливопровід Colonial Pipeline в США (2021 р.)
Кібератаки з політичним підґрунтям	Кібератаки іранських хакерів проти Албанії (2022 р.); Кібератаки російських хакерів проти Литви через накладення санкцій на товарообіг з Калінінграду (2022 р.)
Викрадення конфіденційних даних НАТО	Кібератака угруповання SiegedSec, які викрали документи стратегічного планування й досліджень Альянсу (2023 р.); Кібератаки проти інформаційних ресурсів НАТО напередодні Вільнюського саміту (2023 р.)
Кібернетичне шпигунство, викрадення патентів, наукових і військових розробок	Кібератака КНР на сервер Microsoft, викрадення даних приватних компаній з інформацією про патенти й наукові розробки (2021 р.); Викрадення Китаєм секретних даних про винищувачі-невидимки США (2019 р.)
Кібератаки проти систем зв'язку НАТО (супутників, систем навігації)	Кібератака Росії на супутник Viasat в день вторгнення в Україну (2022 р.); Глушіння Росією систем GPS НАТО в Норвегії, які використовуються для військових навчань
Домінування китайських технологій, які займаються кібершпигунством й збором персональних даних	Побудова мереж 5G від китайської компанії Huawei, популярність застосунку TikTok в країнах-членах Альянсу

Загалом усі загрози політиці кібербезпеки НАТО умовно можна розділити на такі дві групи: ендегенні та екзогенні. Результати пропонуємо представити у вигляді схематичної таблиці (таблиця 2).

Незважаючи на географічну віддаленість, НАТО відзначає посилену загрозу зі сторони Китаю, як-от: активізація китайських операцій в кіберпросторі з викрадення промислових і військових секретів, розбудова власної мережі 5G й активне поширення китайських

Таблиця 2

Загрози і виклики для політики кібербезпеки НАТО [12; 13; 14; 15; 17; 18]

Екзогенні	Ендегенні
Дезінформаційні кампанії РФ і КНР	Відсутність узгодженого механізму щодо застосування Статті 5 НАТО у випадку кібератаки
Кібератаки з використанням програм-вимагачів	Концепція «стратегічної невизначеності» НАТО
Політично вмотивовані кібератаки	Відсутність практичних кейсів із застосування Статті 5 НАТО внаслідок кібератаки на державу-члена
Кібершпигунство й викрадення даних Росією й Китаєм	Складність публічної атрибуції кібератак
Кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури, супутники, системи GPS та ін.	Відмінності у формуванні кібербезпекової політики держав-членів НАТО
Поширення китайських застосунків й інфраструктури 5G від Huawei	Утримання від застосування наступальних кібероперацій проти порушників у кіберпросторі

застосунків викликає занепокоєння серед країн-членів НАТО. Окрім цього, проаналізовано сучасну практику застосування політики кібероборони НАТО. Проблема, навколо якої постійно точаться дебати – це питання застосування Статті 5 НАТО в кіберпросторі, адже на сьогоднішній день Альянс не виробив чіткої стратегії дій у разі кібернападу й не встановив чітких ознак, коли кібератака може вважатися збройним нападом. Зокрема серйозним викликом є публічна атрибуція кібератак Альянсом. Проблема розбудови китайської інформаційної інфраструктури в державах НАТО також демонструє відсутність єдності серед держав-членів Альянсу у критичних безпекових питаннях.

Для виконання поставленого завдання пропонуємо розглянути актуальну статистику Глобального індексу кібербезпеки, складеного Міжнародним Союзом Електрозв'язку (ITU) в 2020 році.

В таблиці наведено дані Глобального індексу кібербезпеки держав-членів Північноатлантичного Альянсу; також до рейтингу авторами включено Україну. Зазначимо, що нова версія опитувальника була дещо змінена, тому вагові коефіцієнти відрізняються від попередніх ітерацій.

Таким чином, ми можемо відзначити тенденцію щодо покращення показників кібербезпеки серед багатьох держав-членів Альянсу протягом останніх років. Показовим також

Таблиця 3

Глобальний індекс кібербезпеки держав (2018, 2020 рр.)

Місце в рейтингу (2018)	Держава	Кількість пунктів	Місце в рейтингу (2020)	Держава	Кількість пунктів
1	Великобританія	0.931	1	США	100
2	США	0.926	2	Великобританія	99.54
3	Франція	0.918	3	Естонія	99.48
4	Литва	0.908	4	Іспанія	98.52
5	Естонія	0.905	6	Литва	97.93
7	Іспанія	0.896	8	Канада	97.67
9	Канада	0.892	9	Франція	97.6
9	Норвегія	0.892	11	Туреччина	97.49
11	Люксембург	0.886	13	Люксембург	97.41
12	Нідерланди	0.885	13	Німеччина	97.41
19	Фінляндія	0.856	14	Португалія	97.32
20	Туреччина	0.853	15	Латвія	97.28
21	Данія	0.852	16	Нідерланди	97.05
22	Німеччина	0.849	17	Норвегія	96.89
24	Хорватія	0.840	19	Бельгія	96.25
25	Італія	0.837	20	Італія	96.13
29	Польща	0.815	22	Фінляндія	95.78
30	Бельгія	0.814	28	Греція	93.98
31	Угорщина	0.812	30	Польща	93.86
34	Північна Македонія	0.800	32	Данія	92.6
42	Португалія	0.758	33	Хорватія	92.53
44	Латвія	0.748	34	Словаччина	92.36
45	Словаччина	0.729	35	Угорщина	91.28

Продовження таблиці 3

46	Болгарія	0.721	38	Північна Македонія	89.92
48	Словенія	0.701	58	Ісландія	79.81
54	Україна	0.661	62	Румунія	76.29
61	Чорногорія	0.639	67	Словенія	74.93
62	Албанія	0.631	68	Чехія	74.37
71	Чехія	0.569	77	Болгарія	67.38
72	Румунія	0.568	78	Україна	65.93
77	Греція	0.527	80	Албанія	64.32
87	Ісландія	0.449	87	Чорногорія	53.87

Джерело: опрацьовано на основі звіту ІТУ [10; 11].

є той факт, що 2/3 держав НАТО знаходяться в топ-30 найкращих країн за показником кібербезпеки. Традиційними лідерами рейтингу, з несуттєвими відмінностями у показниках є Сполучені Штати Америки, Великобританія, Естонія, Литва, Франція, Іспанія, Канада.

Для здійснення комплексного аналізу кібернетичної стійкості НАТО пропонуємо застосувати методику SWOT-аналізу (таблиця 4).

На основі здійсненого аналізу, авторами виокремлено декілька ймовірних сценаріїв розвитку політики кібербезпеки НАТО. У найближчій перспективі поведінка агресивних держав в кіберпросторі не зазнає змін. Найімовірніше, що Росія, Китай, Іран та інші недемократичні держави й надалі продовжуватимуть використання агресивних дій в кібернетичному просторі задля досягнення власних цілей. Відповідно, представлено сценарії, які базуватимуться на тому, що НАТО регулярно стикається з ворожими кібератаками. Ці

Таблиця 4

SWOT-аналіз політики кібербезпеки НАТО

Strengths (сильні сторони)	Weaknesses (слабкі сторони)
Наявність сильної інституційно-правової бази у сфері кібербезпеки, технічних можливостей і спеціальних груп для протидії кібератакам; Великий акцент на здійсненні навчань спеціалістів з кібербезпеки; Більшість держав-членів Альянсу займають провідні позиції у рейтингу кібербезпеки; США, Велика Британія, держави Балтії, які є членами НАТО, вважаються одними з найбільш захищених держав у сфері кіберпростору	Відсутність практики із застосування Статті 5 внаслідок атаки в кіберпросторі; Розбіжність у поглядах щодо застосування механізмів протидії кібератакам; Розмитість й нечіткість у формулюваннях в документах, які стосуються кібербезпеки; Різні підходи до будування відносин з третіми державами (такими як Росія й Китай) серед країн НАТО; Складність здійснення публічної атрибуції кібератак
Opportunities (можливості)	Threats (загрози)
Створення Центру кібернетичних операцій; Інтегрування кібернетичної складової у військові операції і місії НАТО; Використання досвіду провідних держав (США, Великобританії, Естонії) НАТО у боротьбі з кібератаками; Посилення співпраці з приватним сектором; Розвиток оборонних й наступальних кібероперацій НАТО, базуючись на успішному досвіді країн Альянсу	Кібератаки РФ, Китаю та інших злочинних кіберакторів проти інформаційних систем НАТО; Викрадення конфіденційних документів Альянсу, інформації про наукові й військові розробки; Кібернетичне шпигунство; Кібератаки проти об'єктів критичної інфраструктури й об'єктів військового застосування (супутники, системи навігації) НАТО

сценарії значною мірою зумовлюються наступними факторами: подальшою агресивною поведінкою акторів в кіберпросторі (наскільки агресивними будуть дії РФ, Китаю та інших суб'єктів), здатністю держав-членів НАТО досягнути консенсусу і їхньої політичної волі, геополітичного середовища й технологічних змін. Отже, ми бачимо такі три сценарії.

Найбільш ймовірним ми вважаємо сценарій, який передбачає збереження статус-кво. Протягом останніх років не спостерігається якихось кардинальних змін чи глобальних рішень, які би ознаменували докорінну зміну політики кібербезпеки Альянсу. Виглядає на те, що, перехід до більш «агресивних» дій і заходів в кіберпросторі, які ведуться від імені Альянсу, можуть спричинити погіршення відносин з Росією. Отже, акцент робитиметься на розвитку вже існуючих механізмів й практик й на зміцненні кібероборони Альянсу.

З огляду на проаналізовані нами актуальні виклики та загрози в віртуальному просторі, вважаємо за необхідне надати власні рекомендації щодо вдосконалення політики кібероборони й посилення кібербезпеки НАТО: 1) Державам Альянсу необхідно встановити чіткі «тригери» й «червоні лінії», які визначають, коли буде застосована Стаття 5; 2) Створення власних наступальних й вдосконалення оборонних кіберможливостей

Таблиця 5

Сценарії розвитку політики кібербезпеки НАТО

№	Назва та рівень ймовірності сценарію	Обґрунтування
1	Оптимістичний	Розробка й застосування ефективної кібербезпекової політики Альянсу, яка відповідає сучасним загрозам. Такий сценарій включає в себе: створення кіберармії НАТО, розгортання діяльності роботи Центру кібероперацій НАТО, створеного внаслідок Брюссельського саміту, зростання ролі й застосування наступальних кібероперацій проти ворожих до НАТО акторів в кіберпросторі, ефективне виявлення та ліквідація загроз від злочинних угруповань в віртуальному просторі; повна відмова від застосування китайської зв'язкової інфраструктури. Внаслідок цієї політики наслідки ворожих кібератак від значних і деструктивних знижуються до мінімальних й таких, які не загрожують стабільності й безпеці Альянсу і його членів. Оцінюємо цей сценарій як середньо ймовірний.
2	Збереження статусу-кво	Розвиток політики кібербезпеки НАТО в актуальному руслі, з акцентом на стримування й оборону від кібератак. Кібератаки зі сторони Китаю, Росії й інших недержавних акторів й надалі матиме місце й становитимуть загрозу для Альянсу, однак матимуть змінний успіх: негативні наслідки від кібератаки будуть варіюватися залежно від типу загроз, рівня кіберзахисту й співпраці держав-членів НАТО. НАТО продовжуватиме працювати над зміцненням стійкості національних систем кібербезпеки держав, заохочуватиме дво- й багатосторонню співпрацю у сфері кіберзахисту між державами Альянсу й партнерами, а також приватними компаніями та іншими регіональними й безпековими інституціями.
3	Песимістичний	Провал політики кібероборони НАТО. Сценарій передбачає ескаляцію кібератак й вихід на рівень кібервійни між Північноатлантичним Альянсом й Російською Федерацією з Китаєм. Зростання кількості й складності кібератак, внаслідок яких будуть виведені з ладу усі інформаційно-комунікативні мережі, веб-сайти й центри командування НАТО, пошкодження роботи критичної інфраструктури й каналів зв'язку держав-членів Альянсу. Вважаємо такий сценарій на сьогоднішній день малоімовірним.

Альянсу; 3) НАТО повинно здійснювати активний кіберзахист в координації зі своїми країнами; 4) Елементом активної кібероборони повинна стати практика з використання професійних груп-мисливців для викриття загроз й попередження майбутніх атак на критично важливі для Альянсу системи; 5) Північноатлантичний Альянс повинен бути більш консолідованим у питанні публічної атрибуції кібератак; 6) Цінність НАТО може полягати в тому, що воно може стати найкращою платформою для обміну кіберінформацією; Північноатлантичний Альянс також повинен використовувати свої можливості розвідки для систематичного моніторингу загроз з боку Росії, КНР та інших ворожих суб'єктів; 7) Важливим елементом для посилення кіберстійкості НАТО, на нашу думку, є посилення співпраці з приватним сектором, який, по суті, став новітнім партнером державних установ у сфері кіберзахисту; 8) Члени Альянсу також повинні вдосконалити колективний процес прийняття рішень й досягнути спільного розуміння гібридних загроз і відповідей на них [3; 4; 12; 15].

Отож, можемо висновувати про те, що сьогодні кібернетичний простір став справжньою ареною для протистояння, адже гібридні інструменти впливу й інформаційні технології надають чимало можливостей для досягнення політичних і економічних переваг недемократичними державами. З кіберзагрозами регулярно стикається і Північноатлантичний Альянс, який продемонстрував передові підходи до реагування на актуальні виклики в кіберпросторі. Встановлено, що Північноатлантичний Альянс застосовує поняття «кібероборона», яке означає здатність захищати складові елементи власних інформаційно-комунікативних від неминучих зловмисних дій з кіберпросторі. Було виявлено, що зусилля НАТО в політиці кіберзахисту більшою мірою спрямовані на посилення власних оборонних можливостей проти актуальних загроз. Пріоритетами Альянсу в сфері кібербезпеки є захист власних інформаційних мереж, підтримка держав-членів й поглиблення міжнародної співпраці у протидії кібернетичним загрозам. Щодо інституційно-правової бази, проаналізовано інституційні засади та концептуальні норми у сфері кібербезпеки НАТО. Реалізацією кібербезпекової політики займається як вище політичне керівництво Альянсу, так і спеціалізовані інституції, такі як Об'єднаний центр передових технологій з кібероборони НАТО, Центр кібернетичних операцій, Групи реагування в кіберпросторі та інші. Встановлено, що загрозу для НАТО становлять недружні держави – головним чином Російська Федерація й Китай, проксі-актори, такі як хактивісти й злочинні угруповання, які можуть співпрацювати з державами. Сучасні загрози для кіберпростору НАТО ми можемо окреслити таким чином: це кампанії з дезінформації, які мають на меті похитнути довіру до Альянсу й спричинити розкол всередині його членів; кібернетичні атаки з політичною метою, атаки на критично важливі об'єкти й інфраструктуру, що включає в себе атаки на системи GPS, навігації, супутники та ін. Актуальною загрозою для Альянсу є також діяльність китайського уряду, яка здебільшого зосереджена на кібершпигунстві й викраденні даних про передові технології і військові розробки НАТО. Занепокоєння також викликає розгортання мережі 5G від Huawei й робота китайських застосунків та території країн Альянсу. Розглянуто результати дослідження Міжнародного союзу електрозв'язку й встановлено, що більшість країн Альянсу є лідерами у Глобальному індексі кібербезпеки. Динаміка також свідчить про те, що їхні показники покращуються. Виявлено, що на сьогоднішній день найбільш стійкими до кіберзагроз є такі країни як США, Великобританія, Естонія, Литва й Франція, які працюють над вдосконаленням власних оборонних й наступальних можливостей в кіберпросторі й успішно їх застосовують на практиці. Внаслідок здійсненого нами аналізу ми виокремили три можливі сценарії розвитку політики кібероборони НАТО.

Вважаємо, що наразі політика Альянсу у сфері кібербезпеки залишиться у статусі-кво. Аналізуючи кібербезпекову політику НАТО, ми дійшли до висновку, що, зважаючи на актуальні міжнародні події й агресивну поведінку в кіберпросторі таких держав як Російська Федерація й Китай, Альянс повинен зайняти більш активну позицію, а не виключно оборонну. НАТО має великий потенціал для проведення наступальних кібероперацій під керівництвом Центру кібероперацій НАТО, який має інтегрувати й координувати можливості, сили та засоби держав-членів у протидії ворожим суб'єктам в кіберпросторі. Також ми рекомендуємо вдосконалити позицію Альянсу про застосування Статті 5 у випадку кібератаки на державу-члена, адже на сьогоднішній день, попри численні кейси таких деструктивних кібератак, ця позиція ні разу не була застосована у реальності через відсутність чітких ознак, коли кібератака набуває ознак збройного нападу й механізму дій Альянсу у таких випадках. Зокрема корисним є досвід Сполучених Штатів із використання професійних груп із полювання на загрози в кіберпросторі аби ефективно виявляти й знешкоджувати їх до того, як вони будуть використати проти НАТО і союзників. Ефективною також виявилася співпраця НАТО із технологічними компаніями приватного сектору, яку, на нашу думку, можна поглибити. Альянс також може більше використовувати власні можливості для здійснення розвідки й постійного моніторингу загроз зі сторони Росії й Китаю, які можуть бути застосовані проти демократичних інститутів держав Альянсу, важливої інфраструктури й об'єктів військового призначення НАТО. Вважаємо, що держави-члени Альянсу також мають досягнути консенсусу щодо питань, які мають більш політизований характер, такі як встановлення публічної атрибуції держави-порушника в кіберпросторі й питання співпраці із КНР.

Список використаної літератури

1. Завгородня Ю. В. Роль НАТО у боротьбі з кіберконфліктами: політико-правовий аспект. *Регіональні студії*. 2022. № 30. С. 62–65.
2. Калетнік В. В., Калетнік В. Н. Кібератаки як ключові елементи «інформаційної війни» Російської Федерації. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2022. № 1. С. 37–42.(13)
3. Поляков О. М. Активізація міжнародної співпраці у сфері забезпечення кібербезпеки: шляхи удосконалення в реаліях сьогодення. *Інформація і право*. 2021. № 2 (37). С. 129–138.(18)
4. Alexander D. D. Cyber Threats Against the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and Selected Responses. *DergiPark Akademik*. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/89251> (дата звернення: 20.11.2023).(27)
5. Allied Joint Doctrine for Cyberspace Operations. *NATO Standardization Office*. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5f086ec4d3bf7f2bef137675/doctrine_nato_cyberspace_operations_ajp_3_20_1_.pdf (дата звернення: 27.10.2023).(28)
6. Ciaran M. Out-of-Control Cybercrime Will Cause More Real-World Harm. *WIRED UK*. URL: <https://www.wired.co.uk/article/cyber-criminals-physical-harm> (дата звернення: 09.10.2023).(35)
7. Davis S. NATO In The Cyber Age: Strengthening Security & Defence, Stabilising Deterrence. URL: <https://www.nato-pa.int/download-file?filename=/sites/default/files/2019-10/REPORT%20148%20STC%2019%20E%20rev.%201%20fin%20%20-%20NATO%20IN%20THE%20CYBER%20AGE.pdf> (дата звернення: 17.10.2023).(43)
8. Fog of War How the Ukraine Conflict Transformed the Cyber Threat Landscape. *Google Threat Analysis Group (TAG) report*. URL: https://services.google.com/fh/files/blogs/google_fog_of_war_research_report.pdf (дата звернення: 29.10.2023).(51)

9. Furry hackers claim to have breached NATO, stolen 3,000 files. *DailyDot*. URL: <https://www.dailydot.com/debug/siegedsec-nato-hack/> (дата звернення: 17.11.2023).
10. Global Cybersecurity Index (GCI) 2018. *International Telecommunication Union*. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2018-PDF-E.pdf (дата звернення: 24.11.2023).(55)
11. Global Cybersecurity Index (GCI) 2020. *International Telecommunication Union*. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-d/opb/str/D-STR-GCI.01-2021-PDF-E.pdf (56)
12. Gökhan T. NATO as a Global Cybersecurity Power. *Işık University Institutional Repository*. URL: https://acikerisim.isikun.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11729/5191/Nato_as_a_Global_Cybersecurity_Power.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 24.11.2023) (57)
13. Hakala J., Melnychuk J. Russia's Strategy in Cyberspace. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence*. URL: https://stratcomcoe.org/cuploads/pfiles/Nato-Cyber-Report_15-06-2021.pdf (дата звернення: 20.11.2023).(58)
14. Loverdos A. The Offence-Defence Balance: NATO's Growing Cyber Challenge. *NATO Parliamentary Assembly*. 2022. URL: <https://www.nato-pa.int/document/2022-offence-defence-natos-cyber-challenge-report-pinotti-015-dscfc> (дата звернення: 20.11.2023). (67)
15. Maigre M. NATO's Role in Global Cyber Security. *German Marshall Fund*. URL: <https://www.gmfus.org/news/natos-role-global-cyber-security> (дата звернення: 05.11.2023) (69)
16. Marrone A., Sabatino E. Cyber Defence in NATO Countries: Comparing Models. *IAI Papers*. 2021. №. 5. P. 1–37.(70)
17. Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare. *Georgetown Law Library*. URL: <https://guides.ll.georgetown.edu/c.php?g=363530&p=4821482> (дата звернення: 17.11.2023).(89)
18. Wiedemar S. NATO and Article 5 in Cyberspace. *Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich*. URL: <https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-security-studies/pdfs/CSSAnalyse324-EN.pdf> (дата звернення: 11.10.2023).(99)

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTATION OF THE NATO CYBERSECURITY POLICY

Oleh Tsebenko, Olha Ivasechko, Daria Khivrenko

*Lviv Polytechnic National University, Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine*

The article emphasises that today many non-democratic states consider their own dominance in cyberspace as an integral part of their foreign policy. It is established that states such as the Russian Federation and China, as well as criminal hacker groups, pose a significant threat to NATO's cyber security. It is found that NATO has a solid legal and institutional framework in the field of cybersecurity. It is emphasised that the Alliance uses the term «cyber defence» to refer to actions aimed at protecting its own information and communication infrastructure from threats from cyberspace. In particular, the article examines in detail the current threats in cyberspace faced by the Alliance. It is established that such threats range from the use of cyber attacks on critical NATO facilities and politically motivated attacks to cyber espionage and disinformation campaigns by the Russian Federation and China. The article analyses the positions of the Alliance states in the Global Cybersecurity Index compiled by the International Telecommunication Union. The authors identify three scenarios for the development of the Alliance's cybersecurity policy. The authors highlighted the need to improve NATO's current cybersecurity policy and provided practical

recommendations, such as: developing NATO's defensive and offensive capabilities, moving to a more proactive policy in cyberspace, using the best practices of Allies in preventing cyberattacks following the example of the United States, using NATO's intelligence capabilities, improving the mechanism for applying Article 5 in the event of a cyberattack and public attribution of cyberattacks, as well as deepening cooperation with the private sector in the field of cyber.

Key words: cyber security, cyber attack, cyber defence, cyber threat, NATO, Ukraine, Russian Federation, China.